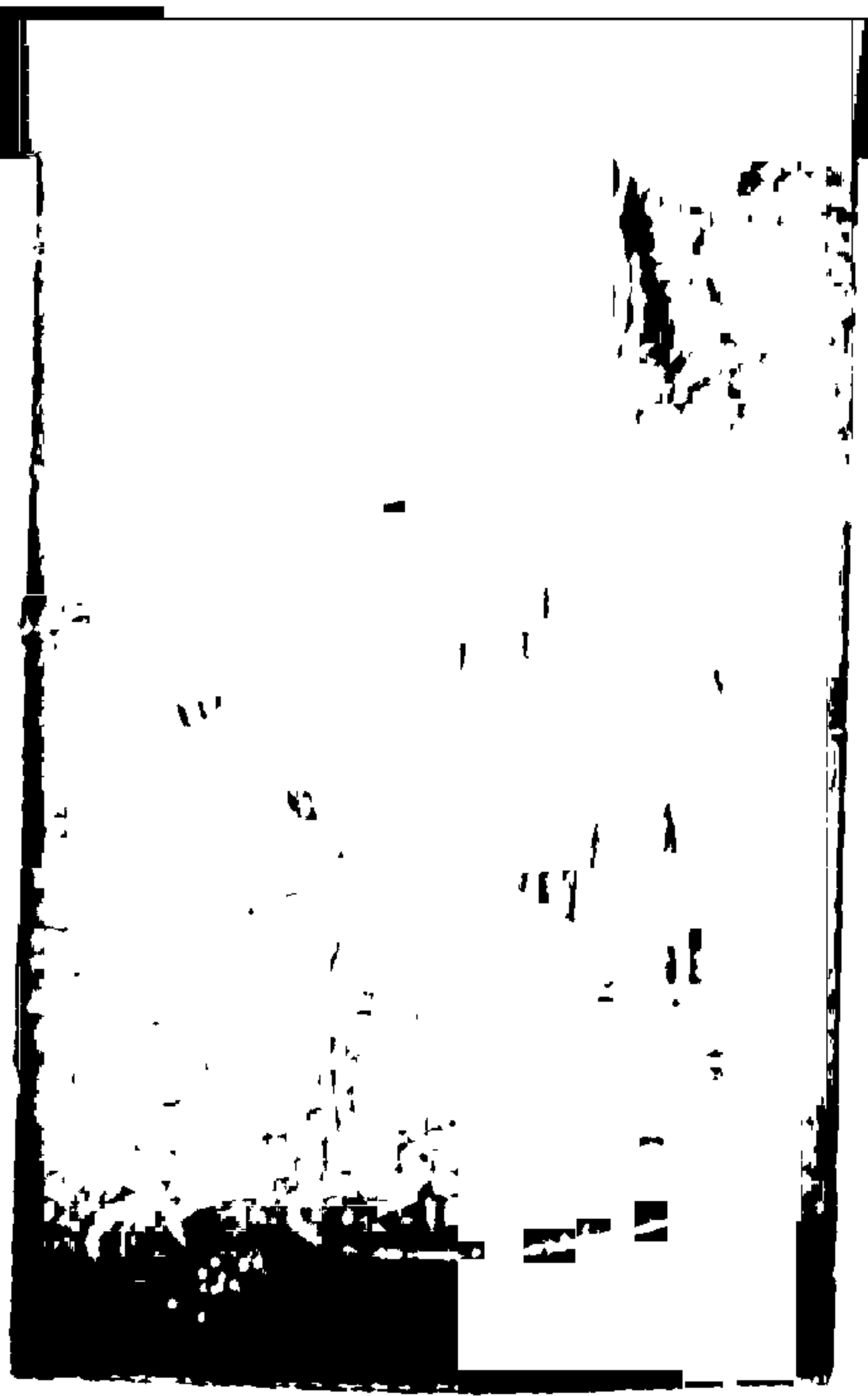

१२६३

म. ग्रं. सं. ठाणे

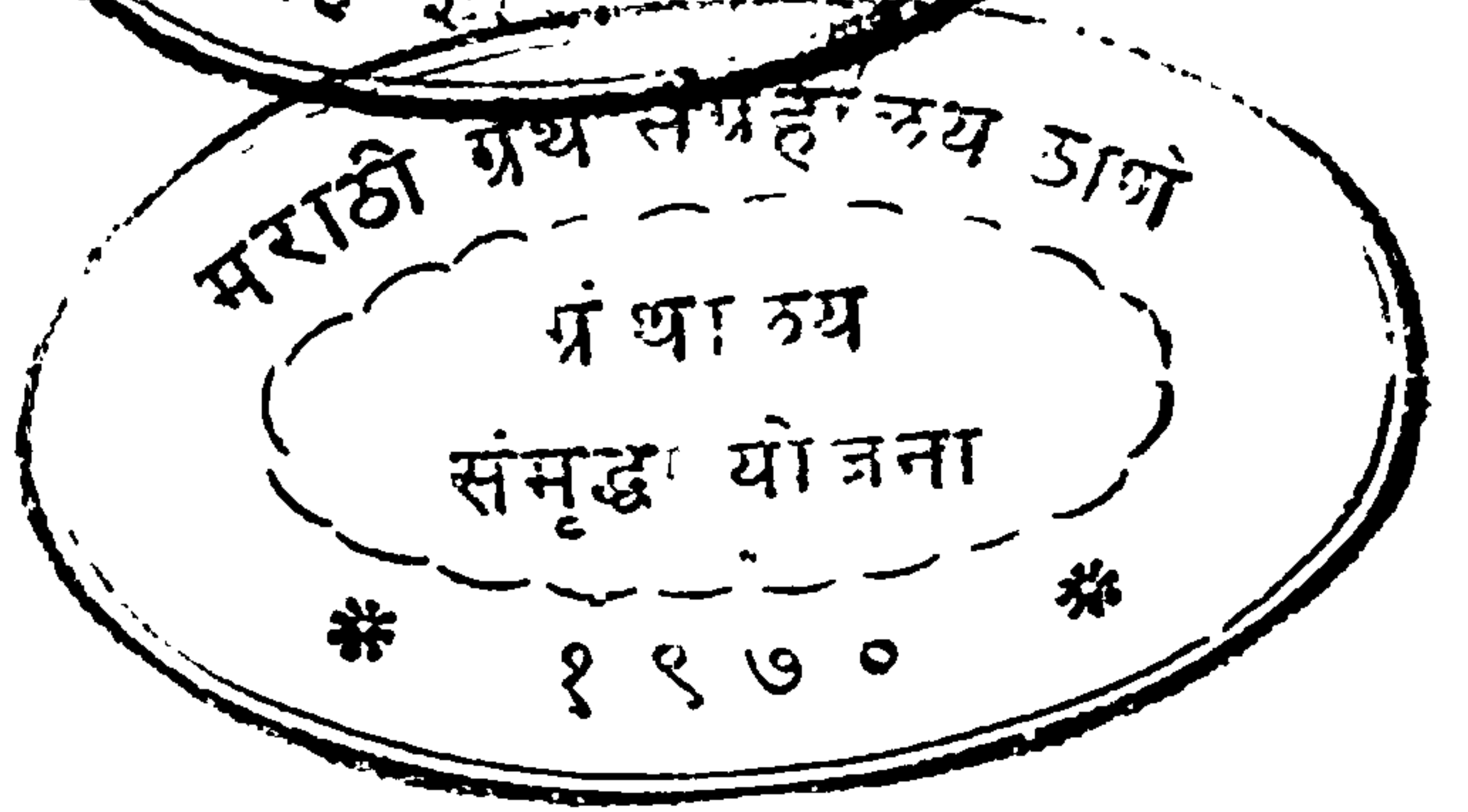
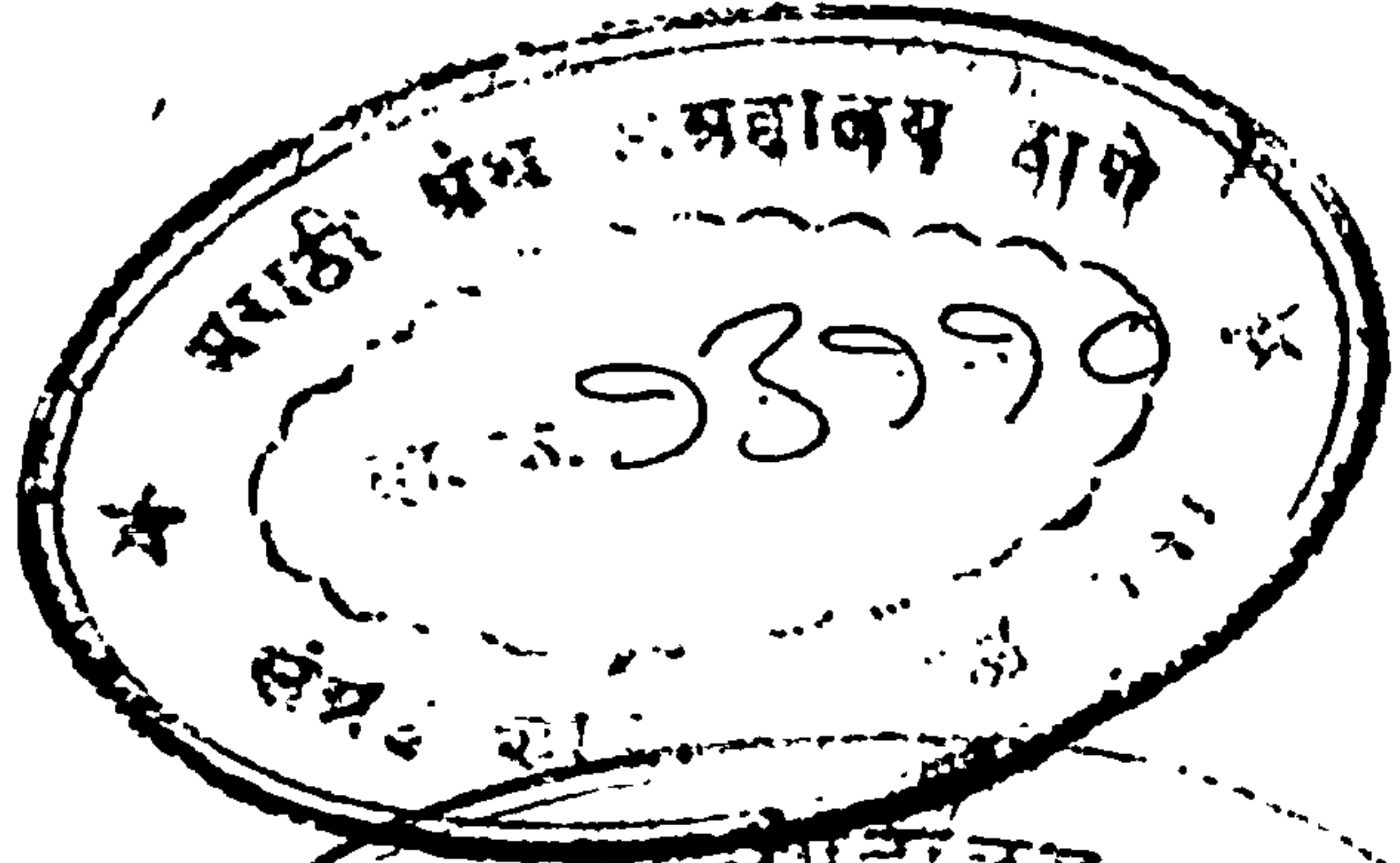
विषय जिवांध

सं. क्र. १८६८

REFBK-0013110

साहित्य धारा

सा हि त्य धा रा

प्रा. श्रीपाद महादेव माटे,
एम्. ए.

REFBK-0013110

किंमत तीन रुपये

प्रकाशक

ग. ल. ठोकळ, बी. ए. बी. टी.

ठोकळ प्रकाशन

लक्ष्मी रस्ता पुणे २

एकमेव विक्रेते

श्री लेखन वाचन भांडार

लक्ष्मी रस्ता, पुणे २

सर्व हक्क लेखकाच्या स्वाधीन

मुद्रक

चिं. स. लाटकर

कल्पना मुद्रणालय

‘ शिव-पार्वती ’

४६१।४ सदाशिव

टिळक रोड, पुणे २

पहिली आवृत्ति : १९४३

दुसरी आवृत्ति : १९४९

तिसरी आवृत्ति : १९५१

चौथी आवृत्ति : १९६२

पांचवी आवृत्ति : १९६३

अ नु क्र म णि का

१. भाषाभिवृद्धीची सामाजिक दृष्टी	१
२. शिक्षकाने केव्हा मरावे ?	१०
३. शृंगार : रसांचा राजा	१८
४. ते केवळ कलावंत असतात !	२७
५. मोठ्या लोकांची खाजगी चरित्रे	३३
६. लहान लहान वशीकरणे	४८
७. शेक्सपियरची कुचाळी	५६
८. माझी विद्वत्ता	६७
९. नायक आणि नायिका कोणास म्हणावे ?	७५
१०. माझ्या राजेश्वरा !	८७
११. गैरसमजाचा पाठलाग	९५
१२. ललित-लेखक जीविताचे अनुकरण करतात काय ?	१०४
१३. पारमार्थिकांनी केलेला रामदासाचा पराभव !	११३

पहिल्या आवृत्तीची प्रस्तावना

‘साहित्य-धारा’ या पुस्तकात माझ्या स्फुट लेखांपैकी तेरा लेखांचा समावेश मी केला आहे. या सर्व लेखांची जात एकाच प्रकारची नाही; परंतु हाच या संग्रहाचा गुणही होऊ शकेल.

भाषाभिवृद्धीची सामाजिक दृष्टी या लेखातील मुख्य कल्पना फार वर्षांमागे मी विद्यार्थ्यांच्या पुढे मांडिली होती. पांचसहा वर्षांपूर्वी त्याच विषयावर नगर येथे झालेल्या माझ्या व्याख्यानाचा सारांश मी ‘ज्ञानप्रकाश’ पत्रात प्रसिद्ध केला. ‘नूतन मराठी विद्यालया’चे माजी मुख्याध्यापक प्रो. नानासाहेब नारळकर यांना या लेखातील कल्पना इतकी अभिनव आणि आकर्षक वाटली की, त्यांनी त्या लेखाच्या एक सहस्र पुस्तिका छापवून घेतल्या आणि आपल्या शाळेतील वरच्या विद्यार्थ्यांना त्या लेखातील कल्पनेची ओळख व्हावी म्हणून त्यांच्या हाती या पुस्तिकांचा प्रसार केला. शालोपयोगी पुस्तके तयार करणाऱ्यांनी या लेखाचा अंतर्भाव आपल्या पुस्तकात यानंतर लवकरच केला.

शिक्षकाने केव्हा मरावे? हा लेख मी ‘झंकार’ पत्रात लिहिला होता. यातील उपरोध आणि जालीम पगदस्तीपणा माझ्या अनेक शिक्षकमित्रांना फार पसंत पडल्यावरून तो लेख या पुस्तकात घालून त्याला थोडा टिकाऊपणा आणण्याची व्यवस्था मी केली आहे.

शृंगार : रसांचा राजा हा लेख मी ‘वाङ्मयशोभा’ मासिकात वन्याच दिवसांपूर्वी लिहिला होता. त्या वाङ्मयीन लेखाची सामाजिक पार्श्वभूमी सूचकपणामुळे वाचकवर्गाला विशेष आवडल्याकारणाने आणि शृंगार हा रस आपल्या विविध रूपांनी मानवी जीविताला कसा आक्रमून राहिला आहे याचे विवेचनही वाचकांस प्रिय वाटल्याने त्याचाही अंतर्भाव साहित्य-धारात केला आहे.

ते केवळ कलावंत असतात ! हा ‘झंकार’ मधील माझा लेख या पुस्तकात मी मुद्दामच घेतला आहे. कलावंतावर भलती जबाबदारी जनतेने कशी टाकू

नये व कलावंतांनी आगणावर ती कशी ओढून घेऊ नये याचे मी केलेले विवेचन कलावंत व रसिक या दोघांनाही पटेल असा विश्वास वाटतो.

मोठ्या लोकांची खाजगी चरित्रे हा लेख फार वर्षांपूर्वी ' रत्नाकर ' मासिकात मी लिहिला होता. त्यातील मध्यवर्ती कल्पना आणि थोर लोकांच्या चरित्रांचा दिलेला तपशील व त्याकडे आपण कसे पाहावे यासंबंधीचे केलेले विवेचन वाचकांना आजही रुचकर वाटेल असा भरवसा मला वाटतो.

लहान लहान वशीकरणे हा थोडासा विनोदी लेख मनात साठत आलेल्या वारीक अनुभवांच्या आधारावर मी लिहिलेला आहे. अशा वारीक वारीक गोष्टींच्या मनोरंजक स्मृती ज्यांच्या मनात कायम असतील त्यांनी या स्मृतींना निबंधाचे रूप दिले तर ते त्यांचे निबंध वाचावयास मला फारच आवडतील. हा निबंधही मी ' शंकार ' पत्रातच प्रसिद्ध केला होता.

शेक्सपियरची कुचाळी हा लेख मागे ' रत्नाकर ' मासिकात प्रसिद्ध झाला होता. " मर्चेट ऑफ व्हेनिस " हे शेक्सपियरचे नाटक मुलांना शिकविताना मला त्या शायलॉकची फार दया येई; आणि सर्व नाटकभर उडविलेला त्याचा फजितवाडा पाहून माझी सामाजिक सहानुभूती निश्चयाने त्याच्या अंगास वळे. या लेखातील सामाजिक मर्म जर माझ्या आधी दुसऱ्या कोणी सांगितलेले मला माहित असते तर हा लेख मी तेव्हा खचितच लिहिला नसता; आणि आता पुन्हा प्रसिद्ध केला नसता.

माझी विद्वत्ता या लेखात विद्वान् विद्वान् म्हणून ज्यांचा गौरव होतो त्यांच्या ज्ञानाचा व्याप आणि त्यांच्या ज्ञानाची खोली ही किती अल्प असतात याचे थोड्याशा गमतीदार उद्देगाने दिग्दर्शन केले आहे.

नायक आणि नायिका कोणास म्हणावे? या माझ्या लेखातील कल्पना काहीशा अस्पष्ट रूपाने का होईना, पण पूर्वी केव्हा तरी एकदा वाङ्मयत

येऊन गेली होती असे प्रा. पंगु यांनी आपल्या टीकालेखात सांगितले आहे. या त्यांच्या सूचनेचा मी फार आभारी आहे. तथापि या लेखातील मुख्य भूमिकेचे प्रतिपादन नवे व विचारप्रक्षोभक वाटेल असा माझा अजमास आहे. वाङ्मयातील आपल्या ज्या कल्पना अजिबात बदलल्या पाहिजेत असे माझे मत आहे त्यातील ही एक आहे.

माझ्या राजेश्वरा ! हा लेख रामदासस्वामींच्या एका ओवीतून उत्पन्न झाला आहे. परमार्थप्रवण प्रवृत्ती ज्यांच्या ठिकाणी आहे त्यांनाच या लेखाची लज्जत मानवण्यासारखी आहे असे मला वाटते. ती जर नसेल तर हा लेख विशेषसा आवडेल असे वाटत नाही.

गैरसमजाचा पाठलाग या लेखात आपल्याविषयीचे गैरसमज विनाकारण कसे पसरत जातात आणि त्यांचा आपणाला कितीही जाच झाला तरी या गैरसमजाच्या प्रसाराचा पाठलाग करण्यात आपणाला यश कसे येत नाही याचे विवेचन मला आलेल्या गमतीदार अनुभवांच्या आधारे केले आहे.

ललित-लेखक जीविताचे अनुकरण करतात काय ? हा त्या त्यापुढील लेख आहे. ललित-लेखकांना जीविताचे अनुकरण अमुक एका मर्यादेपर्यंतच करिता येते अथवा करावेसे वाटते. जीविताचे खरे खरे अनुकरण करावयाचे तर त्यांचे रसिक आणि कोवळे मन या साहसाला कसे धजत नाही याचे विवेचन मी प्रस्तुत लेखात केले आहे. ललितलेखकांचा स्वानुभव माझ्या विवेचनाशी जमला तर मला फारच आनंद वाटेल.

पारमार्थिकांनी केलेला रामदासाचा पराभव ! या शेवटच्या लेखाची मुख्य कल्पना अशी आहे की, रामदासस्वामी हे पूर्वीच्या संतकुळात उत्पन्न झाले असूनही देशाची अवनत स्थिती पाहून त्यांना सामाजिक उत्थापनाचे स्फुरण झाले आणि माणसांनी प्रपंचातून उठून तर जाऊच नये, पण उलट प्रपंच शूरपणे

करावा, या हेतूने त्यांनी प्रपंचविज्ञान रचिले, परंतु त्यांच्या वाङ्मयीन शिष्यांपैकी एकाही शिष्याला हे त्यांचे प्रपंचविज्ञानाचे वैभव मानवलेले दिसत नाही आणि कोणीही ते विवरून सांगितले नाही. मूळ लेखातील शेवटचा परिच्छेद केवळ प्रासंगिक महत्त्वाचा असल्याने मी तो अजिबात वगळला आहे. या लेखावरील टीकाकारांची मते मी वाचलेली आहेत, परंतु माझे मूळचे मत जसेच्या तसे ठाम आहे.

हे तेरा लेखांचे पुस्तक जनार्दन सदाशिव प्रेसचे व्यवस्थापक श्री. ल. स. केळकर यांनी अवघ्या आठ दिवसात मला छापून दिले यासाठी मी त्यांचे किती उतराई व्हावे आणि 'मी फार फार आभारी आहे' हे म्हणण्यापलीकडे काय करावे हेच माझ्या ध्यानात येत नाही. परंतु हे पुस्तक प्रसिद्ध होत आहे याचे सर्व श्रेय साहित्य-क्षेत्रातील माझे नवे मित्र श्री. अरविंद मंगरूळकर यांच्याकडे आहे. त्यांच्यासारख्या अत्यंत रसिक आणि मर्मज्ञ सहकाऱ्याचा मला या कामी लाभ झाला हे मी स्वतःचे भाग्यच समजतो; पण मी इतक्यात त्यांचे आभार मानीत नाही, कारण मला अजून त्यांना पुष्कळ कामे सांगावयाची आहेत; व ते ती आजच्याच आपुलकीने करीत राहणार आहेत. ते सुखप्रद पर्व ज्या दिवशी संपेल त्या दिवशी मी त्यांचे एकदाच आभार मानीन.

श्री. म. माटे

१९४३.

१९४९ साली निघालेली दुसरी आवृत्ती मी मॉडर्न बुक डेपो, पुणे, यांस दिली होती.

१९५१ साली ही तिसरी आवृत्ती निघत आहे. ती मी श्री. गजाननराव ठोकळ, श्री लेखन वाचन भांडार, यांस प्रकाशनासाठी दिलेली आहे.

२-६-५१

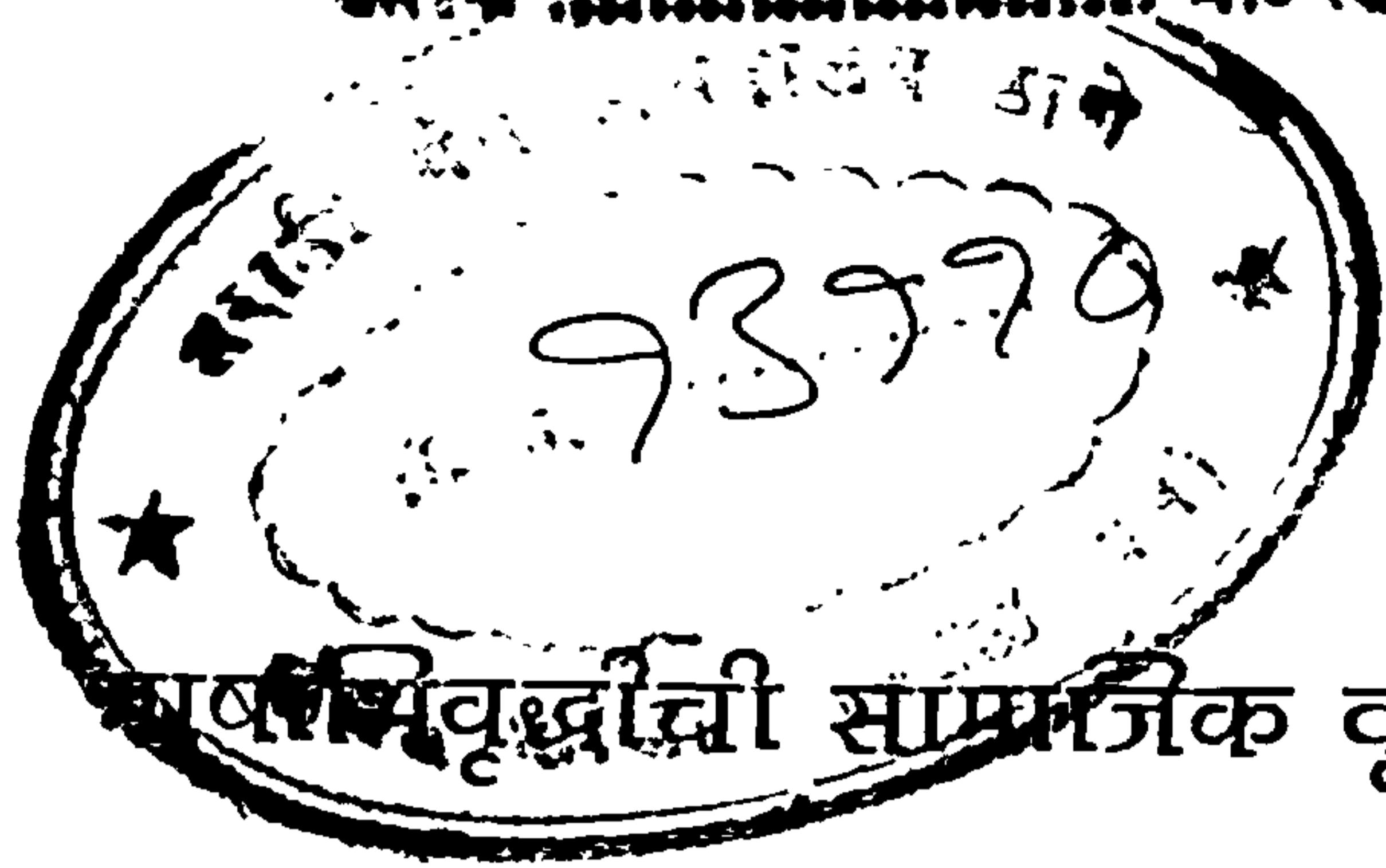
श्रीपाद मह.देव माटे

वराठी प्रथम सग्रहालय, ठाण. स्थलप्र.

पत्रांक... ७३५९९... दि: वि. वि. वि.

क्र.सं. ... १६६६... नोंद दि: २६-२

१

‘निरनिराळ्या दृष्टींनी एखाद्या विषयाकडे पाहणे’ असा काहीएक प्रकार असतो. आर्थिक दृष्टीने पाहणे, ऐतिहासिक दृष्टीने पाहणे, हे जसे, तसे सामाजिक दृष्टीने पाहणे हेही एखाद्या विषयाचा खराखुरा बोध होण्यास फार उपयोगी पडते.

भाषा वाढते म्हणजे तिच्यातील शब्द वाढतात. शब्द ही मनात उद्भवलेल्या कल्पनांची व गोचर पदार्थांची नावे असतात हे उघडच आहे. हे शब्द जो जो जास्त होत जातात तो तो भाषेची समृद्धी होत जाते. शब्दांची वाढ अधिक होण्याची जी अनेक साधने आहेत त्यांत रूपकांची योजना हे एक फार मोठे साधन आहे. प्रथम हौशी बोलणारा किंवा लिहिणारा आपल्या लिहिण्यात किंवा बोलण्यात सरसपणा आणण्यासाठी सुंदर रूपकांची योजना करतो; ही रूपके परिचित असली किंवा थोड्या कल्पनेने ओळखता येण्यासारखी असली तर वाचकांना किंवा श्रोत्यांना अतिशय आनंद होतो; व त्यांच्या या गुणामुळे ती लोकांमध्ये चांगलीच चलन पावतात. लोक त्यांचा सरसकट उपयोग करू लागतात; इतका की, शेवटी त्यांतील काव्यगुण लोपून साध्या व्यावहारिक शब्दांचे रूप त्यांना प्राप्त होते व अशा रीतीने शब्दसंख्या वाढते.

एखाद्याने पंधरा मिनिटांच्या बोलनेने जर एखादा हेलकरी केला, पण मुक्कामाचे घर लवकर सापडले नाही म्हणून त्याने त्याला पाऊण तास तेवढ्याच मजुरीवर रखडविले तर आपल्या या पराक्रमाचे फुशारकीने वर्णन करताना तो म्हणतो, “मी त्या हेलकऱ्याला तसेच पुढे ताणीत नेले.” आता अगदी प्रथम ज्याने ‘ताणीत नेणे’ हा शब्दप्रयोग केला असेल त्याने काव्यमय रचना केली

होती, हे स्पष्ट आहे. खराचा तुकडा एक बोटभर लांब असतो, व एरव्ही मोजून पाहिले तर त्याची लांबी तितकीच भरते. पण काही कारणासाठी हेच खर ताणले तर हातभर लांब होते. अर्थात ही लांबी अंगीकारिताना खराला क्लेश होतात हे सहज दिसते. हा 'ताणणे' याचा अर्थ आहे. हेलकन्याची जी पंधरा मिनिटे होती त्याची 'ताणून' पंचेचाळीस केली व त्याच्या शरीर-क्लेशांकडे लक्ष दिले नाही. हा सगळा अर्थ पहिल्या माणसाने रूपकाने सांगितला; पण पुढे तो शब्द अनेकवार उपयोगात आल्यामुळे लोक त्याचा काव्यगुण विसरले व तो शब्द साध्या व्यावहारिक अर्थाचा होऊन बसला. म्हणजे रूपकाचा साधा शब्द झाला. ज्याने प्रथम 'कवळणे' म्हणजे 'दोन बाहूंच्या पाशात कवटाळणे' असा शब्दप्रयोग केला त्याने रूपक केलेले होते. 'कवळ' म्हणजे घास; वरचा जवडा व खालचा जवडा यांच्यामध्ये सापडणारा तो 'कवळ' म्हणजे घास; त्याप्रमाणेच दोन भुजांत जी वस्तू सापडली तिचाही घास झाला, म्हणजे ती आपण कवळिली. कालान्तराने हे काव्य नाहीसे होऊन तो शब्द कवटाळणे या अर्थाचा केवळ गद्यरूप होऊन बसला. शब्दकोश उघडून पाहिला तर, अशा तऱ्हेने आपले काव्यरूप गमावून बसलेले शब्द अगदी मुळापर्यंत व्युत्पत्तिदृष्ट्या नेऊन पोहोचविलेले तेथे सापडतीलच असे नाही. कारण असे केल्याने कोशकर्त्याचे काम फारच वाढेल. म्हणून रूपकप्रणा टाकल्यावर शब्दाला जो व्यावहारिक अर्थ उत्पन्न झालेला असतो तेवढा देऊनच कोशकर्त्याला भागवावे लागते. पण एवढे मात्र खरे असते असते की, हा शब्द आरंभी रूपकरूपाने आला व पुढे साधा शब्द होऊन बसला.

आपण पुष्कळादा 'हडकणे' हा शब्द 'वाळणे' या अर्थाने वापरतो. पण मूळचे ते रूपक आहे. वाळून वाळून फक्त हाडे उरणे म्हणजे 'हडकणे.' पण आता हे त्यातले काव्य नाहीसे होऊन त्याला अगदी साध्या शब्दाच्या अर्थाचे रूप आले आहे. यानेच भाषा वाढत जाते. अमुक करणासाठी 'हरताळ' पडला असे आपण हजारदा वाचतो व त्याचा लौकिक अर्थ आता कायम झाला असल्यामुळे या शब्दात पूर्वी रूपकाचा काव्यगुण होता ही माणसाची ओळखही बुजत चालली आहे. माणसे पूर्वी पोथ्या लिहित असत. लिहिताना लिहून झालेले एखादे अक्षर नको असले तर त्याच्यावर हरताळीचे चूर्ण फासण्याची चाल असे. ते फासले म्हणजे जरी ते अक्षर थोडेबहुत दिसत

असले तरी, ते खोडलेले आहे असे समजावयाचे असा रूढ संकेत होता. त्याप्रमाणे अमुक एका आपत्तीमुळे जर व्यवहार बंद ठेवावयाचा असला तर दुकाने बंद ठेवून किंवा थोडी किलकिली ठेवून आपण ती बंद ठेवीत आहो व अशा रीतीने आपला उद्वेग व्यक्त करीत आहो या अर्थी, प्रथम कोणी हौशी रसिकाने तो शब्द योजिला. पण पुढे पुढे त्यातील काव्यगुण लोप पावून 'हरताळ पाडणे' म्हणजे 'व्यवहार बंद पाडणे' असा रूढार्थ झाला व एक नवा शब्दच बनून राहिला. हा शब्द 'हाट' व 'टाळा' म्हणजे बाजाराला कुटूप लावणे असाही व्युत्पादिता येतो; व ती व्युत्पत्ती जास्त चांगली आहे असे वाटते.

नगराकडे धाव्याची घरे असतात. वीज पडणे किंवा दुसरा कसला तरी उत्पात होणे याने जर वस्ती हादरली तर हे घरावरचे धावे अर्थातच दणकणार. हा प्रकार लक्षात ठेवणाऱ्या कोणी रसिकाने आपत्तीमुळे किंवा भयामुळे नखशिखान्त घाबरून गेलेल्या माणसाचे वर्णन करिताना काव्यगुणाने म्हटले की, त्याचे धावे दणाणून गेले. त्याची ती कविता पाहून तेव्हाचे श्रोते खरोखरच संतुष्ट झाले. असतील. त्या काव्यगुणामुळेच तो शब्द लोकप्रिय बनला व लोकप्रियतेमुळे त्याचा वारंवार उपयोग झाला. तो तसा झाल्यामुळे शब्दातील काव्यगुण मावळला आणि त्याला "फार भिणे, घाबरगुंडी उडणे" असले प्राकृत रूप प्राप्त झाले. पण भाषेमध्ये एक शब्द मात्र नवीन आला. अशा प्रकारे रूपकत्व गमावून बसून साध्या अर्थानेच भाषेत कायम होऊन बसलेल्या शब्दांची संख्या भाषेत अफाट आहे; म्हणूनच भाषेला fossil poetry असे म्हटलेले आहे.

आता अशा प्रकारे स्वभाषेत रूपके प्रविष्ट करणे व शेवटी त्यांना साधे शब्द होऊन बसण्याची संधी देणे हे काम, ती भाषा बनवीत जाणारे जे कोणी, त्यांच्या हाती असते. त्यांच्या स्वतःच्या जीवनात जी सुंदर रूपके त्यांना अर्थव्यक्तीसाठी योजावीशी वाटतात ती ते योजितात. त्यांना तरी याहून जास्त काय करता येणार? जीविताची जी अंगे त्यांना परिचित, त्यातील रूपकेच ते उचलणार व योजणार. मराठी भाषेतील बहुतेक नागर व प्रौढ रचना ब्राह्मणांनीच केलेली आहे. अर्थात त्यांना परिचित अशी जी रूपके तीच त्यांनी योजिली व त्यांना पुढे साध्या शब्दांची रूपे आली व भाषा समृद्ध झाली. एखादी गोष्ट शिकविणे व मागून थोड्या उरस्फोडीने विद्यार्थ्याला ती पटविणे या अर्थाने 'संथा देणे' हा

शब्दप्रयोग पूर्वीची शास्त्रीवैदिक मंडळी करीत. आधुनिक सुशिक्षितांनी हाच शब्द उचलला व 'मॅकडोनल्ड यांनी अमुक गृहस्थापाशी सामाजिक ज्ञानाची संथा घेतली, पण त्यांना खरे मर्म उमगले नाही' असा शब्दप्रयोग केला. सध्या जे मध्यमवयीन ब्राह्मण आहेत त्यांना हा शब्द अडणार नाही, पण आणखी पिढी दीड पिढीनंतर या शब्दाचा अर्थ कोशातच पाहावा लागेल, अशी स्थिती खुद्द ब्राह्मण मुलांचीच होईल. इतरांची तर ती आताच आहे.

टिळकांनी प्रतिपक्षावर हल्ला करिताना, लहानशी कबुली देऊन दोषमुक्त व्हानात या अर्थाने म्हटले की, 'स्नान करून मोकळे व्हानात!' ज्या काळी व ज्या समाजात सुतकाची कल्पना लुप्त असेल किंवा होईल त्याला या ब्राह्मणी रूपकाचे मर्म समजणार नाही. निबंधमाला संपविण्याचे वेळेस विष्णुशास्त्री यांनी म्हटले आहे, "आम्ही आता अवभृथस्नानास मोकळे होत आहो." शास्त्री-बोवांच्या वेळच्या वाचकांस—कारण की ते बहुतेक सगळे ब्राह्मणच होते—या रूपकाचा अर्थ समजत असेल. पण "यज्ञ संपवून यजमान हा कृतकृत्य होत्साता नदीवर स्नानाकरिता जाई; त्या जाण्याला अवभृथस्नानास मोकळे होणे असे नाव होते." असा अर्थ नवीनांस स्पष्ट करून सांगावयास हवा. "विनाकारण हे सव्यापसव्य कोण करीत बसतो?" यातील रूपक श्राद्धपक्षाची चाल जो जो कमी होत जाईल तो तो दुर्बोध होत जाईल, हे स्पष्ट आहे; पण वरील सर्व शब्द-प्रयोगांचे व्यावहारिक अर्थ मात्र भाषेत कायम राहिलेले आहेत. हे नवे शब्द मुळात रूपक रूप होते व लेखक ज्या पेशात वागणारे होते त्या पेशातून त्यांनी ती रूपके उचलली होती.

आता जर मराठी भाषेत शब्दांचा भरणा व्हावयास हवा असेल तर निरनिराळ्या पेशातील, धंद्यातील रूपके भाषेत प्रविष्ट व्हावयास हवी; व ती प्रविष्ट करून देण्यास त्या त्या पेशातील, धंद्यातील माणसे वाङ्मयलेखनाच्या प्रांगणात उतरावयास हवी. असे झाले म्हणजे शब्दांची भर भराभर होत जाईल. याचा अर्थ असा की, ज्यांना विद्येचा संस्कार झालेला नाही अशा ज्या धंदे-वाल्या जाती आहेत त्यांच्यातील माणसे शिक्षित होऊन, आपले मनोगत व्यक्त करण्यासाठी, स्वतःला परिचित असलेल्या रूपकांचा उपयोग करण्याची बुद्धी त्यांना उत्पन्न व्हावयास हवी. तेली लेखक अधिक आपली रूपके घेऊन भाषेत यावा; तसाच न्हावी, तसाच कोळी, तसाच साळी. हे सगळे लोक आपल्या

रूपकांच्या भांडवलानिशी एकदा लेखनव्यवसायात उतरले म्हणजे मराठी भाषेचे वैभव गडगंज भरत जाईल.

सध्यासुद्धा प्रत्यक्ष त्या त्या समाजातील नसूनही थोड्या ओळखदेखीमुळे व व्यवहारामुळे आपण काही काही रूपके योजून त्यांना सामान्य शब्दांचा गौरवही प्राप्त करून दिला आहे. आपण 'इंगा फिरणे' असा शब्दप्रयोग करतो. पण हा प्रयोग चांभारवाड्यातील आहे. आपल्या लेखणीतून उतरत असल्यामुळे तो पावन झाला आहे असे वाटते, इतकेच काय ते. कातडे मूळचे खडबडीत व अगदी आडमुठे असे असते. ते एका बाजूने पायात धरून व दुसऱ्या बाजूने हातात धरून आपल्या हातातील लोखंडाचा इंगा चांभार त्याच्यावरून जोराने फिरवितो. असे त्याने एकदोनदा केले म्हणजे ते आडमुठे कातडे अंगावरून वारे गेल्याप्रमाणे, अगदी ढिले पडते. हा अर्थ ध्यानात आला म्हणजे "मोठे खाडखाड बोलत आहेत पण एकदा साहेबापुढल्या नोकरीचा इंगा फिरला म्हणजे नरम येतील" या टीकावाक्यातील रूपकाची खरी खुमारी ध्यानात येईल. "पण काकासाहेब ठिय्या देऊन बसले होते ते हलेचनात" या वाक्यातील 'ठिय्या' शब्द आपण सुतारखान्यातून उचललेला आहे. पायाखाली धरून जर एखादी फळी रंधावयाची असली तर ती पुढे निसटू नये म्हणून पुष्टिपत्ररूपी जे मोठे लाकूड खाली असते त्याला एक आडवी पट्टी सुतार लोक ठोकतात, व तिच्या अटणीला ही रंधावयाची फळी लावतात. ही जी लहानशी आडवी ठोकलेली पट्टी असते तिला 'ठिय्या' असे म्हणतात. ती जशी हालत नाही, तसे काकासाहेबही हालत नाहीत, असे हे मूळचे रूपक होते. अशा प्रकारचे अनेक शब्द आपण धंदेवाइकांकडून उचलेले आहेत हे खरे; पण खुद्द धंदेवालेच जेव्हा वाङ्मयात उतरतील तेव्हा ही रूपकांची भरती झपाट्याने होईल.

याच विचाराची खुलावट आजही कल्पनेने करता येण्यासारखी आहे. एखादा गवंडी जर लेखन-व्यवसायात पडला व त्याला "विचाराची level पुरेशी वर गेलेली नाही" असे म्हणावयाचे असेल तर कदाचित तो म्हणेल की, "विचाराची कमान जितकी उंच व्हावयास हवी तितकी झालेली नाही." त्याने एकावर एक तर्कसिद्ध अनुमाने करून जर मोठेच पक्षपात-राहित्य दाखविले असले तर कदाचित तो म्हणेल की, "ही एवढी परंपरा मी उभी केली आहे, सज्जनांनी

खुशाल ओळवा लावून पाहावा व कोठे पक्षपात दिसतो का सांगावे. ” गावात काही शिष्ट माणसे पुढारी म्हणून मिरवतात, पण चळवळीची सगळी दगदग मागे राहून काम करणाऱ्या काही व्यक्तींनाच पडते व वास्तविक तेच पुढारी असतात. हा विचार आपल्या पेशाला अनुसरून व रूपकाने बोलताना तो गवंडी वर्णील की, अमुक अमुक गृहस्थ हे दर्शनी पुढारी आहेत; तमुक गृहस्थ हे वापडे डुबाव पुढारी म्हणजे भिंतीत लपलेल्या खांबासारखे आहेत. परीट वाड्मयात आला व कितीही बोलले तरी आपल्या तोंडाला हा सुरकुतीही पडू देत नाही, असे वर्णन त्याला करावयाचे असले तर तो लिहील की, लोक इतके अद्वातद्वा बोलले पण त्याने तोंडावरची इस्त्री विलकूल वित्रडू दिली नाही. तेली सार्वजनिक कामात पडला व प्रयत्नपरंपरेपैकी एखादा प्रयत्न जर नीट साधला नाही तर तो म्हणेल की, ‘ हा घाणा नीट निघाला नाही. ’ वक्त्याचे वक्तृत्व श्रोत्यांच्या भावनेसह वाढत वाढत जाऊन त्याचा कळस झाला व श्रोत्यांनी ‘ वाहवा ’ म्हणून टाळी दिली व या प्रसंगाचे वर्णन करण्याचे काम एखाद्या गवयाकडे असले तर तो लिहील की, ‘ वक्ता व श्रोते हे समेवर आले. ’

एखादा न्हावी जर कौन्सिलचा मंत्रर झाला व ‘ आपण आपले मांडावयाचे विल तपशिलासह उत्तम तयार करून ठेविले आहे व आपण आपली पाळी येण्याची वाट पाहात आहो ’ असे त्यास म्हणावयाचे असेल तर तो म्हणेल की, ‘ मी अगदी पाणी लावून बसलो आहे, वेळ आली की चटपाटणे चालू करतो ! ’ एखाद्या वक्त्याच्या बोलण्यातील तत्त्व जर सुमारच असले पण त्याने कडक भाषा, वाह्यातपणा यांचा अंगीकार करून भाषण मोठे कडक झाले असल्याचा देखावा केला असला तर त्याचा कोप्टी टीकाकार म्हणेल की, ‘ वक्त्याने भाषणाला खळ फार लावलेली आहे, वास्तविक पाहता त्यातले सूत अगदीच नरम आहे. ’ हाच कोप्टी आपले विलावरचे भाषण संपविताना म्हणेल की, ‘ सभ्य गृहस्थहो, माझे हे सणंग आपल्याला पसंत पडते का पाहा. ’ परदेशातून नाना प्रकारची तत्त्वे इकडे आणावीत पण आपल्याला कोणते मानवते ते पत्करावे व बाकीचे टाकावे. हा विचार व्यक्त करिताना प्रस्तुत कोप्टी लेखक म्हणेल की, ‘ जांगड माल वाटेल तितका आणावा; पसंत पडेल तो ठेवून घेऊ, बाकीचा परत पाठवू. ’ ज्याच्यावर हल्ला करावयाचा त्याच्यावर नेम धरून झाप घेतली पाहिजे, हा विचार प्रकट करताना एखादा शिकारी वावदूक

म्हणेल, ' किरण साधून उडी टाकली पाहिजे. '

' आपण आपले साधे गडी आहो ' असे शेतकरी वक्त्यास सांगावयाचे असले तर तो म्हणेल, ' माझे बोलणे अगदी रायवळ आहे, यात गावरानपणा म्हणजे तिखटपणा कसलाही नाही. ' तसेच, ' चळवळ अगदी यशस्वी होण्याची वेळ आली पण सरकार कोपल्यामुळे तिची पीछेहाट झाली ' हा विचार शेतकरी बक्ता असा सांगेल, ' चळवळ अगदी पोटच्याला आली होती; पण सरकारी अवकृपेचा कडाका पडला व ती करपून गेली. ' आपल्या विद्यार्थ्यांना एखाद्या विषयाची एकदा समजूत देऊन पाहिली, ती अपुरी म्हणून पुन्हा एकदा देऊन पाहिली, पण तीही अपुरी पडते असे दिसताच, शिक्षक स्वतः मूळचा जर रंगारी असला तर आपल्याशी उद्गार काढील की, ' तिसरा हात द्यावयास पाहिजे ! '

वरील उदाहरणेसुद्धा मी केवळ अनुमानाने वसविली आहेत. मला त्या त्या धंद्याची तपशीलवार माहिती नाही. अर्थात् त्या त्या धंद्यातील लोक जेव्हा लेखनाचे व वक्तृत्वाचे कसब हस्तगत करतील तेव्हा त्यांनी खंत न मानता आपापली परिचित रूपके लेखनात प्रविष्ट करावी. त्यांचा पुष्कळदा उपयोग झाला म्हणजे ती सर्वांच्या परिचयाची होतील व भाषेत साधे शब्द म्हणून नव्या अर्थाने वावरू लागतील. अशा तऱ्हेने मराठीतील शब्दांचा भरणा झपाट्याने वाढेल. याचा अर्थ असा की, आपल्या समाजात शिक्षण फैलावले पाहिजे व लिहिणे, बोलणे हे व्यवसाय जे एकाच वर्गाकडे आहेत ते सर्व वर्गांत फैलावले पाहिजेत. तसे झाले म्हणजे सर्व समाजांच्या निरनिराळ्या वासना, त्यांचे राग-लोभ, त्यांच्या आकांक्षा, चित्रविचित्र रूपकांची रूपे धारण करून पुढे येतील. एकीकडे सर्व समाजांचे मनोगत व्यक्त होण्याचे कार्य होईल व दुसरीकडे शब्द-कोश पुष्ट होत जाईल. वर दिलेल्या विवेचनावरून ' भाषासमृद्धीकडे सामाजिक दृष्टीने पाहणे ' म्हणजे काय याचा पुरेसा बोध होईल अशी नम्र आशा आहे.

आताच सांगितलेला विचार योग्य आहे हे सिद्ध करण्यास एक गमतीचा पुरावा आहे. व्यावहारिक जीवनात सर्व धंदेवाले उतरले म्हणजे ते आपापली रूपके घेऊन येतील हे, याच धंदेवाल्यांनी परमार्थ-जीवनात उतरल्याबरोबर तसे केले होते की नाही हे पाहिल्याने, सिद्ध होण्यासारखे आहे. ज्ञानेश्वर-महाराजांनी भक्तिमार्गाची कवाडे सर्वास मोकळी करिताच अनेक जातीत संत

उत्पन्न झाले. या संतांनी आपापले पारमार्थिक आनंद व अनुभव वर्णिले आहेत. या वर्णनात त्यांनी आपले परमार्थ-विचार आपल्याला परिचित अशा उपमांनी व रूपकांनी फार सुंदर तऱ्हेने व्यक्त केले आहेत. हे परमार्थ-विचार व्यक्त करिताना त्यांनी जे केले तेच व्यावहारिक विचार व्यक्त करितानाहि त्यांच्या हातून खास होईल, हे स्पष्ट आहे. परमार्थ-विचार सांगताना त्यांनी काय केले आहे ते पाहा :—

नरहरी सोनार म्हणतो :

देव तुझा मी सोनार । तुझे नामाचा व्यवहार ॥ १ ॥
 देह बागेसरी जाण । अन्तरात्मा नाम सोने ॥ २ ॥
 त्रिगुणाची करुनी मूस । आत ओतिला ब्रह्मरस ॥ ३ ॥
 जीव-शिव करुनी फुंकी । रात्रंदिवस ठोकाठोकी ॥ ४ ॥
 विवेक हातवडा घेऊन । कामक्रोध केले चूर्ण ॥ ५ ॥
 मनबुद्धीची कातरी । रामनाम सोने चोरी ॥ ६ ॥
 ज्ञान-ताजवा घेउनि हाती । दोन्ही अक्षरे जोखिती ॥ ७ ॥
 खांदा वाहोनी पोतडी । उतरला पैलथडी ॥ ८ ॥
 नरहरि सोनार हरिचा दास । भजन करी रात्रंदिवस ॥ ९ ॥

सावता माळी म्हणतो :

कांदा मुळा भाजी । अवघी विठाबाई माझी ॥ १ ॥
 लसून मिरची कोथिंबिरी । अवघा झाला माझा हरी ॥ २ ॥
 मोट नाडा विहीर दोरी । अवघी व्यापिली पंढरी ॥ ३ ॥
 सावता म्हणे केला मळा । विठ्ठलपायी गोविला गळा ॥ ४ ॥
 आमुची माळीयाची जात । शेत लावू बागाईत ॥ १ ॥
 आम्हा हाती मोटनाडा । पाणी जात फुलझाडा ॥ २ ॥
 शांती-शेवंती फुलली । प्रेम-जाईजुई व्याली ॥ ३ ॥
 सावताने केला मळा । विठ्ठल देखिलेला डोळा ॥ ४ ॥

सेना न्हावी म्हणतो :

आम्ही वारीक वारीक । करू हजामत वारीक ॥ १ ॥

विवेक-दर्पण आयना दाऊ । वैराग्य-चिमटा हलवू ॥ २ ॥

उदक-शांती डोई घोळू । अहंकाराची शेंडी पिळू ॥ ३ ॥

भावार्थाच्या बगला झाडू । कामक्रोध-नखे काढू ॥ ४ ॥

चौवर्णा देउनि हात । सेना राहिल्या निवांत ॥ ५ ॥

शिक्षकाने केव्हा मरावे ?

शिक्षकाने केव्हा मरावे हा प्रश्न खरोखरीच विचार करण्यासारखा आहे. इतर धंद्यातल्या लोकांनी केव्हा मरावे हे त्यांचे त्यांनीच ठरवावयास हवे. मला त्यांच्या धंद्याची इतकीशी माहिती नाही. पण शिक्षकाने केव्हा मरावे याचा विचार, त्या धंद्यातच मी आज तेहतीस वर्षे असल्यामुळे माझ्या मनात अनेकदा येऊन गेला आहे. विचार करता असे दिसते की, नोकरीची पंचवीस वर्षे भरली किंवा वयाची पंचावन्न वर्षे भरली म्हणजे शिक्षकाने मरावे. अर्थात या दोहोंपैकी कोणतीही एक मुदत भरली की, शिक्षकाने ती संधी साधिली पाहिजे. एखादे वेळी असे होईल की, वय पंचेचाळीस वर्षांचेच असावे; पण नोकरीची पूर्ण पंचवीस वर्षे मात्र भरलेली असावीत; तरी तीच संधी शिक्षकाने साधिली पाहिजे. दुसऱ्या एखादे वेळी असे घडेल की, वय पंचावन्न झाले आहे, पण नोकरीची पंचवीस वर्षे पुरी भरलेली नाहीत; तरी तीच संधी शिक्षकाने साधिली पाहिजे. अर्थात दयाळू वरिष्ठांनी रूढ नियम थोडा वाजूला सारून आणखी काही वर्षे नोकरी करू द्यावयाचे ठरविले तर मात्र शिक्षकाने मरण्याची गडबड करू नये. त्या वेळी न मरण्यातच त्याचे हित आहे. एक तर त्याला जास्त जगता येईल व दुसरे, मुलांमाणसांची व्यवस्था करावयास त्याला आणखी वेळ सापडेल. पण दयाळू अधिकारी दर ठिकाणी आढळात येतीलच असे म्हणवत नाही. बहुतेक अधिकारी शिस्तीचे व कराराचे करडे भक्त असतात. या उदात्त वस्तूंच्या पलीकडे तारतम्य आणि मायाळूपणा यांचा एक परगणा आहे याची त्यांना ओळख झालेली नसते. ज्या थोड्यांना ही ओळख झालेली असते, ते शिक्षकाला ठेवून

घेतात. असे झाले तर त्या शिक्षकाने गडबड करू नये. एरवी मात्र पंचवीस वर्षे नोकरी किंवा पंचावन्न वर्षे वय यांपैकी जे कोणते आधी भरेल तेव्हाच शिक्षकाने इहलोकाला प्रीतिपुरस्तर नमस्कार ठोकावा हे चांगले.

जरी एखाद्या शिक्षकाने आरंभापासून सावध राहून काही माया केलेली असली तरीही त्याने थोडे दमानेच व्यावे. पण ही माया करण्याचा योग एखाद्याच शिक्षकाला येतो. इतरांना हा योग आणता येत नाही. याचे कारण असे आहे की, मिळणारा पगार हा अत्यंत माफक असल्यामुळे तो जी काही खटपट करतो तिची कमाई सगळीच्या सगळी भरीस घालावी तेव्हाच प्रपंचाची तोंडमिळवणी होते; पण ही खटपटीची संधीही अनेकांना मिळत नाही. खटपट म्हणजे काय, तर शिकवण्या करणे. त्या मिळतातच असे नाही व बऱ्याच ठिकाणी शिस्तीचे इतके बारीक बारीक पर्याय प्रचलित केलेले असतात की, त्या मिळण्यासारख्या असल्या तरी पत्करिता येत नाहीत. अधिकाऱ्यांची इच्छा अशी असते की, शिक्षकांनी आपली सर्व सामर्थ्ये आपल्या शाळेच्या कामाकडे एकाग्रतेने लावावी. भावी पिढीच्या पायाचे दगड घडण्याचे महत्त्वाचे काम त्यांच्याकडे पूर्वपुण्याईने जर आलेले आहे, तर त्या कामाकडे त्यांनी आपले तनमनधन लावलेच पाहिजे. हे पवित्र काम त्यांच्या हातून व्हावे म्हणून शिस्तीची कैची तयार केलेली असते. शिक्षकलोक अज्ञानामुळे या कैचीविरुद्ध तक्रार करीत असतात. पण त्यांना आपले स्वतःचे हित कळत नाही ! भावी पिढीची तयारी त्यांनी करावयास नको काय ! ते करताना सर्वस्वाचे अर्पण करणे आवश्यक आहे. पण काही शिक्षक मध्येच आरल्या प्रापंचिक ओढा-ताणीची भापा बोलू लागतात. वास्तविक पाहता हे त्यांचे करणे अगदी अप्रस्तुत असते; आणि कैचीचा प्रयोग त्यांच्यावर सुरू करणे, भावी-फारच भावी-पिढ्यांच्या हितासाठी अधिकाऱ्यांना भाग पडते. स्वाभाविक शिक्षकांना चाळू प्रपंचाचीच भ्रांत, तेथे वार्धक्यासाठी माया कोठली होणार ! म्हणून वर म्हटले आहे की, अशी माया जर करता आलेली नसली तर ठराविक मर्यादेवर येऊन पोहोचताच शिक्षकाने मरावे हे त्यांच्या हिताचे आहे.

—

आपल्या संसारातील ओढगस्तपणाने शिक्षकाने चिडून जाऊ नये म्हणून काही

तत्त्वज्ञानाचे समाधान त्याला प्राप्त करून देणे अगत्याचे बनते. हे तत्त्वज्ञान म्हणजे स्वार्थत्यागाचे होय. शिक्षकाने स्वार्थत्याग केला पाहिजे, असा घोष पूर्वी कधीकाळी सुरू झालेला आहे तो जशाचा तसा चिंतू-सोन्याप्रमाणे अखंड टिकून आहे. अर्थात अनेक धूर्तांनी हा मंत्र चालू ठेवलेला असल्यामुळे भोळ्या शिक्षकालाही असे वाटू लागते की, आपण स्वार्थत्यागपूर्वक काम करीत आहो. आपण स्वार्थत्याग करीत आहो; ते जे टिळक-आगरकर होऊन गेले त्यांच्याच पीठिकेतील स्वार्थत्यागाचे अवतार आपण आहो. पण मला पुष्कळदा असे वाटत आले आहे की, ही स्वार्थत्यागाची जबाबदारी शिक्षकांवरच का कोसळते? देशात काय इतर धंदेवाले लोक नाहीत? स्वार्थत्यागाची निशा एकट्या शिक्षकालाच का उत्पन्न करून द्यावी? मामलेदार, फौजदार, डॉक्टर, विशेषतः रजिस्ट्रार, या लोकांनासुद्धा स्वार्थत्यागाचे तत्त्व का शिकवीत नाहीत? त्यांची कामे ही शिक्षणदानासारखीच परम उदात्त आहेत. न्याय देणे हे काम काय ज्ञानदानापेक्षा कमी उदात्त आहे? गरीब प्रजांना नागविणाऱ्यांना पकडून आणून कोर्टात उभे करणे हे केवढे तरी उदात्त काम आहे बरे? लोक वेळींअवेळीं वाटेल तेव्हा मरण्याचे मनात आणितात; आणि रजिस्ट्रार लोकांना आपली झोप मोडून त्यांचे मृत्युपत्र दाखल करून घेण्यासाठी त्यांच्या घरी जावे लागते. मुमूर्षूची इच्छा तृप्त करणे यासारखे उदात्त काम दुसरे काही असेल असे वाटत नाही. अशा या उदात्त कामात गुंतलेल्या लोकांना स्वार्थत्यागाचे तत्त्व का शिकवीत नाहीत? स्वार्थत्यागाचा ससेमिरा केवळ शिक्षकाच्या मागे का? पण स्वार्थत्यागाला अशी दुष्ट खोड लागली आहे की, तो आपला शिक्षकाच्या आश्रयाला येतो ?

वास्तविक पाहता अलीकडे जो एक नवा शोध लागला आहे तो लक्षात घ्यावय.स हवा. सध्या जे शिक्षण मिळते ते कुचकामाचे आहे असे महात्मा गांधींनी पूर्वीच, म्हणजे अवतारकृत्याच्या आरंभीच सांगून टाकिले आहे. मला त्यांचे म्हणणे अगदी खरे वाटते. आम्ही शिक्षण देतो ते कुचकामाचे असलेच पाहिजे; कारण गांधीजींच खुद्द म्हणतात की, ते तसे आहे. अर्थात ते तसे असलेच पाहिजे. क्षणभर मतभेद असला तरी शिस्तीसाठी आपण ते त्यांचे म्हणणे मान्य केलेच पाहिजे. पण अशा या शिक्षणासाठी—म्हणजे कुचकामी शिक्षणासाठी—शिक्षकांनी स्वार्थत्याग करावा हे मात्र मला कसेसेच

वाटते. शिक्षण खरोखरीच उदात्त असते तर स्वार्थत्यागात काही तात्पर्य होते; पण असल्या कुचकामी शिक्षणासाठी अगाऊच गरीब असलेल्या शिक्षकांना आपण स्वार्थत्याग करावयास लावणे अप्रशस्त आहे. कुचकामी नसलेल्या शिक्षणाच्या ज्या शाळा निघालेल्या असतील त्यातील शिक्षकांना स्वार्थत्याग—अगदी निपटून स्वार्थत्याग—शिकविणे बरोबर आहे. त्या शाळांना फंड, वर्गण्या वगैरे काही लागत असेल, असे मला वाटत नाही. कारण स्वार्थत्यागाच्या थोर तत्वावर त्या चाललेल्या असणार; आणि हा स्वार्थत्याग तेथील शिक्षकांना करावयासच हवा. कारण ते जे शिक्षण देतात ते कुचकामाचे नसते. पण आपल्या या ज्या एरवीच्या शाळा आहेत त्या जर असले गचाळ शिक्षण देतात तर त्यासाठी त्यातील शिक्षकांना स्वार्थत्याग करावयास सांगणे युक्त नाही. इतर कित्येक खात्यातील काही काही लोक लोकसेवेत आपले देहभान इतके विसरतात की, आपल्या प्रपंचाचा भार जनतेवर लोटून ते खुशाल कार्यमग्न होऊन जातात. शिक्षकाला तेही करिता येत नाही. त्याला आपला प्रपंच आपल्यालाच संभाळावा लागतो. अशा आपत्तीत त्याला पुन्हा स्वार्थत्याग करावयास सांगणे क्रूरपणाचे आहेसे वाटते.

पण स्वार्थत्यागाचा फैलाव अद्यापि पुरेसा झालेला नाही असे असते ! जितकी कुळे दारिद्र्याच्या गर्तेत जावयास हवीत तितकी अजून गेलेली दिसत नाहीत ! अजूनही स्वार्थत्यागाच्या प्रादुर्भावाला अनुकूल भूमी बरीच शिल्लक आहे असे दिसतं. अजूनही कित्येकांच्या प्रपंचाची पुरेशी आबाळ झालेली दिसत नाही ! इतका स्वार्थत्याग झाला तरी अजून काही पदवीधरांना किंवा सुशिक्षितांना बरा घास मिळण्याचा संभव शिल्लकच उरला आहे ! हा काय प्रकार आहे ? अजून कित्येकांच्या मुली खात्यापित्यांच्या घरी पडण्याची अल्प तरी खात्री आहेच ! अजून स्वार्थत्याग पुरता भिनलेला दिसत नाही ! म्हातारपण आल्यावर सुखासमाधानाने गोळाभर अन्न मिळविण्याची लायकी अजूनही काही कुटुंबांत शिल्लक राहिली असावी असा बळकट वहीम येतो ! इतका स्वार्थत्याग प्रतिपादनसुद्धा, आपण मरून जाताच घरच्या माणसांची पांगापांग व्हावी अशी स्थिती अजूनही कित्येकांना लाभलेली नाही, हे आश्चर्य नव्हे काय ? मुलगा नादारी मागावयास जावा व बायको सैपाकास राहावी असा मंगलदिन उगवण्याची शाश्वती अजूनही कित्येक घराण्यात उत्पन्न झालेली

नाही हे पाहून दुरून स्वार्थत्यागाचे सुख अनुभविणारांना परम विस्मय वाटत आहे ! इतक्या प्रतिपादनाचे झाले तरी काय ? पालथ्या घागरीवर पाणी असा प्रकार झाला की काय ? प्रपंचाच्या जपगुकीचे किल्मिष अजूनही कित्येकांच्या मनाला चिकटून राहिलेले दिसते ! इतके झाले तरी, थोडा नाही थोडका नाही, हजार हजार रुपयांचा विमा हे लोक भरीतच आहेत ! ते सावकाराकडे खेटे घालावयास लागलेले कधी बरे दृष्टीस पडतील ? चौकातील वाणी त्यांचा पदर धरून ओढीत आहे, असे उत्तेजक दृश्य कधीकाळी दिसेल काय ? कित्येक लोक अजून असे आहेत की, त्यांच्या शिक्षणावर खर्च झालेल्या रकमेवरच्या मासिक व्याजाइतका पैसा त्यांना अजूनही दरसाल मिळत आहे ! हे काय आहे ? स्वार्थत्यागाच्या प्रतिपादनाला अजून पुष्कळच जागा शिल्लक आहे ! हे काही काही लोक अद्यापि मान वर काढून सडकेने कसे जात आहेत ? हे अजून हसतच आहेत ! रया पुरती गेल्याची भेसूररम्य छाय्यांच्या मुखावर अजून पसरलेली नाही, हे काय स्वार्थत्याग पटल्याचे चिन्ह समजायचे ? अजून पाहणी पुरती झालेली नाही. कित्येक टावकी अशी आहेत की, जेथे शांती व समाधान अद्यापि रेंगाळत आहेतच ! मोठी नवलाची गोष्ट आहे ! स्वार्थत्यागाची लागण या टावक्यात केव्हा बरे होईल ? हे पाहा काही सुशिक्षित लोक; यांना अजून प्रतिष्ठा प्राप्त होत आहे. करकरणारे दारिद्र्य भेटीला जोपर्यंत आले नाही तोपर्यंत असेच चालणार ! यांना समाजात प्रतिष्ठा मिळतच राहणार ! यांच्या घरादाराचा उन्हाळा जेव्हा होईल आणि यांची नायकापोरे देशोधडीला लागतील तेव्हाच स्वार्थत्यागाचे बी येथे पुरे रुजले असे म्हणता येईल !

वरील विचारप्रणाली लक्षात घेऊन सरकारने आपले शिक्षणविषयक धोरण गेल्या दोन तीन वर्षांत आखलेले दिसत आहे. सरकारी हायस्कुले बंद करण्याचे धोरण त्याने चालू केलेले आहे. शिक्षणाचे काम त्याने लोकांच्या अंगावरच सोपविण्याचे ठरविलेले दिसते. अर्थात ठिकठिकाणी स्वार्थत्यागाला जोराचे आवाहन आता होऊ लागेल आणि देशभक्तीचा महिमा व समाजसेवेचे रहस्य यांचेही संकीर्तन चालू होईल. या वेळी तरुण लोकांनी सावध राहिले पाहिजे. समाजाचे कल्याण करण्याची सरकारची इच्छा आहे; आणि लोकधुरीणांचीही तीच इच्छा आहे. सुशिक्षित पदवीधरांनी आता सावध राहिले पाहिजे. कारण

सरकार व पुढारी लोकांच्या कल्याणास प्रवृत्त झाले आहेत ! आता काय काय होईल ते सांगवत नाही ! कोणाकोणाचे कसकसे कल्याण होईल याचा नियम नाही ! या कल्याणकारी मंडळात पदवीधरांनाचसे काय अर्धशिक्षितांनाही ओढण्याचा त्यांचा वेत दिसतो. शिक्षण सार्वत्रिक व्हावयाचे आहे ! मनुष्य-मात्राला शिक्षणाचा लाभ व्हावयाचा आहे ! हे शिक्षण फैलावण्याच्या कामी पदवीधरांची व अल्पशिक्षितांची जरूरी आहे; आणि देशात म्हणजे सरकारजवळ तर पैसा नाही. या बाबतीत सरकार व पुढारी यांचे एकमत आहे ! धोक्याची जागा हीच आहे. कारण पदवीधरांच्या व अल्पशिक्षितांच्याही स्वार्थत्याग-बुद्धीस आवाहन सुरू होण्याचा योग आता दिसतो. देशभक्तीने प्रेरित होऊन चिपळूणकर, टिळक, आगरकर यांनी स्वार्थत्यागाने कामास सुरुवात केली तेव्हाच सरकारने ओळखिले की, या सुशिक्षितांना स्वार्थत्यागाची चटक लागली आहे. ते त्यागाचे लोण अगदी सामान्य शिक्षितांपर्यंत गेले आणि सरकारला हायसे झाले ! त्यांच्या खांद्यावरचा भार कमी झाला ! त्याने या लोकांच्या स्वार्थत्यागाची खूप स्तुती चालविली. त्यांच्या जिवंत देशभक्तीचा पुरेपूर फायदा त्याने घेतला. सध्या याच सरकारी प्रवृत्तीला महापूर येण्याचा संभव दिसतो. पुढारीही तेच बोलू लागले आहेत. अशा वेळी सुशिक्षितांनी सावध राहिले पाहिजे; आणि व्यवहारबुद्धीने शिक्षण देण्याच्या धंद्यात पाऊल टाकले पाहिजे. शिक्षकाचा धंदा हा धंदा आहे हे त्यांनी ओळखले पाहिजे. तो पत्करिल्यावर प्रामाणिकपणे व इमानाने करावा हे निराळे. पण तो धंदा आहे; स्वार्थत्यागाचा, देशप्रेमाचा भाग नाही हे त्यांच्या ध्यानात हवे, आणि म्हणून नव्या संस्थांत शिरताना आमच्या प्रपंचाची व म्हातारपणाची काय व्यवस्था करता, असे त्यांनी संस्था काढणाऱ्यास व मुख्यतः सरकारास विचारावे.

शेतकरी, कामकरी, हस्तव्यवसायी यांच्यासंबंधाने मोठाच गलबला चालू आहे. त्यात आपणही सहानुभूतीने सामील होतो. ही सामाजिक सहानुभूती अवश्य हवी; पण त्या गडबडीत आपणही कामकऱ्यांपैकीच आहो हे आपण विसरतो. व्यवसायी माणसाला, थोडाबहुत व्यापारटापार करणाऱ्याला धंदा असतो. मुलगा काय करील याची त्याला काळजी नसते. शेतकऱ्याचे असेच असते. तो नाहीसा झाला तरी शेत शिल्लकच असते. पुढच्या मुलाबाळांना निर्वाहाचे साधन शिल्लक उरते. शेतकरी थकला तरी शेतकाम बाकीची घरची माणसे कसे ना कसे करीत

असतात. आपल्या धंद्याचे असे नाही; तो आपल्यालाच करता येतो. आपण थकताच तो धंदा बसतो. मुलावाळांसाठीच ते निर्वाहाचे साधन सातत्याने घरात ठेविता येत नाही. आपली स्थिती कामकन्यासारखी मात्र खास असते. त्याचे जसे हातावर पोट चालते व हात थकला की सगळेच गाडे थांबते, तसेच आपले आहे, इकडे लक्ष हवे. म्हणून नव्या संस्थांत शिरताना व जुन्यांशी करार करताना सावध असावयास हवे. या कामी सरकारास जाव विचारावयास हवा. त्यानेच या आपत्काळाची व्यवस्था करावयास हवी. नोकरी करिताना कसेचसे पोट भरण्याची व्यवस्था आणि वार्धक्यात अगदीच उन्हाळा अशा दोनही तऱ्हांनी आपल्या जीविताचा ग्रास होत आहे इकडे लक्ष असावयास हवे. अशा परिस्थितीतून एक आपत्ती आणखी निघण्याचो संभव आहे. आपल्यापैकी पुष्कळांचे घरचे पहिल्यापासूनच काही फारसे बरे असते असे नाही. पण तसे असले तरी परंपरेने प्राप्त झालेल्या काही सांस्कृतिक कल्पनांनी आपण शाबूत राहतो. काही सद्गुणांच्या कल्पना, विशेष प्रकारची पापभीरुता व काही पापपुण्याच्या भावना यांच्या आश्रयाने कसल्याही कन्या दारिद्र्यात नेकीने राहण्याची चाल शेकडोच्या शेकडो घराण्यात पूर्वीपासून होती. आपले जीवित या चालीने पूर्णपणे अंकित झालेले असे. पण आता सर्वच सांस्कृतिक कल्पना ढासळत चालल्या आहेत; नवा बनाव केव्हा होईल तो होवो. तो होईपर्यंत या संक्रमणाच्या अवस्थेत मोठी चमत्कारिक स्थिती झालेली आहे. जुन्या कल्पना नव्या युगमानाने बदलून जातात व बदलाव्याही लागतात हे मलाही माहित आहे. पण माझे बोलणे संक्रमणकालाचे आहे. वरील सत्कल्पना आणि भावना नाहीतशा झालेल्या व त्यातच दारिद्र्य, अशी युती झाली म्हणजे गुन्हेगारीकडे प्रवृत्ती जलदीने होईल. त्या सद्भावना घालविण्याचे अनेक यत्न अनेकांकडून चालू आहेत; दारिद्र्यही झपाट्याने येत आहे. या दोहोंचा संगम पातकांकडे निलाजरेपणाने वळण्याची प्रवृत्ती उत्पन्न करील हा धाक वाटतो. म्हणून स्वार्थत्यागाची कमाल मर्यादा आपण गाठली आहे हे ओळखून जास्त स्वार्थत्याग करू नका. सद्गुणालाही मर्यादा आहे, आणि आपण प्रापंचिक आहो हे ध्यानात हवे. जे गोसावी राहणार असतील त्यांच्याविषयी मला येथे काहीच सांगावयाचे नाही, प्रापंचिकाविषयीच सांगावयाचे आहे. त्यांनी जास्त स्वार्थत्याग करू नये. संस्था काढताना व त्यात शिरताना निपटून स्वार्थत्यागाची भूमिका मुळीच पत्करू नये.

सगळ्या लोकांनी आपापल्या पोटावर थापट्या मारीत हक्कांची बोलणी करीत राहावे आणि तुम्ही मात्र स्वार्थत्यागाच्या भ्रांत कल्पनांनी भ्रांतिष्ट वनून आपले व आपल्या माणसांचे निर्दालन करावयास गप्प वसून प्रवृत्त व्हावे, हे बरे नव्हे. त्यातही नाइलाजाने पोटाचा दरा भरण्यासाठी हा उद्योग करीत राहणे भागच पडले, तर मरावे केव्हा हे मी आरंभी सांगितले आहे. संस्थाचालक जर सहानुभूती, तारतम्य, माणुसकी यांनी प्रेरित असले तर कराराला ओलांडून तुम्हाला चार दिवस आणखी ठेवून घेतील. ते त्यांचे भलेपण आहे. पण तेवढ्याने भागत नाही. ते चार दिवस गेल्यावर 'पुढे काय ?'—हा प्रश्न आपल्याला सोडवावयास हवा. तो सोडविता न येईल तर किंवा अधिकारी लोक करारनाम्याचे अतीव भोक्ते असले तर पंचवीस वर्षे नोकरी भरताच किंवा पंचावन्न वर्षे वय होताच शिक्षकाने मरावे हे युक्त आहे.

शृंगार : रसांचा राजा

शृंगाराने मनाला सुख उत्पन्न होते. त्याची घनदाट छाया जरी थोडी किळस आणणारी व कुबट वाटली तरी शीतलत्व मात्र अत्यंत आल्हादकारक वाटते, आणि आपल्या जीवितातील सुखदुःखे तपासून पाहिली तर ती या रसाच्या छायोपछायांनीच उत्पन्न झालेली आहेत असे दिसेल. आपल्या सर्व जीवितांचे एकाच ढांगेत आक्रमण करणारा जर कोणता रस असेल तर तो शृंगार हा होय. त्याप्रमाणेच आपल्या जीविताशी सदैव निवद्ध राहणारा रसही हाच होय. आम्हाला वगळा म्हणजे काय होईल हे केशवसुतांनी सांगितले आहे; पण प्रत्यक्ष शृंगारच जर कविता करू लागला आणि 'आम्हाला वगळा' म्हणजे काय होईल हे तो सांगू लागला, तर त्याच्या त्या विवेचनाने मन खरोखरच खिन्न होईल. जीवितात कसलीही गोडी शिल्क राहणार नाही. फार काय सांगावे—खुद्द जीवितच आटोपण्याची पाळी येईल, असा हा सर्व जीवित-व्यापी रस आहे. अर्थात प्रपंचाच्या बाकीच्या व्यवसायात आपण कितीही मग्न असलो, दुःखाने गांजलेलो असलो किंवा पोटपाठीमागे परागंदा झालेले असलो, तरी प्रपंचातील आपल्या वाटेकरिणीची आठवण तसल्या प्रखर आपत्तीतून सुद्धा जीवात्म्याला आतून शीतल छायेचा प्रसाद देतच असते.

ज्याला प्रेम प्रेम म्हणून म्हणतात ती कामाचीच पण झुळझुळीत छाया आहे आणि दोघांच्याही मनोगताचे नाव शृंगाररस हे आहे. कामुकतेचा भर फार झाला म्हणजे ज्याप्रमाणे जीवितात त्याप्रमाणे वाङ्मयातसुद्धा किळस उत्पन्न होते आणि जीविताची कळा रुग्ण होत चाललेली आहे असे वाटते. पण शृंगाराचे हे कामुकतेचे रूप सोडले आणि त्याची पारदर्शी अशी प्रेम नावाची वृत्ती लक्षात

घेतली म्हणजे जीवितात जिकडे तिकड आल्हादच दिसू लागतो. जे जीवनात तेच वाङ्मयातही दिसते. अजून भाकरी मिळविण्याचा प्रश्न इतका दगदगीचा, मनाच्या सर्व शक्ती खाणारा आणि दिवसाचा सगळा वेळ आटवून टाकणारा असाच उरलेला आहे; त्यामुळे मधून मधून प्रेमाचा एखादा झुरका घेण्या-पलीकडे माणसाला काहीच करता येत नाही. त्याच्या छायेत बसून मनसोक्त आनंद पावण्याइतकी उसंत त्याला मिळतच नाही; आणि हे न झाल्यामुळे त्या प्रेमाच्या बारीक व पातळ छाया, सूक्ष्म शलाका, आणि मिश्र भावना उत्पन्न करणारी परिवर्तने आपल्या व्यवहारात चालू असूनसुद्धा ती माणसाच्या ध्यानात येत नाहीत. त्याने पाहावे केव्हा ? पृथक्करण करावे केव्हा ? आणि चिंतावे केव्हा ? त्याला वेळच नाही. इंग्रजीत Leisure नावाची एक कविता आहे. कवीने या कवितेत एक मोठी मंजूळ तक्रार केलेली आहे. तो म्हणतो, “ काय करावे, सवडच नाही ! कुरणात कपिला गाय डोळे टवकारून माझ्याकडे पाहात आहे, पण तिच्याकडे पाहात बसण्याला मला उसंतच होत नाही ! आपल्या झुबकेदार शेंपट्या पाठीवर घेऊन या खारोट्या झाडांच्या सालीवरून भरभर खाली-वर जात आहेत. या किती सुंदर आहेत ! पण त्यांच्याकडे पाहात बसावयास वेळ कसा तो होत नाही. या तरुण मुली पाहा ! काय सुंदर नाच करीत आहेत ! आणि ही पाहा—एक माझ्याकडे कटाक्ष फेकीत आहे ! पण तिच्याकडे परत पाहावयास वेळच नाही. काय करावे ! ” कारण प्रत्येकाला भाकरीच्या मागे सारखे पळावे लागते; आणि बहुतेकांना इतके पळूनसुद्धा ती पुरती मिळतही नाही. अर्थात जीविताचा काही भाग ती मिळविण्यात खर्ची पडणार; आणि उरलेला ती पुरती मिळाली नाही म्हणून दुःख करण्यात किंवा सांगण्यात निघून जाणार. असे झाल्यामुळे जीवितातील ‘ प्रेम ’ नावाच्या या सर्वगामी रसाचा आस्वाद घेण्याचा आणि त्याचे जे शेकडो बारीक बारीक झरे प्रपंचात झुळझुळ वाहात असतात त्याच्या काठी बसण्यास माणसाला वेळच सापडत नाही; आणि म्हणून या प्रपंचाची कवींनी वाङ्मयात काढलेली किंवा रंगभूमीवर बठवून दाखविलेली चित्रे पाहण्यातच त्याचा जीव गकं होऊन जातो. आपण पुष्कळदा असे म्हणतो की, वाङ्मय आणि रंगभूमी येथे शृंगाराचेच श्रेष्ठ मान जास्त असते; ही आपली तक्रार थोडीशी खरी आहे. जीवितातील इतर रस आणि संसारातील इतर नाती ही स्पष्ट दूर सारून केवळ याच रसाचे थारोळे लेखकांनी

केलेले कोठे कोठे आढळते आणि तेवढ्यापुरती आपली तक्रार बरोबर आहे. पण आपला सगळा प्रपंचच जर याच रसवीजातून उत्पन्न झालेला आहे आणि तो जर याच भूमिकेवर थाटलेला स्पष्ट दिसत आहे तर जेथे कोठे प्रपंचाचे चित्र काढण्याचा प्रसंग येईल तेथे हा रस येणे हे स्वाभाविक आहे; इतकेच नव्हे, तर केवळ अटळ आहे. अशी चित्रे वाङ्मयात व रंगभूमीवर दाखविलेली असतात व ती पाहण्यास आपण सर्वजण जातो याचे प्रमुख कारण आताच सूचित केल्याप्रमाणे आपल्याला ती ती चित्रे प्रत्यक्ष प्रपंचात दिसत असताना-सुद्धा पाहण्याला सवड नसते हे होय. ज्यांनी कोणी ती पाहात बसण्याचेच काम पत्करिलेले असते त्यांना ती उत्तम दिसतात व ती वाङ्मयात किंवा रंगभूमीवर ते प्रविष्ट करतात. मग आपण म्हणतो की, “ हे फार मोठे लेखक आहेत ! ” पण त्याचे मूळ कारण हे आहे की, या किंवा इतर विकारांच्या ज्या अनुकूल किंवा प्रतिकूल वाक्या प्रपंचात दिसत असतात त्या पाहावयास आपल्याला वेळच नसतो. अर्थात वेळ असलेल्या प्रत्येक माणसाला त्या दिसतील असे सांगवत नाही. पण बहुतेकांच्या अंगात इतकी रसिकता खास असते की, त्या आकृती त्यांना दिसाव्या. लेखक, कवी इत्यादिकांत व आपल्यात इतकाच फरक आहे की, दिसलेले आपल्याला सांगता येत नाही आणि त्यांना मात्र अत्यंत सुवक्रपणाने सांगता येते.

रंगभूमीवर किंवा वाङ्मयात या रसाला शुद्ध कामुकता उत्पन्न झाली आणि तितक्याच सामान्य शब्दांनी ती तेथे व्यक्त झाली तर ते आपल्या वृत्तीला पटत नाही, आणि आपल्या उच्च संस्कृतीविषयक कल्पनेला दंश झाल्यासारखा वाटतो. याचे कारण तरी असे आहे की, हे रस उत्पन्न होण्याची जी अगदी प्राथमिक, जड व केवळ देहनिष्ठ अशी कारणे आहेत तेथपर्यंत जाऊन पोहोचावयास शास्त्रज्ञानविचारात जरी हरकत वाटली नाही तरी रसविचारात जाऊन पोहोचावयास आपणास लाज वाटते; कारण, आपल्या पशुत्वाची तेथे आपणास ओळख होऊ लागते आणि मनुष्यत्व हे जो जो पशुत्वापासून दूर चालले आहे तो तो आपली किंमत वाढत चालली आहे हे तर आपणास स्पष्ट दिसून येते. अर्थात हे उच्च वातावरण सोडून अगदी खोलात जाऊन सृष्टीने प्रस्थापित केलेली देहनिष्ठ अशी जी वासना तिच्या असंस्कृत विलासात मनाला लाज वाटणे हे स्वाभाविक आहे. प्रेम या वस्तूचा आरंभ

कोठून झाला आहे हे सर्वास कळते. निदान ते सर्वांना कळावे अशी अपेक्षा तरी आहे. पण पुष्कळ लोकांना प्रेमाचे मूळ हे नदीच्या मुळाइतकेच किंवा ऋषींच्या कुळाइतकेच आंगळ असते हे ध्यानात येत नाही. आपल्या दैनंदिन जीविताला असलेली गोडी प्रत्यक्ष कामुकतेमुळे नव्हे, तर तिच्यातून उत्पन्न झालेल्या अत्यंत मनोज्ञ अशा प्रेम नावाच्या विकारामुळे आहे. मनोज्ञ म्हणजे मनाने ओळखावयाचा. पण ही मनाला भासमान होणारी मधुर आवड अर्बुज कवींनी अत्यंत स्थूल अशा प्रास्ताविक कारणापर्यंत नेऊन पोचविली तर रुचीला दारिद्र्य आल्याच्या वेदना होतात. आपल्या जीविताचे सगळे आक्रमण ज्या रसाने कलेले आहे तो रस कामुकता नव्हे; तर शृंगार म्हणजे प्रेम हा होय. याच्या जन्मस्थानी अथवा जनकस्थानी कामुकता असते हे सर्वांना माहित आहे. पण आपण प्रमुख रस कोणता याचा विचार करित आहोत हे ध्यानात ठेविले पाहिजे. तो रस कामुकता नव्हे, तर प्रेम हा होय; आणि या रसाने मात्र आपले सगळे जिवित भारून टाकिलेले आहे हे खरे आहे. लहानपणी दुरून लोभनीय वाटणारे माधुर्य, यौवनात आणि वयाच्या प्रगल्भ अवस्थेतही येणारा प्रत्यक्ष अनुभव, आणि वार्धक्यात उरणारे केवळ स्मरण यांच्या द्वारा या रसाची ओळख मनुष्यमात्राला होत असते. स्त्रीपुरुषांना परस्परांचे आकर्षण फार लवकर होऊं लागते. म्हणजे आपल्याला वाटते त्यापेक्षा लवकर होऊ लागते, आणि ते मरेपर्यंत निखालस नाहीसे होत नाही. उल्टे भर्तृहरिने म्हटल्याप्रमाणे 'तृष्णैका तरुणायते'. अशा प्रकारे आपल्या जीविताचा सगळाच कवज हा रस घेत असल्यामुळे त्याला 'राजा' हे नाव मिळालेले आहे आणि रसमालिकेत अग्रपूजेचा मान त्याला मिळाला आहे. अर्थातच अशा रसाचा वाङ्मयात नेहमी आविष्कार व्हावा यात असाहजिक असे काहीच नाही.

या एका रसाच्या पोट्यातून अन्य रसनिर्झर उत्पन्न होतात. वात्सल्य हे तर याच्याच पोटी जन्मास येते आणि बंधुप्रीती इत्यादी ज्या इतर प्रेमकला जीवितात विकसित होत असतात त्याही याच्याच बारीक बारीक शलाका होत. ज्या लोकांना या रसाचा अनुभव प्रत्यक्ष घेता येतो त्यांना जन्मभर सुख लाभते. पत्नी, मुले, नातवंडे आणि मागे वळून आपली भावंडे व आईबाप या सगळ्यांच्या संबंधाने ममत्व उत्पन्न होते, आणि अशा रीतीने या सर्व नात्यांच्या अनुभवांचा ज्याला लाभ होतो तो मनुष्य सुखी होतो. यांपैकी ज्या शाखांचा अथवा उप-

शाखांचा अनुभव आपणाला येत नाही तेवढ्यापुरते आपण दुःखी असतो. ज्याला मुलगेच होतात तो आपल्याला मुलगी नाही म्हणून खिन्न असतो आणि ज्याच्या पोटी अनुक्रमाने मुलीच होत आहेत त्याची पुत्रवात्सल्याची भूक अगदी अतृप्त राहते. आपल्या मुलांना आपण आपले छत्र उभे करून देतो ही जाणीव त्याला एकीकडे असल्यामुळे स्वतःचे आईबाप वारले म्हणजे डोक्यावरचे छत्र गेले असे वाटून पोरकेपणाचे दुःख होते. परगावाहून आल्यानंतर नाकाडोळ्याने आपल्यासारखा दिसणारा व कदाचित आपल्या वडिलांची छबी ज्याच्या चेहऱ्यावर हुबेहुन उतरली आहे असा आपला भाऊ पाहून चित्ताला भरते न येईल असा माणूस माणुसकीला थोडा कमीच असला पाहिजे, असे आपल्याला वाटू लागते. आपण कितीही गरीब असलो तरी आपल्या धाकट्या बहिणीला भाऊ-विजेच्या दिवशी घरी बोलावून आणून तिच्या सौभाग्याचे कौतुक करण्याची इच्छा प्रेमळ भावाच्या पोटात नेहमीच नांदते. प्रत्यक्ष मुलाचे लहानपणी जे कौतुक केले नाही ते नातवंडाचे करताना पोक्त माणूस आपला सारासार विचारसुद्धा थोडासा गमावतो असे दिसून येते. हे सर्व वात्सल्य इत्यादी रसांचे वाहात असलेले प्रपंचातील वारीकवारीक पाट मूळ स्त्री-पुरुषांच्या प्रेमनाडागातून बाहेर निघालेले असतात. अशा प्रकारे किंवा मूळ प्रेमरसाने वा त्याच्या शाखोपशाखांनी आपले सगळे जीवित अंकित करून टाकिलेले आहे. स्वाभाविकपणेच आताच सांगितलेल्या तऱ्हांनी सूक्ष्म बनत चाललेल्या प्रेमशलाका ज्यांना दिसतात ते त्यांचेही चित्रण करितात. पण या न दिसण्याइतपत ज्यांची दृष्टी स्थूल असते ते केवळ स्त्री-पुरुषप्रेमाचा आविष्कार करितात; आणि ज्यांना या प्रेमरसाचे केवळ मानसिक चलनवलन ध्यानात येत नाही त्यांना निव्वळ देहनिष्ठ कामुकतेपर्यंतच पोहोचावे लागते. हा ज्याच्या त्याच्या अधिकाराचा प्रश्न आहे.

यावरून ध्यानात येईल की, शृंगाराने म्हणजे प्रेमरसाने वाढण्यात सगळी-कडे आपलाच अधिकार चालविलेला असला तरी त्यात अयोग्य असे काहीच नाही. किंबहुना, ते सर्वथा योग्य व स्वाभाविक असेच आहे. मात्र त्या रसाचे वर दिलेले अर्थ व पर्याय हे ध्यानात असावयास हवेत.

या रसाने उत्पन्न होणारे समाधान ज्यांना लाभले नाही त्यांची जीविते अत्यंत नीरस आणि रूक्ष होऊन बसतात, जगताशी अशा लोकांचा बंधुभाव उत्पन्न होणे दुर्घट बनते. त्यांच्या चित्तात थोडासा वेजवावदारीच्या कल्पनेचाही

रिघाव होतो आणि म्हणून आचारविचारातील ताळमेळ नाहीसा होऊन त्यांच्या वृत्तीला फटिंगपणा प्राप्त होतो. आम्ही जगाचे काय लागतो आणि जग आमचे कोण अशी तिन्हार्डितपणाची, इतकेच काय, क्वचित तिरस्काराचीसुद्धा भावना त्यांच्या ठिकाणी उत्पन्न होते. ही भावना जिंकून प्रेमाची सामान्य भूमिका नसतानासुद्धा जे आपल्या समाजावर आणि एकंदर मनुष्ययोनीवर ममत्व व कृपादृष्टी ठेवितात ते मनाने खरोखरच थोर असतात असे म्हटले पाहिजे. अशी काही माणसे सोडून दिली तर सरसकटपणे पाहता प्रेमविकाराच्या व त्याच्या उपशमाच्या अभावी माणूस थोडा क्रुद्ध, लहरी, कुढा, चिरचिरा आणि इतरांस तापदायक असाच बनतो. हा जो व्यक्तीच्या वृत्तीत फरक पडतो तो वाढत वाढत जाऊन त्याने समाजच्या समाज ग्रस्त होतो.

माहेरी परत आलेल्या 'बालवैधव्यग्रस्त वन्सं' किती उपद्रव देतात याचा अनुभव नवीन लग्न झालेल्या सासुरवाशिणींना अजूनही येत असेल. त्यांचा लहरीपणा, त्यांची धुसफूस, वहिनींच्या बारीकसारीक दोषांची त्यांच्या हातून होणारी अतिशयोक्ती, सूक्ष्म मत्सराचा दाहक जळफळाट—हे सगळे कशाने उत्पन्न झालेले असते हे पाहू जाता पुष्कळ ठिकाणी असे दिसून येईल की, वर सांगितलेल्या प्रेमाच्या उपशमाचा लाभ त्यांना न झाल्यामुळे होत आहे. मग शेजारीपाजारी लोक अशा स्त्रियांच्या कडकपणाचा व अन्याय किंवा दोष खपत नसल्याचा गौरव करितात; आणि 'ही घरात आहे म्हणून थोडी तरी शिस्त राहिली आहे' असा बडेजाव हिच्या पदरात टाकतात. पण हे सगळे खोटे असते. त्या वन्सं कडक, कडकडीत अथवा अन्यायाने चिडणाऱ्या अशा खास नसतात. प्रेमोपशमाच्या अभावी त्या लहरी आणि सूक्ष्म मत्सरी बनलेल्या असतात, इतकेच काय ते. लग्न करणे हाती असूनसुद्धा ज्यांनी काही लौकिक-कार्यार्थ हे प्रेमपाश स्वतःभोवती उत्पन्न केलेले नसतात, पण ज्यांची प्रेमपिपासा मात्र अतृप्तच राहिलेली असते ते पुरुषसुद्धा असेच दोषग्रस्त होतात आणि ते दोष त्यांच्या मतप्रदर्शनात, संशोधनकार्यात आणि नित्याच्या चालचलणुकीतही दिसून येतात.

या वाटेने आपणास आणखी पुढे जाता येते. आपण पुष्कळदा असे ऐकतो की, अमुकतमुक लोक मोठे कडवे आणि शूर आहेत; पण या कडव्या आणि शूर लोकांपैकी बहुतेकांच्या मनाची जर सूक्ष्म परीक्षा केली तर आताच

सांगितलेला प्रेमविकार आणि त्याचा उपशम ही न लाभल्यामुळे ते लोक असे बनले आहेत असे निदर्शनास येईल. कडवेपणा आणि शौर्य या गुणांना स्वतंत्र अस्तित्व आहे; पण आताच सांगितलेले जे लोक, त्यांच्या ठिकाणचे हे गुण कृत्रिमामुळे उत्पन्न झालेले असतात. हे कृत्रिम, म्हणजे हा प्रेमविकार आणि उपशम यांचे भातुके, त्यांना प्राप्त झालेले नसते किंवा होऊ दिलेले नसते. ज्या समाजात लग्नव्यवस्था नीट नाही आणि एकेक पुरुष अनेक स्त्रिया वळकावून बसतात त्या समाजात हा सामुदायिक लहरीपणा अधिकच वळावत जातो. त्यांच्यापैकी शेकडो लोकांची जीविते, लोकावर पडलेली प्रेमाची सावली पाहण्यात पण स्वतः मात्र उन्हाच्या खरखरीमध्ये कंठीत चाललेली असतात आणि यामुळे उत्पन्न होणारा जीवितातील उदासीनपणा आणि त्यातून निघणारा बेफिकीरपणा यांनीच शेवटी ते लोक झिंगून जातात; आणि मग त्यांच्या हातून लोकांच्या अल्प दोषास्तवसुद्धा भारीच भयानक कृत्ये होतात. मोठे लोक या त्यांच्या लीलांना कडवेपणा किंवा शौर्य अशी नावे देतात. वास्तविक पाहता तो कडवेपणाही नव्हे आणि शौर्यही नव्हे; तो बेफिकीरपणाचा झालेला परिस्फोट असतो इतकेच. समाजात जो जो अशा प्रकारच्या माणसांची संख्या जास्त होते तो तो समाजाचे ठळक लक्षण त्या त्यांच्या वर्तनानेच ठरते; आणि मग ते अफगाण लोक, ते पठाण किंवा बलुची लोक फार कडवे किंवा साहसी असतात, त्यांना जिवाची पर्वा नसते असा त्यांचा गौरव लोक करू लागतात. पण पाहू जाता या पठाण वगैरे लोकांचा कडवेपणा व त्यांचे शौर्य यांचे उगमस्थान विवाहविषयक चालीरीतीत व त्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या असमाधानवृत्तीत आहे, असे दिसून येईल. म्हणून हे किंवा यांसारखे जे दुसरे समाज असतील त्यांनी आपली लग्नसंस्था सुधारली म्हणजे त्यांना प्रपंचातील निरनिराळे रस चाखता येतील व मग त्यांच्यातील खरी माणुसकी जलदीने वाढीस लागेल.

अशा प्रकारच्या आपत्ती कृत्रिमपणाने उत्पन्न करूनसुद्धा माणसांना बेफिकीर बनविता येते. आणखी एक उदाहरण म्हणजे आपल्या देशोदेशींच्या ग्वड्या फौजा हे होय. त्या शिपायांना आपल्या घरादारातून आणि बायकापोरातून मुद्दामच दूर ठेविलेले असते. त्यांनी शारीरिक दृष्ट्या बलिष्ठ राहावे हा एक हेतू असतो हे खरे आहे, पण अशा रीतीने त्यांची ताटातूट करून ठेविल्याने कावरेबावरेपणाचा जो एक गुण त्यांच्यात उत्पन्न होतो त्याचाही उपयोग

असतो. ते लवकर चवताळतात, लवकर भावनावश होतात आणि जिवाची तमा धरीत नाहीत. या गुणांचा रणांगणावर अर्थातच मोठा उपयोग होतो.

कडवेपणा आणि शौर्य यांना स्वतंत्र अस्तित्व आहे, पण त्याला हे वेफिकीरपणाचे मिसळण नको असते हेही ध्यानात घ्यावयास हवे. आपापल्या प्रपंचासाठी आणि शेवटी स्वदेशाच्या रक्षणासाठी आपण झगडले पाहिजे हा उदात्त विचार लोकांच्या मनात वर सांगितलेल्या कृत्रिमाने उत्पन्न होत नाही. स्त्री-विषयक प्रेम आणि त्यातून उत्पन्न झालेल्या संबंधांच्या अनेक लता आणि त्याची प्रताने यांच्या सुखानुभवामुळे खरे शूर लोक त्यांच्या रक्षणासाठी त्वेषाने उभे राहतात आणि वर सांगितलेले जे कडवे लोक ते हे सुखानुभव त्यांना मिळत नाहीत यामुळे भ्रान्त होऊन आपण कशासाठी मारामारी करीत आहोत हे ध्यानात न येताच मारीत सुटतात. पण ज्यांना हा सुखानुभव लाभलेला असेल ते मात्र ती सुखे शाश्वत राहावी या अपेक्षेने त्याच कामाला प्रवृत्त होतात.

अशा प्रकारे या दोघांच्या शौर्यातील कारणभेद दाखविता येतो. ही सुखे जपून धरण्याची वासना प्रकृतिनिष्ठ असा जो कडवेपणाचा किंवा शौर्याचा गुण त्याला जागृती आणून देते; आणि त्या जागृतीने चेतावलेले लोक रणांगणावर आपली शर्थ करितात. तेथे त्यांचा तो गुण वरच्यापेक्षा जास्त शुद्ध स्वरूपात दिसून येतो. लहरीने पराक्रमी बनलेल्या माणसात क्रूरपणा असतो, तर आत्मसंरक्षणासाठी दुसऱ्याला मारतो किंवा त्याच्या आगळिकीबद्दल त्याला शासन करतो. They are fighting for their homes and hearths असे एक वाक्य इंग्रजीत लिहिलेले असते त्याचे मर्म हेच आहे. Homes and hearths म्हणजेच घरेदारे व बायकामुले होत. जीवितातील आपली खरी धने हीच होत. यांच्या रक्षणासाठी प्रकृतिगत शौर्याचा उपयोग खरे शूर लोक करतात; पण वर सांगितलेले जे कडवे असामी त्यांची कृत्ये शौर्याची नसून भ्रान्त झालेल्या वृत्तीने आचरलेल्या क्रौर्याची असतात. असा फरक या दोहोमध्ये करावयास हवा; परंतु लोकांचे एतद्विषयक मनोव्यापार शोधणे हे आपले प्रस्तुतचे काम नसल्यामुळे तेथून परत फिरण्यास हवे. आपला मुख्य मुद्दा असा आहे की, प्रापंचिक सुखे ही मनुष्यमात्राला हवीहवीतशी वाटतात; व ती कोणी हिसकून घेऊ लागला तर त्याला शासन करण्यास तो उभा राहतो. तसेच, ज्या कोणाला

ही प्राप्तच झालेली नसतात किंवा होऊन पचनी पडू दिलेली नसतात ते भ्रमिष्टा-सारखे वागू लागतात. अशा प्रकारे दोनही अंगांनी आपल्या मनावरची या सुखाची छाप किती मोठी आहे हे स्वच्छ दिसून येते. ही सर्व सुखे प्रत्यक्ष स्त्री-पुरुषप्रेमाने किंवा त्यातून उत्पन्न झालेल्या प्रेमळपणाने प्राप्त होतात. म्हणून प्रेम अथवा शृंगार ही वस्तू अत्यंत स्पृहणीय अशी ठरत असून तिच्या व्यापाराने ज्या अर्थी आपले सगळे जीवित इतके व्यापलेले दिसते त्या अर्थी रंगभूमीवर किंवा वाङ्मयात तिचा व्यापार सर्वत्र दिसावा हे युक्तच आहे, असे आढळून येईल.

ते केवल कलावन्त असतात !

चारपाच महिने झाले, एका दिवंगत साहित्यिकाचा गौरव करण्यासाठी आम्ही काही मंडळी एका प्रसिद्ध ठिकाणी जमलो होतो. ठरल्याप्रमाणे गौरव झाला, स्मृतिसुमनांजली झाल्या व आम्ही घरोघर जाण्यासाठी बाहेर पडलो. येताना पाचसात जणांची आमची टोळी त्याच विषयासंबंधाने बोलत चालली होती. ते बोलणे इतरांनी कोणी ऐकले असते तर ते म्हणाले असते, ' मघाशी गौरवाची गंभीर आणि गहिवरलेली वचने बोलणारे लोक ते हेच का ? ' आणि त्याच्या या विचारण्यात काही चूक झाली नसती; कारण ज्याचा गौरव थोड्या वेळापूर्वी झालेला होता त्याला अपकर्षक अशी किर्तीतरी माहिती आमच्यातील काही काही जण सांगत होते; व जणू काही अप्रत्यक्षरीत्या म्हणत होते, हा गृहस्थ मोठा साहित्यिक असेल; पण एरवी पाहू जाता अगदी कमकुवत मनाचा, संशयी आणि चालचलणुकीत थोडा नरम पट्टीचाच होता. नुकतेच ज्या माणसाचे स्तवन केले त्याच्याविषयी ही कुरबूर लगेच नंतर करण्याची बुद्धी या साहित्यिक मित्रास का व्हावी हे पाहण्यासारखे आहे. परवा माझे एक कथालेखक मित्र अमक्यातमक्या प्रथित यज्ञ लेखकाविषयी बरोबर असलीच कुरबूर करीत होते. त्याच्या कवितेत किंवा इतर लेखनात पाहिले तर औदार्य, मनमोकळेपणा, ऋजुता इत्यादी गुण खेळत असताना दिसतात; पण त्याचे इतरांशी वागणे, अल्पही मतभेद झाला असताना त्याचे जरा चढेलपणाने फिसकरणे आणि त्याच्या स्वभावात काश्चित दिसणारी थोडी मत्सराची छाया ही पाहिली म्हणजे कसेसेच वाटून, ते उदात्त वाङ्मय लिहिणारा गृहस्थ असा कसा, हा विचार त्या माझ्या कथालेखक मित्राला

आपल्या मनाशी घोळावासा वाटे. ज्याचे वाङ्मयगुण एवढे थोर त्याची प्रकृति-वैगुण्ये जरी अशी असली तरी वाङ्मयगुणांची भावण झाल्याबरोबर ही प्रकृति-वैगुण्येही या मित्राला का आठवावी व त्याला खिन्नता का यावी हे वारकाईने पाहावयास हवे.

वाङ्मयीन गुणांबरोबर इतर अवगुणांची आठवण या लोकांना होते याचे कारण इतकेच की, हे इतके चांगले वाङ्मयगुण ज्याच्या अंगी आहेत त्याच्या अंगचे खाजगी गुणही तसेच चांगले असले पाहिजेत अशी त्यांची अटकळ असावी व निदान ते तसे असावेत अशी त्यांची अपेक्षा असावी. अपेक्षा असते याचे कारणही एवढेच की, वस्तूच्या साहचर्यात संगती असावी अशी एक भूक सर्व माणसांना असते. सर्व काळी व सर्व देशांत अशा तऱ्हेची संगती अपेक्षित असते असे इतिहासावरून दिसून येते. पण हे सगळे चूक आहे. जो वर्तमाने नरम आहे त्याला सद्विचार मान्यच असतो; इतकेच नव्हे तर लोभनीय वाटतो व जर त्याच्या अंगात काही प्रतिभेचा अंश असेल तर तो त्या सद्विचाराचा महिमा कवितेने, कादंबरीने व्यक्त करून दाखवितो. आपल्याला असे वाटते की, हे करावयाचा या माणसाला काय हक्क आहे ! हा जर वर्तमाने अगदीच ढिला तर लोकांपुढे लंब्या--चवड्या गोष्टी लिहून मांडण्याचा याला काय अधिकार ! पण आपण अशा ठिकाणी अधिकाराचा प्रश्न आहे असे मानितो ही आपली चूक आहे. यात अधिकार तो कसला असावयाचा ! त्याला एक उदात्त तत्व ठाऊक आहे व ते मनोरंजक पद्धतीने सांगावयाचे कसब त्याला साधलेले आहे आणि म्हणून त्याला ललित वाङ्मयाचे रूप देऊन तो सांगत आहे. यात अधिकाराचा प्रश्न त्याच्या मतानेही येऊ नये. त्या लेखकाची भूमिका अशी नाही की, आपण मोठे धर्मप्रवर्तक किंवा नीतिविशारद आहो. इतर चार-चौत्रांप्रमाणे त्यांना आपापली वैगुण्ये कळतच असतात; पण त्यांना वाङ्मय लिहावयाचे असते; काही कला-विकास करावयास हवा असतो; काही कल्पनेची चतुराई दाखवावयाची असते; काही कवित्वाची गोडी चाखावयास द्यावयाची असते. हे त्यांचे मुख्य काम असते; हे त्यांना करावयाचे असते. अर्थात हे करताना समाजात मान्य झालेले जे आचारविषयक सिद्धान्त असतात तेच त्यांना सांगावे लागतात. जे सर्व समाजाला पसंत ठरलेले असते तेच सांगणे त्यांना ओघानेच प्राप्त होते. त्यांनी दुसरे काय सांगावयाचे ! सद्गुण, दुर्गुण, सद्भिमान, करुणा, सहानुभूती,

थोर आकांक्षा—हेच प्रकार घेऊन त्यांनी आपली कलाकुसर शोभिवंतपणे दाखवलेली असते, त्यांना कला दाखवावयाची असते. अधिकारवाणीने नीति-विचाराचा प्रचार करावयाचा नसतो. आपले खाजगी उणेपण लक्षात घेऊन त्यांनी वर सांगितलेले गुण, आकांक्षा, इच्छा इत्यादींचा आश्रय करावयाचा नाही असे म्हटले तर त्यांनी आपले कलेचे कौतुक कशाच्या आश्रयाने व्यक्त करावयाचे ? सामाजिक जीवनाच्या आश्रयानेच ते व्यक्त करावयास हवे, म्हणून आपण वाचकांनी त्यांच्या वाङ्मयावरून त्यांच्या अधिकाराविषयी भलतीच समजूत करून घेऊ नये असे वाटते.

आपला हा संगतीविषयक समज पूर्वीच्या एका यथार्थज्ञानातून निघालेला आहे. ज्याला वाङ्मय म्हणून म्हणण्याची चाल आहे ते प्राचीन काळी फारसे नव्हतेच; आणि जे काय होते त्याचा प्रधान हेतू कलाविलास नसून तत्त्वार्थबोध, धर्मोपदेश हाच असे. हे लिहिताना कळत न कळत जे वाङ्मय वनेल ते निराळे; पण प्रतिपादकांचा हेतू मात्र कलाविलासाचा नव्हता. आता प्रतिपादक हा धर्म-बुद्धीने, एखाद्या थोर तत्त्वाने प्रेरित झालेला असल्यामुळे व लोकांना सुधारण्याची व उपदेश करण्याची त्याची उमेद असल्यामुळे त्याच्या प्रतिपादनात व वर्तनात स्वाभाविकपणेच व बुद्धिपुरस्सरपणे संगती असे. त्याचे प्रवचन ऐकताना लोकांना वाटे की, या माणसाची आपल्या तत्त्वावरची श्रद्धा खरीच आहे; कारण, याचे वर्तनही तंतोतंत त्या प्रतिपादनासारखेच आहे. त्याला स्वतःलाही प्रतिपादन व वर्तन यातील संगती अवश्य वाटे व श्रोत्यांचीही तीच अपेक्षा असे; आणि त्याच्या वाचकांत ती संगती व वाचकांच्या वाचकांत अपेक्षापूर्ती झाल्यामुळे या दोहोंचे म्हणजे प्रतिपादन व वर्तन यांचे साहचर्य जनमनात कायमचे घर करून राहिले आहे. जो जसे बोलतो तसे त्याचे वर्तन असावयास हवे हे ठरून गेले. ते तसे नसले तर त्याचे बोलणे म्हणजे वायफळ बडबड आहे, असे लोक मानू लागले आणि यात काही चूक नाही. 'बोले तैसा चाले' तरच त्याचे एकावयास कोणी तयार होणार. एकपत्नीव्रताचा प्रतिपादक आणि स्वतः मात्र बदफैली; अपेयपानाचा आग्रही निषेधक आणि स्वतः मात्र सदा झिंगलेला; स्वार्थत्यागाच्या उपदेशाचा टाहो फोडणारा आणि स्वतः मात्र हातातून कवडी न सोडणारा; यांचा उपदेश कोण ऐकतो ! या उदाहरणात प्रतिपादन व वर्तन यातील मेळ अपेक्षित असावा हे बरोबर आहे, कारण त्या त्या तत्त्वाचा पुरस्कार करणारे लोक हेच असतात.

त्यांचा जीवितहेतूच तो असतो. प्रतिपादनाला उदाहरणाने खरेपणा व तेज प्राप्त होते. आपल्या तत्त्वावरची त्याची स्वतःची श्रद्धा खरी आहे हे त्यात दिसून येते. पण ललित-वाङ्मय लिहिणाऱ्यांची गोष्ट निराळी आहे.

वाङ्मय-लेखकाची गोष्ट निराळी असूनही आपली त्याच्यासंबंधीची अपेक्षा मात्र जुनीच राहिली आहे. छापखान्याची कला निघाली, आणि त्यामुळे वाङ्मयलेखनाची कला उत्पन्न झाली नसली तरी ती बळावली, ही गोष्ट खरी आहे. एखादी हकीगत, एखादे प्रमेय, एखादी चूष मोठ्या मनोरंजकपणाने आपल्याला सांगता येते याची जाणीव ज्यांना होती ते ती ती वस्तू सांगू लागले. त्यांचा कटाक्ष आपण कसे सांगतो यावर होता. आपले कसब ओळखून लोक आपल्याला 'शाबास' म्हणतात ना, एवढेच त्यांना हवे होते. काय सांगावयाचे याचा विचार करावयाची त्यांना आवश्यकता नव्हती, कारण सांगण्यासारखे बरेचसे तयार होऊनच राहिले होते. सद्गुण, दुर्गुण, सहानुभूती, सदिच्छा, आकांक्षा इत्यादीविषयी जनमनाने आपली आवडनिवड, पसंती-नापसंती कायम करून टाकलेली होती. यांपैकीच त्यातल्या त्यात आपल्याला आवडेलसे कांही उचलवे व कलायुक्त पद्धतीने सांगावे एवढेच त्यांचे काम होते. आपण कोणी तत्त्वप्रतिपादक आहो अशी भूमिका त्यांनी घेतलीच नाही; आणि सामान्यपणे पाहता लोकांनीही याच दृष्टीनं त्यांच्याकडे पाहिले. जर प्रतिपादन व वर्तन यातील संगतीच्या दृष्टीचा कस लावून पाहिले असते तर त्यांनी कित्येक लेखकांची वाङ्मये दूर भिरकावून दिली असती. शेक्सपियर आपल्या हाती लागला नसता; वर्डस्वर्थचा बोजवारा उडाला असता; शेली, कीट्स, बायरन् इत्यादी रंगेल मंडळी बद्दफैली लोकांच्या यादीतच जमा होऊन राहिली असती; कदाचित् मालिदासही मरणाबरोबरच मेला असता; जगन्नाथराव गंगेत बुडाले असते; आणि रामजोशी यांच्या काखेला डफ-तुणतुणेच शिल्क राहिले असते. पण यातले काहीच झालेले नाही. कारण या लेखकांची भूमिका कलावन्तांची आहे हे लोकांनी ओळखिलेले होते. या लोकांकडून उदात्तर वस्तूंची अपेक्षा करावयाची नसते हे त्यांना कळून चुकले होते. म्हणून ही मंडळी मानाने जिवंत राहिली आहेत. आपली कला दाखविण्यासाठी यांनी प्रस्थापित तत्त्वाचा आश्रय केला होता इतकेच. ह्याहून जास्त हक्क त्यांनी सांगितला नाही. असा आश्रय न करता त्यांना आपलेच कलेचे कसब कधीच दाखविता आले नसते.

अर्थात तत्त्वप्रतिपादकाची किंवा नीतिविचार सांगणाऱ्याची जबाबदारी त्यांच्यावर टाकित्या यावयाची नाही. आधुनिक काळात वाङ्मय-लेखनाचा जो कलारूप विकास झालेला आहे त्याच्याकडे दुर्लक्ष करून आपण वाचकलोक, त्यांच्यासंबंधी प्रतिपादन व वर्तन यांच्या संगतीची जुनी अपेक्षा बाळगीत असल्याचे केव्हा केव्हा दाखवितो हे बरोबर नाही.

थंडीत संध्याकाळच्या वेळी शेकोटीत ओल्या शेंगा भाजत घालून काही मंडळी शेकत बसलेली असतात. त्यांच्यातील एक पुराणातील सुरस कथा मोठ्या गमतीने सांगत असतो. इतरांना माहीत असते की, हा शुद्ध लफंग्या आहे. पण त्याचे गोष्ट सांगणे इतके मनोरंजक असते की, सगळी मंडळी त्यांच्यावर अगदी खूप होऊन गेलेली असतात. त्यांच्या वर्तनाची कोणी चिकित्सा करीत नाही. हा तर केवळ लौकिक व्यवहारातील प्रकार झाला. पण आपण कलेचे इतके भोक्ते असतो की, ज्या ठिकाणी वर्तनाला मान अवश्यच हवा असतो तेथेही केवळ कलेकडे लक्ष देऊन आपण वर्तनाकडे दुर्लक्ष करितो. एखादा हरदास वर्तनाने टिला असल्याचे गावात ठाऊक असते; पण तो एकदा कीर्तनाला उभा राहिला म्हणजे सगळा गाव रंगून जातो; लोक एवढेच पाहतात की, जे कसब दाखवावयास हा उभा आहे ते तो कसे दाखवितो. आपल्या कवींची व ललितलेखकांची परीक्षा आपण याहून जास्त कडक घेऊ नये. इतर चार माणसाप्रमाणेच तेही असतात; कदाचित अतीव रसिकपणामुळे, कलेचे ढंग नीट कळावे म्हणून, वृत्ती रंगेलपणात मुरत राहिल्याने त्यांच्या हातून प्रमाद घडतही असतील, तथापि वर सांगितलेल्या गोष्टी सांगणाऱ्याहून त्यांची जास्त चिकित्सा करणे रास्त नाही. आपण असे असे आहो याची त्यांनाही जाणीव असतेच; मग त्यांना लाज का आणावी ! आपली कला दाखवावयास व प्रस्थापित नीतिविचाराचा आश्रय घ्यावयास आपण त्यांना प्रतिबंध करणे म्हणजे पातक्याने पुण्यवस्तूला केलेला नम्र नमस्कार न पत्करण्यासारखेच आहे. सरसकट जनता हाच विचार ध्यानात ठेवून वागते. आरंभी ज्या माझ्या मित्रांनी कुरवूर केल्याचे मी सांगितले आहे, तेसुद्धा हा विचार ध्यानात ठेवूनच वागले होते, हे स्पष्ट आहे. त्या दिवंगत साहित्यिकाची आपण तारीफ केली होती ती त्यांच्या कलेची होती हे सूक्ष्म अवलोकनाने पाहिले असते तर त्यांना दिसले असते. त्यांच्या प्रतिपादनातील गुणांचा तो स्वतः पुतळा आहे असे समजून

त्यांनी ती तारीफ केलेली नव्हती.

पण काही वेळा असे होते की, जाणून किंवा न जाणून, उर्मटपणे किंवा टांगीपणाने, हे कलावंत आपला कलावंताचा पेशा सोडून देतात व आपण कोणी प्रेषित आहो, लोकांच्या नैतिक व्यवहाराचे बरेवाईटपण ठरवावयास अधिकार असलेले टीकाकार आहो, पुढारी आहो, समाजकारण, राजकारण इत्यादीत व्यापृत असलेल्या थोर लोकांवरही लांब वसून प्रहार करण्याचीही अखत्यारी आपल्या पेशात आपोआपच मिळते, अशा काही कल्पनेने ते अवास्तव बोलू लागतात. ते तत्त्ववेत्तेपणाचे व द्रष्टेपणाचे अवसान आणतात. असे झाले म्हणजे मात्र समाज थोडा टक्कळून पाहू लागतो. जोपर्यंत त्यांची भूमिका केवळ कलावंताची होती तोपर्यंत त्यांच्या वैगुण्यांची समाजाने गय केली. पण नसता अधिकार ते उपटीत आहेत हे पाहताच मात्र समाज असे दाखवून देतो की, आपण भलतेच सहन करणार नाही. ही त्याची प्रकृती नव्हे, निशा आहे, हे लोक ओळखतात. लेखक आपल्या पायरीने वागत नाही असे त्यांस वाटू लागते आणि मग लोक यांची विंगे दरादर ओढून वाहेर काढतात व त्यांची फटफजिती होते. अशा प्रकारे आपल्या अधिकाराचा अतिक्रम करून फजीत पावलेले ललित-वाङ्मय-लेखक पुष्कळ आहेत. कवितेला मान म्हणून पहिल्या पहिल्याने कवीच जास्त झाल्याने त्यात कवीची संख्या जास्त आहे. वाङ्मयातील काव्य-संस्थेच्या प्रांगणात वावरणाऱ्यांना काही विशेष प्रकारचा अधिकार संकेताने प्राप्त झाला आहे, असे हे मोठे कवी समजतात व मग टीकाकारांचे चपेटे खाऊन त्यांना चुळबुळत बसावे लागते. असले वाट चुकलेले लेखक जर सोडले व त्यांना झालेले सामाजिक शासन यथायोग्यच असते असे मानिले तर उरलेले शेकडो ललित-लेखक आपले लिखाण 'कलावंत' म्हणून लिहितात व त्याच दृष्टीने त्यांच्याकडे पाहावयास हवे. त्यांनी प्रेषितपणाचा, उपदेशकाचा, अधिकारी टीकाकाराचा, पुढारीपणाचा थोडाही आव आणिला तर त्या मानाने लोक त्यांच्याविरुद्ध बोलणार; त्यात त्यांचा कांहीही दोष नाही. ही रसिकांची वृत्तीही लेखकांनी ध्यानात ठेवावयास हवी. उभयपक्षी इतकी समजूतदारी असली, म्हणजे गैरसमजाला व त्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या कुत्सित टीकावाङ्मयाला जागाच राहणार नाही.

मोठ्या लोकांची खाजगी चरित्रे

मोठ्या लोकांची खाजगी चरित्रे आपल्याला माहित व्हावीत असे सर्वोस वाटते. त्यांच्या सार्वजनिक चारित्र्याची हकीगत वाचून त्यांच्याविषयी आपला अभिप्राय फार चांगला होतो, व त्यानंतर त्या माणसांची खाजगी चालचलवणूक कशी होती, त्यांच्या प्रपंचातील चढ उतार कसकसे झाले होते, मित्र, सगेसोयरे यांच्याशी त्यांचे वर्तन कशा प्रकारचे होते, पैशाआडक्याच्या व्यवहारात ते कसे वागत, त्यांच्या धर्मकल्पना कोणत्या होत्या, आतःबाहेर एकच वर्तन असे की खायचे दात निराळे व दाखवावयाचे दात निराळे असा प्रकार असे, अशा प्रकारचे अनेक प्रश्न आपल्या मनात येतात व म्हणून त्यांच्या खाजगी चरित्राकडे आपण पाहू लागतो. पाहू लागल्यावर कित्येकदा फार आनंद होतो; पण कित्येक वेळा फार वाईट वाटते व आपण त्यांच्या या बारीक प्रकारात उगाच शिरलो असे आपल्याला होऊन जाते. मात्र ही जिज्ञासा केव्हा चालवावी व केव्हा चालवू नये, चालविल्यावरही कोणास दोषी म्हणावे अगर म्हणू नये, माणसाची या बाबतीतील प्रवृत्ती काय असते, ती रोगट असते की निकोप असते, इत्यादी प्रश्न फार मनोरंजक आहेत.

कित्येक मोठे लोक असे होऊन गेले आहेत व सध्याही आहेत की, ज्यांच्या खाजगी चरित्राकडे आपली दृष्टी वळली असता ते आपले अंग चोरतील आणि त्यांना संकोच वाटेल ! 'आमच्या चरित्राचा अमुक एक भाग हा वाटेल त्यांनी निरखावा अशासाठी झालेला नाही; मग हे फाजील चौकस लोक इकडे का पाहात आहेत कोणास ठाऊक !' असे काहीशा तिरसटपणाने हे मोठे लोक आपापल्याशी पुटपुटत असतील, असे वाटते. जे तुमच्यासाठी आचरिलेच

नाही ते का पाहता ? जे लौकिक म्हणून केले ते लोकांनी पाहावे, पण जे आमचे स्वतःचे स्वतःपुरते आहे तिकडे तुम्ही का पाहावे बरे ? माणसाला लोकांसंबंधी म्हणजे लौकिक व केवळ स्वतःचे म्हणजे खाजगी असे निरनिराळे काही असू शकत नाही असे तुम्हांला का वाटावे ? आमच्यासंबंधाने तुम्हांस आपुलकीची भावना उत्पन्न झाली असेल हे खरे व म्हणून तिला बश होऊन तुम्ही आमच्याकडे बाराकाईने पाहात असाल हेहि खरे; पण त्यामुळे आमच्या चारित्र्यातील काही गोपनीय रहस्ये तुम्हांस दिसू लागतात; व ते तर आम्हांस अगदी नको; अशा प्रकारची तक्रार पुष्कळ मोठे लोक करीत असतील यात शंका नाही. आपल्यावरून दुसऱ्याची परीक्षा करावी, या न्यायाने पाहता असे खास असेल असे वाटते. आपण साधी माणसेसुद्धा आपला लोकांस कळावा असा वर्तनक्रम असेल तो लोकांस दिसू देतो व तद्वितर झाकून ठेवितो. 'मान सांगावा जगात अन् अपमान सांगावा मनात' या व्यवहारातील सूत्राला धरूनच आपले वर्तन आपण ठेवितो. 'मान जर जनात सांगावा' तर जनदृष्ट्या मान्य असे आपले चरित्र लोकांनी पाहावे, पण 'अपमान जर मनातच सांगावा' तर जनदृष्ट्या अपमानास्पद असे जे आपले चारित्र्य असेल ते मनातच म्हणजे गुप्तातच राहावे, असे सामान्य माणसांस जसे, तसे मोठ्या माणसांसही वाटणे हे त्यांच्या अंगातील माणूसपणाला धरूनच आहे; आणि या त्यांच्या सहजप्रवृत्तीला मान देऊन माणसांनी वागावे व फाजील चौकस असू नये हे खरे आहे.

पण माणसाची जात फार जिज्ञासू. आपल्याला माहित नाही असे काही राहता कामा नये असा तिचा हट्ट असल्यासारखा आहे. शिक्षा पत्करूनसुद्धा सृष्टीच्या गुलदस्तातील गुह्ये उघडकीस आणण्याची ईर्ष्या दाखविणारी माणसे, मोठ्या लोकांच्या या वरील अपेक्षेची काय खातरजमा ठेवितील हे दिसतच आहे. नाईल नदीचा केसासारखा पहिला ओघळ कोठे क्षिरपत आहे हे पाहून पाहणाऱ्याला काय मिळाले ? गौरीशंकर शिंदराची टक्कल पडलेली टाळू जरी शोधकांस दिसली असे मानले तरी पुढे काय ? ब्रह्मापुत्रेच्या पात्राचे अजून नकाशात न सांधलेले कर्वे नच सांधलेले राहिले तरी काय विवडणार आहे ? सहारा मैदान म्हणजे एक रेंताड आहे असे एकदा ठरल्यानंतर ते या टोकापासून त्या टोकापर्यंत तुडवून पाहण्यातच काय वैभव आहे ? ज्वालामुखीच्या

तांडात ज्वाला व पोटात कडकडत असलेला शिलारस असतो हे अनुमानिल्यावर तो पाहण्यासाठी अपेक्षा सोसण्यात काय मतलब आहे ?

सृष्ट पदार्थांचे गुणधर्म शोधून काढण्यासाठी अगर सृष्टीच्या व्यापारातील नियमने कोणती हे ठरविण्यासाठी केलेले साहस हे स्वतंत्र आहे; पण अशी कित्येक साहसे आहेत की, जी फलाच्या दृष्टीने केवळ वांझोटी आहेत; किंबहुना जी त्यासाठी अंगीकारलेलीही नसतात; पण ती होतात मात्र. त्यांच्या बुडारी माणसांची सदैव अतृप्त अशी जिज्ञासा असते, हेच खरे. हीच जाणण्याची इच्छा सहस्रनेत्र आणि सहस्रपाद बनून आपला व्यापार सगळीकडे चालवीत असते. तिच्या सपाट्यात वरील मोठ्या माणसांची चरित्रे सापडतात. डोंगराचे पटार व वाळूचे चढउतार प्रत्यक्ष पाहिले हेच जिज्ञासेचे पर्यवसान होय. याहून जास्त म्हणजे त्यावरून काढावयाच्या अनुमानाची वगैरे काही एक अपेक्षा नसते. अर्धवट काम राहू द्यावयाचे नाही अशी प्रवृत्ती समुच्चयरूपाने तरी मानव्याने दाखविली आहे असे जे आपणास दिसते त्याच्या बुडारी तरी ही जिज्ञासाबुद्धीच आहे. म्हणजे असे की, एकाने आरंभिलेले पण अपुरे राहिलेले काम दुसरा कोणी तरी अंगीकारतो आणि तडीस नेतो. वास्तविक या पहिल्याने त्या दुसऱ्यास ते पत्कर म्हणून सांगितलेले असते असे मुळीच नाही. किंबहुना तो त्याला माहितीही नसतो; पण दुसऱ्याची रुची पहिल्याच्यासारखी असते म्हणून तो पहिल्याचे काम पुढे चालू ठेवितो व पुरं करतो. भूपृष्ठशोधकांचे इतिहास वाचणाऱ्यांच्या हे सहज ध्यानात येण्यासारखे आहे की, यातील बहुतेकांच्या मनात त्यांच्यावर पुढे लादण्यात आलेली शास्त्रज्ञानाची लालसा मुळात नव्हती. चिनी प्रवाश्यांच्या मुशाफिरीच्या वृत्तान्तावरून जसे दिसून येते की, नाना प्रकारचे लोकसमाज कसकसे वर्ततात हे पाहात जगभर फिरावे एवढीच त्यांची इच्छा होती. त्याप्रमाणे सृष्टीच्या विशाल शरीराचे अवयव कसकसे पसरले आहेत हे गमतीने पाहावे हीच इच्छा पुढे 'शोधक' म्हणून गाजलेल्या लोकांच्या पोटात होती; आणि या वैराण मुलखातील मुशाफरांच्या अर्धवट कामाची पूर्ती त्यांच्याच प्रवृत्तीच्या इतरांनी पुढील काळात केलेली असते.

याप्रमाणे अज्ञाताचे ज्ञान करून घेण्याची व पूर्वीच्यांनी आरंभिलेला उद्योग अर्धवट राहू न देण्याची प्रवृत्ती समुच्चयरूपाने तरी मानव्याने दाखविली आहे

हे खास आहे. पण सांगण्याचा मुद्दा इतकाच आहे की, माहीत नसलेले माहीत करून घ्यावे व पूर्ण करावे, मग तन्मूलक शोधांची अपेक्षा असो वा नसो; इतकी इच्छा ठेवणे हे माणसाच्या प्रवृत्तीतच दिसते. एकाने प्रसिद्ध कवीचे प्रतिष्ठित काव्य शोधून प्रसिद्ध केले की, दुसरा त्याच्यापुढे जाऊन कमी प्रतिष्ठित असे दुसरे प्रसिद्ध करतो. मग तिसऱ्यास वाटते हे ठीक नाही. मग कवीने काय लिहिले असेल नसेल ते चट्सारे म्हणजे पूर्ण कवितांप्रमाणेच अपूर्ण तुकडेताकडे, चार-दोन ओळींची लोंबटे, की जी कवीला प्रसिद्धी करावयाची नसतील ती सारी जमवून 'Complete Edition' म्हणून तो ती प्रसिद्ध करून टाकतो. वास्तविक त्यातील कितीतरी मजकूर असा असतो की, ज्याला प्रसिद्धी देण्याची काही जरूरी नसते. मग त्याची पत्रेत्रे, त्याचे चरित्र यांच्य.मागे प्रसिद्धक लोक लागतात आणि त्याच्या सार्वजनिक वस्तू-प्रमाणे त्याच्या खाजगी बाबींचे भांडवलही गावच्या लोकांच्या समईक मालकीचेच आहे अशा भावनेने ते चार लोकांपुढे आणून मांडितात. याप्रमाणे कवी जिवंत असता तर ज्या गोष्टींची प्रसिद्धी केल्याबद्दल प्रसिद्धकास त्याने फटकेच मारले असते त्या गोष्टी त्याच्या पश्चात निर्भयपणे टीकाकार लोक चिवडावयास हाती घेतात. हे सर्व काय आहे? ग्रे कवीच्या 'समग्र कवितासंग्रहा'त दोन ओळींचे एक लोंबट छापले आहे ! ते कशाला ! त्यात काय आहे की,, जेणेकरून कवी-विषयीची काही निराळी कल्पना व्हावी ! खुद्द कवीलाही ते प्रसिद्ध केलेले कदाचित्त आवडले नसते. पण वर म्हटलेच आहे की, 'आणखी खोलात काय आहे', 'आणखी खोलात काय आहे' असे न्याहळीत वसण्याची सवय माणसाला जन्मतःच आहे व म्हणून अर्धवट असे तो काही एक सोडीत नाही. बायरन् कवीची चावट काव्ये हे प्रसिद्धक लोक छापित नसावे याचे कारण इतकेच असावे की, सरकारातून शिक्षा होईल; नाहीतर यांनी तीही जमवून 'बायरन्च्या लावण्या' म्हणून प्रसिद्ध केली असती ! कारण बायरन्ची 'Complete Edition' निघावयास हवी ना ! अपूर्ण असे काही राहता कामा नये ! अशा प्रकारे अगदी निर्हेतुक जिज्ञासा माणसाने हाती घेतलेला विषय त्यास पुरा करावयास भाग पाडते.

माहीत नाही ते माहीत करून घ्यावे हा आपल्या मनाचा धर्म असला तरा एखाद्याच्या खाजगी बाबीविषयी बोलणे किंवा लिहिणे हे अशिष्टपणाचे

समजले जाते आणि ते बरोबरच आहे. आपण अशी इच्छा का धरावी, की त्या अमुक एकाचे खाजगी चारित्र्य आपणास कळावे ? किंबहुना, कोणी सांगू लागला व त्यात काही गैर अगर गुप्तच ठेवण्यासारखे आहे असे जर आपणाला दिसू लागले तर आपल्या स्वाभिमानबुद्धीला असे वाटावे की, हे मी का ऐकावे ? म्हणूनच चार मंडळी गोष्टी करीत बसली असताना जर एखाद्याने काही ठेवणीची हकीगत सर्वांना मिळून चघळावयास दिली तर एखादा मध्येच म्हणतो, ' हे आपल्याला बोलून काय करावयाचे आहे ! लोकांच्या खाजगी गोष्टीत आपण मन का घालावे ? ' पण माणसे इतक्या उंचीवरून नेहमीच चालत नाहीत. ती इतकेच पाहतात की, ज्याच्याविषयी आपण बोलत आहो तो गप्पा ठोकावयास बसलेल्यांपैकी कोणी अगर त्याचा कोणी सगा-सोयरा असा नाही ना ! म्हणजे असे की, जो जो संबंध दूरचा तो तो त्याचे खाजगी ऐकावयास हरकत नाही असे माणसास वाटते.

वर्तमानपत्रात रोज प्रसिद्ध होणाऱ्या नवरात्राच्या खटल्यांच्या हकीगती, तेथे झालेल्या कुत्सित साक्षी, बाहेर आलेली बिंगे ही जणू काय एक सार्व-जनिक बाब आहे या ऐटीने छापणारे ती छापतात व वाचणारे आपण वाचतो. पण जर का आपल्यापैकीच कोणाची किंवा आपलीच एखादी खाजगी बाब कोर्टात निघाली आणि तिच्या घरगुती बारीकसारीक हकीगती वर्तमानपत्रात येऊ लागल्या तर वर्तमानपत्रकर्त्यांच्या कर्तव्याविषयी व वाचकांच्या अभिरुची-विषयी आपणास केवढाली तरी प्रवचने सुचतील ! उल्ट उद्या जर एकाने दुसऱ्याचे खाजगी पत्र फोडलें व वाचून पाहिले तर त्यास आपण अत्यंत अशिष्ट म्हणून लेखू ; पण जर आपण इतिहाससंशोधक असलो व जर एखादे तानाजीचे नाहीतर हरिपंताचे खाजगी पत्र आपणास सापडले तर आपल्याला पुत्रजन्माचा आनंद होऊन आपण संशोधकाच्या मेळाव्यात साखरा वाटू. वास्तविक एखाद्याची खाजगी पत्रे फोडून पाहण्याचा आपणास काय अखत्यार आहे ? समजा, हरिपंताने गोपाळरावास पत्र लिहिले आहे आणि त्याच्यावर मुद्दाम असेही लिहिले आहे की, ' पत्र वाचून फाडून टाकावे, ' पण गोपाळ-रावाच्या चुकीमुळे मात्र ते तसेच राहून गेले आहे, तर ते वाचावयाचा आपल्याला काय अधिकार आहे ? हरिपंताने मुद्दाम लिहिले आहे ना की, ' हे गोपाळरावा, पत्र वाचताच फाडून टाक ! ' मग ते फाडले गेले नाही एवढ्याच

मुद्द्यावर आपण ते वाचणार की काय ? वास्तविक हे गैर आहे. पण आपण ती सर्व पत्रे मुद्दाम हुडकून काढतो, छापतो व चर्चितो. त्यातील रहस्य हेच की, जो जो मजकूर निरनिराळ्या दृष्टींनी दूरचा तो तो ते वाचावयास हरकत नाही, असे आपणास वाटू लागते. हरिपंत काय आणि गोपाळराव काय दोघेही मेले गेले; सार्वजनिक बाब काही सापडेल म्हणून पत्रे पाहिली, त्यात खाजगी मजकूर निघाला तोही वाचला, यात कोठे विघडले. समजा, त्याचे काही खाजगी आम्हास कळले तर त्या मेलेल्यांना त्याचे काय होय ?—असे वाचकांच्या मनात येते. पण तेच भूतकालात प्रत्यही दूर दूर जात असलेल्या एखाद्या व्यक्तीचा वर्तनाशी निकट संबंध असेल तर ते खाजगी प्रकरण तसे निद्रितच राहू देण्याची बुद्धी शोधकांस होईल. कारण येथे दूरपणा नाहीसा झाला. शेकडो मोठ्या माणसांच्या चरित्राला असा दूरपणा असतो आणि म्हणून त्या चरित्राकडे बारकाईने पाहावयास हरकत नाही असे आपणास वाटू लागते.

पण केवळ जिज्ञासेचा हा मुद्दा खरा असला तरी कोणतीही चौकशी करताना आपण ती कशासाठी करित आहो याचा विवेक आपण करतोच. ' नसती चौकशी हवी कशाला ? ' असे आपण एकमेकास म्हणतो. बिनमुद्द्याच्या चौकशीला चांभारचौकशी असे अविक्षेपक नाव आपण देतोच. ज्या गावाला आपणाला जायचे नाही त्याची वाट पुसा कशास, असेही म्हणावयाची चाल आहे; म्हणजे काय की, एखादी चौकशी करिताना, ही आपण कोणत्या कारणां-साठी करित आहो हे आपण प्रथम मनाशी ठरवितो; त्या चौकशीचे पर्यवसान केवळ करमणूक हेही असू शकेल; पण ते तरी कारणच झाले. तेव्हा थोर लोकांच्या खाजगी चरित्राकडे पाहावयाची इच्छा या सर्वसामान्य कारणामुळे जरी झाली तरी त्यात गैर असे काहीच नाही. पण या सर्वसामान्य कारणपेक्षा अधिक महत्त्वाची व गंभीर स्वरूपाची दुसरी कारणेहि आहेतच आहेत. त्यांच्या-विषयीच्या आपल्या ज्ञानाला संपूर्णपणा यावा असे माणसास वाटतेच. जे एक अंग आपणांस माहित झाले आहे ते अपुरे ज्ञान आहे व त्याने जर आपणास इतका आनंद होतो तर त्या विषयभूत पुरुषाच्या चारित्र्याची इतर म्हणजे घरगुती अंगेही काय आहेत ती पाहावी असे वाटणे ओघानेच येते. म्हणून त्यांच्या खाजगी चरित्राकडेही आपली दृष्टी जाते. आता आपल्याला बोध प्राप्त व्हावा यासाठी त्यांची चरित्रे पाहावीशी वाटतात असे कोणाकोणाचे मत आहे.

हे मत उगाच आहे. आजपर्यंच्या एतत्पर प्रयत्नांनी बोधामृत इतके साठून राहिले आहे की, माणसांनी आता त्याच्या नव्या शोधात न पडता त्याच्या अंमलबजावणीस मात्र सुरुवात करावी असे म्हणण्याची जरूरी आहे ! पण माणसे शोधीतच राहतील, बोवाप्रमाणे व्यवहार करतील हे खरे वाटत नाही. तेव्हा हे बोधामृताचे कारण उगाच काहीतरी आहे. दुसराही एक विचार भरोत भर म्हणून येतो. मोठ्या माणसांना खाजगी असे काही उरतच नाही असे कित्येकांना वाटते. पण हा त्यांचा भोळा भाव आहे. आपण होऊन त्यांनी आपले खाजगी चरित्र जर सार्वजनिक मानले तर मग त्यांना काही खाजगी असे उरलेच नाही असे म्हणता येईल; पण तसे जर नसेल, किंवाहुना आपले खाजगी चरित्र उघडकीस येऊ नये अशी जर त्याची अपेक्षा असेल तर ते दरदरा ओढून बाहेर काढण्यात कितीसा सयुक्तपणा आहे हे त्यांच्यावर प्रेम करणाऱ्यांनी सुद्धा नीट टरवावयासच हवे. पण इतके खरे आहे की, असे म्हणणारे लोक तर्कात चुकतात, हेतूत चुकत नाहीत; त्यांना आपल्या पूज्य वस्तूला खाजगी असे काहीच नव्हते असे भोळेपणाने वाटते.

केवळ जिज्ञासेपेक्षा व वर दिलेल्या कारणांपेक्षा अधिक खोल भावना शोधकाच्या मनात खास असतात. जो मनुष्य आपल्या सार्वजनिक चारित्र्यात इतका थोर तो खाजगी चारित्र्यातही तितकाच थोर असावा असा माणसांच अंदाज असतो; का की, त्याने तसे असावे अशी त्याच्या चित्ताची भूक असते. माणसाला अपूर्णता भोवताली दिसतच असते; आणि जर उघड चारित्र्यात इतकी अपूर्णता तर खाजगी चारित्र्यात इतकासा निकोपपणा कोठून येणार असे त्यास वाटते. पण लौकिक चारित्र्य जर मोठे, भव्य आणि लोकोत्तर असेल तर खाजगीही तसेच असेल, म्हणजे असावे असा त्याचा अंदाज व त्याची इच्छा असते. म्हणून ते पाहण्याची त्याला इच्छा होते. सामान्य लोकात जे सापडत नाही ते असामान्यात तरी सापडावे असे त्यास वाटते. आपल्याला पूज्य बनलेली वस्तू अन्तर्ब्राह्म सोज्ज्वल आणि स्फटिकासारखी निर्मळ असावी अशी त्याची अपेक्षा असते. ती तशी आहेसे आढळले तर आपली पूजा विभूतीचीच झाली असे समाधान त्याला प्राप्त होते. हे समाधान प्राप्त व्हावे म्हणून तो आपल्या विभूतीची खाजगी चरित्रे तपासून पाहतो.

पण येथे एक गमतीचा विचार सुचतो. आपल्याला पूज्य असलेली विभूती

ही सर्वांगांनी पूर्ण असावी, तिच्यात तिळाइतकाही दोष असता कामा नये अशी माणसाची अपेक्षा असते आणि म्हणून अशा कल्पनेनेच तो तिचे खाजगी चरित्र पाहू लागतो आणि ते जर कल्पनेप्रमाणेच ठरले तर त्याला मोठा हर्ष होतो; पण उलटपक्षी नाटककारांनी किंवा कवींनी उत्पन्न करावयाच्या हीरोविपर्या रसिकांचे काय मत असते ते पाहा. त्यांनी आपला हीरो जर सर्वगुणसंपन्न आणि सर्वस्वी परिपूर्ण असा बनविला तर रसिक लोक म्हणतात की, या हीरोत माणसाच्या खुणा नाहीत, मानुषतासुलभ असे जे प्रमादशीलत्व म्हणजे सामान्यपणा तो याच्या ठायी कोठेच दिसत नाही. हा अति तेजस्वी बनलेला हीरो मानव्याच्या पलीकडचा दिसतो! प्रिन्स आर्थरची राणी त्याच्या गुणैश्वर्याच्या तेजाला दिपून दुरूनच म्हणाली की, 'हा राजा माझ्याजोगता नाही; हा कडकडीत आणि तीव्र अशा गुणांनी असा जोराने तळपत आहे की, माझ्या प्रेमळ व सामान्य मनाला त्याची प्रीती भावत नाही.' त्याचप्रमाणे रसिक लोक नाटककारांच्या अशा नायकापासून परत वळतात, आणि कवीच्या मनुष्यस्वभावाच्या पारखीविषयी जरा हीन मत बनवितात! पूर्णत्व जेथे नाही तेथे ते कल्पावयाचे; पण तेच कल्पनेचे पूर्णत्व एखाद्या ठिकाणी मानिले तर तेथे 'मानुषता' नाही म्हणून हळहळावयाचे हा न्याय फार चमत्कारीक खरा! पण वर लिहिल्याप्रमाणे भक्तांना, श्रद्धाळूंना व जिज्ञासूंनासुद्धा अपूर्णत्व चोहोकडे दिसत असल्यामुळे त्यांना पूर्णत्वाची भूक लागते आणि ते आपल्या हीरोच्या ठिकाणी वांछित पूर्णत्व सापडेल या कल्पनेने त्यांची चरित्रे शोधतात.

हे चरित्रशोधन झाल्यावर त्यांना पुष्कळदा खेद होतो. हे आपण कशाला पाहिले असे त्यांस वाटते. संशोधक लोक ही सर्व चरित्रे बारकाईने हुडकून काढून छापतात. कोणी शूरांची, कोणी राजांची, कोणी संतांची, कोणी कवींची अशी निरनिराळ्या मोठ्या माणसांची, खाजगी तपशीलसुद्धा भरपूर देणारी, चरित्रे प्रसिद्ध करतात. ती वाचली म्हणजे वाचकांच्या मनात अनेक संमिश्र भाव उत्पन्न होतात, ती ती चरित्रे वाचावयाच्या आधी त्या माणसाविषयी असलेला आदर कदाचित डळमळू लागतो आणि आपण ज्याला थोर म्हणून समजत होतो तो एकंदरीने असल्याच होता असली हीन भावना वाचकांच्या मनात उत्पन्न होते. पण त्याने याच ठिकाणी फार जपले पाहिजे. आपण ज्याला मोठे समजत आहो त्याचे मोठेपण कोणत्या बाबतीत आहे हा विचार मनापुढे

त्याने सदैव ठेविला पाहिजे; म्हणजे भलत्या ठिकाणी भलतीच अपेक्षा केल्याचा प्रमाद त्याच्या हातून होणार नाही. म्हणजे असे की, एखाद्या कवीचे खाजगी आचरण कसे होते हे जर त्याला कळले तर त्याच्या कवित्वविषयक मोठेपणा-बद्दल त्याने आपले मत हीन होऊ देता उपयोगाचे नाही. कवीने जे लिहून ठेविले आहे ते चांगले आहे ना? मग तेवढ्यापुरतेच त्याचे मोठेपण माना-वयास आपल्याला हरकत नाही. नसत्या उठाठेवी करणाऱ्याने, पाचशे वर्षांमागे होऊन गेलेल्या एखाद्या प्रतिभासंपन्नाविषयी काही प्रकरण शोधून काढून छापिले तरी त्याचे आज काय होय? आणि त्यामुळे त्याच्या कवित्वाची किंमत कमी कशी होणार? त्याला जे आपण मानिले ते त्याच्या कवित्वामुळे होय! आणि जर हा उद्योग लेखकांनी केला नसता तर आपले मत त्याविषयी जसे राहिले असते तसेच या अभिनव ज्ञानानंतरसुद्धा राहावयास काही हरकत नसावी. व्यक्ती आणि तिची कृती या दोन गोष्टी एकमेकीपासून दूर ठेवणे हे अगदी जरूर आहे. पण हे केव्हा?—तर प्रतिपादन आणि प्रतिपादकाचे वर्तन यांचा अर्थाअर्थी काही संबंध नसेल तेव्हा!

पण जर करता कवीने सद्गुणांवरच प्रवचने लिहिली असली व आपण स्वतः सद्गुणांस पारखा असला तर मात्र त्याच्यासंबंधाने कमी मत व्हावे हे साहजिकच आहे. येथेसुद्धा खुद्द त्या व्यक्तीविषयी मत वाईट होईल, त्याच्या लिहिण्याविषयी हटकून वाईट मत झालेच पाहिजे असे म्हणता येत नाही. इतके मात्र म्हणता येईल की, स्वतःच्या प्रतिपादनावर कवीचा विश्वास नसावा. ही त्याची निंदा कवीलासुद्धा पत्करावी लागेल, तरी पण त्याच्या अंगानेही अजूनसुद्धा काहीतरी म्हणता येण्यासारखे आहे. तो म्हणेल, “मला माझ्या प्रतिपाद्याबद्दल आदर आहे, पण मला माझ्या मनोवृत्ती कव्यात ठेविता येईनात, हे खरे आहे. पण तेवढ्यामुळे माझ्या प्रतिपादनातील उदात्त रस नाहीसा कसा होणार!” दुसराही एक बारीक विचार मनात येतो. वाईट आचाराच्या माणसाकडून चांगले विचार ऐकण्याला माणसे कबुली देतात. पण ती केव्हा?—लेखकाने पश्चात्तापपूर्वक सद्गुणांचे गायन केले असेल तेव्हा. हे गायन लोकांना फार चांगले वाटते. वाईट चालीच्या स्त्रियांनी पश्चात्तापाने जेव्हा पातिव्रत्यधर्म गाईले तेव्हा त्यांनाही सर्वांनी चांगलेच म्हटले.

परंतु वाचकांच्या या वरील अपेक्षेतसुद्धा मोठे सौरस्य आहे. त्यांचे काय

म्हणणे असते ते पाहा. ते म्हणतात, “कविता आणि खुद्द कवी, प्रतिपाद्य आणि प्रतिपादक यांच्यामध्ये ताळमेळ असावा.” तो पुष्कळदा नसतो, तरी त्यांचे लिहिणे विनाकारण वाया जाऊ नये म्हणून आपण लेखक आणि लिखित यांचा संबंध तोडून टाकून लिखितास वाचवावयास पाहतो. पण वाचकांची ही जी अपेक्षा की दोहोत ताळमेळ असावा, ती अत्यंत सुसंबद्ध आहे असे वाटते. चांगले चांगल्यातून निघावे किंवा निघते आणि वाईटापासून वाईट निघते हे माहित असल्यामुळे उत्पादक आणि उत्पादित यांच्यात सरूपता असावी अशी त्याची अपेक्षा असणे साहजिकच आहे.

फौजेत भरती करण्यासाठी माणसे गोळा करावयास जर एखाद्या टेंगण्या व काटकुळ्या माणसास धाडिले तर श्रोते त्यास हसू लागतील व याउपर जर तो असे म्हणू लागला की, “माझ्या काटकुळेपणाशी तुम्हांला काय करावयाचे आहे ? मी काडीसारखा हडकुळा आणि भुईसरपट टेंगणा जरी असलो तरी माझे म्हणणे काय आहे इकडे तुम्ही लक्ष द्या.” तरी लोक त्याला जास्तच हसू लागतील. क्षयी माणसाने केलेले तालीमबाजीचे प्रतिपादन आणि हजार स्त्रियांच्या झनान्याच्या मालकाने केलेला एकपत्नीव्रताचा उपदेश हे सारखेच निरुपयोगी होत. “आमच्या म्हणण्याकडे तुम्ही लक्ष द्या. आम्ही कसे वागू ते पाहू नका.” हे त्यांचे आग्रहाचे प्रतिपादनसुद्धा उपहास्य वनेल. म्हणून उत्पादिलेली वस्तू आणि उत्पादक यांच्यामध्ये सुसंगती असावी अशी लोकांची जर उपजतच अपेक्षा असली तर त्यात काहीच गैर नाही. शिवाय लोक असे म्हणतात की, “सद्गुणांचे प्रतिपादन करावयास सद्गुणीच प्रतिपादक मिळेतनासे झाले आहेत की काय, की लफंग्याकडून सद्गुणांचे कौतुक एकावे ? आम्हांला सद्गुणी माणसे मिळण्यासारखी आहेत त्यांजकडून आम्ही ऐकू-एवढी गय करून तुमचे ऐकून घेण्याची काही एक जरूरी नाही. नीती ही नीतिमानाकडून ऐकू येईनाशी झाली काय, की ती अनीतिमानांकडून ऐकावी ? तुम्ही कवी लोक ‘बोले तैसा चाले’ ही तुकारामबुवांची उक्ती हजारो वेळा घोळता आणि ढांगी लोकांच्या बाह्य सदाचारावर खडाखड कोरडे ओढून त्यांची फजिती करिता ! किती तरी कवींनी ढांग्यांचे बुरखे फाडून टाकिले आहेत. मग लोकहितासाठी हे जे शूरत्व तुम्ही गाजविता ते तुमच्यावरच उलटविले तर ‘आमचे काव्य, आमचे लिहिणे कसे आहे ते पाहा; आमच्या खाजगी

आचाराकडे कशास लक्ष देता ? ' अशी विनंती तुम्ही कवींनी व लेखकांनी का करावी ? ' बोले तैसा चाले ' या वचनाला तुम्ही मान देईनासे झाला काय ? " तेव्हा कवींनी व लेखकांनी " आम्हास ' बोले तैसा चाले ' इत्यादी तत्त्व सांगतो, ते तुम्ही पत्काराच, पण आम्हाला त्यातून वगळा " असे गूढ आर्जव का करावे ?

हे सर्व लिहिणे प्रतिपादक आणि प्रतिपाद्य, कर्ता आणि कृती यांच्यात मेळ असावा अशी जेव्हा हटकून अपेक्षा असते तेव्हाचे झाले; पण जेथे अशी अपेक्षा नसेल तेथे लोकही गय करूनच चालतात. फार कुशल चित्तारी आणि लोकांस भारून टाकणारा नट यांच्या खाजगी चारित्र्यात जर काही वैश असला तर त्याकडे जग फारसे लक्ष देत नाही. ते म्हणते, ' आम्हास काय करावयाचे आहे, मारीना झक ! ' अर्थात जगाचे आणि त्याचे नाते जेवढ्या सार्वजनिक बाबीपुरते येते तेवढा विचार जग त्याच्यासंबंधाने करिते व बाकीच्या-विषयी उदासीन राहते. अलेक्झॅन्डरने दारू पिऊन मित्राचा खून केला असला तर एक तिळमात्र दोष कळला म्हणून तेवढ्यापुरते आगल्याला कसेसे वाटते. पण त्याच्या एकंदर गुणेश्र्वर्याची किंमत सामान्यपणे आपण कमी करीत नाही. कारण कर्ता आणि कृती यामध्ये सुसंगतीची अपेक्षाच आपणया ठिकाणी ठेविली नव्हती.

दुसरा एक विचार असा आहे की, ज्यांच्यासंबंधाने ही अपेक्षा असते ते लोक वर एके ठिकाणी सुचविल्याप्रमाणे जो जो जास्त जास्त दूर जातील तो तो ही अपेक्षासुद्धा लोक उत्तरोत्तर कमी ठेवीत जातात व शेवटी जरी शोधकांनी काही वेडेवाकडे सांगितले तरी त्यांच्यासंबंधाने उदासीन राहून प्रतिपादकाच्या लोकोत्तर गुणांवरचा आपला लोभ मात्र चिरंतन ठेवितात. अर्थात लोक असे करितात म्हणून विद्यमान कवी, लेखक, प्रतिपादक किंवा पुढारी जर अशी अपेक्षा करू लागले की, आम्ही कसेही असू, आम्हांला लोकांनी भलेच लेखिले पाहिजे; तर ती त्यांची अपेक्षा चूक आहे. लोक तुम्हांला कमी लेखून तुमची अवहेलना करणारच; का की, तुम्ही त्या त्या काळाची समाजबंधने उल्लंघिली आहेत व शिवाय कर्ता व कृती यांच्यात मेळ असावा अशी येथे अपेक्षा आहे; लोक तुमच्या या अनाचाराकडे पाहतात व त्यांनी आपल्या विचाराकडे पाहावे आणि आपणांस चांगले म्हणावे

अशी तुमची अपेक्षा असते. सामान्य लोकांना हे तार्किक फरक कधीही कळावयाचे नाहीत. त्यांच्यापुढे रोजचा व्यवहार असतो, आणि त्यावरून ते तुमची किंमत ठरवितात. ती एकदा हिणकस ठरल्यानंतर तुमचे विचार हे तर त्यास केवळ थोतांडासारखे वाटतात. अर्थात तुमच्या लिखाणाची महती होत नाही. तसेच, ज्या कोणाला हे तर्कातील फरक प्रतीत होतात व ज्यांना तुमचे प्रतिपादन फार सुंदर आहेसे वाटते तेसुद्धा तुमच्या ग्रंथासंबंधाने धूर्तपणाने गप्प राहतात. कारण, त्यांना अशी भीती असते की, यांची स्तुती आम्ही करू एका कारणासाठी आणि तीमुळे यांना सामान्य जनांच्या आदरास आम्ही विनाकारण पात्र केल्यासारखे होईल; म्हणजे एका वाईट माणसाला चांगल्या ठिकाणी नेऊन पूज्य बनविल्याचा धंदा आपण केला असे होईल. त्यांना याप्रमाणे वाटते म्हणून तेही गप्प बसतात. पण जो जो वर्तमानकालीन आचाराची चिकित्सा कालगतीने मागे मागे पडत जाईल तो तो तुमचे स्थान तुम्हाला मिळू देण्याला जाणते लोक केव्हाही तयारच होत जातात.

संबंध जनतेचे मन या बाबतीत तरी फार निकोपपणाने विचार करते असे दिसून येते. ध्यानात ठेवावयास हवे तोपावेतोच ते माणसाचे प्रमाद, ध्यानात ठेविते; आणि विसरण्याची वेळ झाली म्हणजे प्रमादांची आठवण करून दिली तरीसुद्धा ते विसरून जाऊन किंवा मागे टाकून माणसांच्या गुणांवर मात्र ते कायमचा लोभ ठेवते. कवीने म्हटले आहे, "The evil that man do lives after them, the good is oft interred with their bones." पण याचा अर्थ जर oft शब्द वगळून भोळेपणाने केला तर तो आपल्या सध्याच्या प्रतिपाद्याच्या विरुद्ध जाईल. त्यांचे म्हणणे असे की, अनेकदा वाईट जिवंत राहते आणि चांगले कर्त्यांबरोबरच गाडले जाते. बोलणारे पात्र दुःखाने असे वदत आहे. कारण तेव्हाच्या प्रसंगाला ते योग्य होते, पण त्याच अंतःकरीचे मन शोक आणि दुःख यांची बतावणी करण्याची इच्छा हिजपासून मुक्त होऊन निकोपपणाने विचार करू लागले असते तर oft शब्दने सुचविलेला व राखून ठेविलेला तर्काचा खरेपणा त्याने पूर्णपणे फुलविऊन असता आणि म्हटले असते, "वाईट माणसाबरोबर मरते, पण चांगले मात्र माणसाच्या मागे हजारो वर्षे जगते." आणि याला कारण मानव्याची विवेकबुद्धी आणि निकोप मनःप्रवृत्ती ही होय.

चरित्रकाराने आपली वस्तू खमंग वनविण्यासाठी, जिज्ञासातृतीसाठी अगर इतर चरित्रकारांवर चढ करण्यासाठी जरी काही नवी गुह्ये आम्हाला सांगितली तरी आम्ही त्याचा काही एक विचार करणार नाही. वेकनने न्यायासनावर वसूनच न्याय विकला आणि आपला तळिराम गार केला, हे आम्हांस चरित्रकाराने सांगितले तरी युरोपात व विशेषतः इंग्लंडांत आधि-भौतिक शास्त्रांची पराकष्टेची आवड उत्पन्न करून तत्रस्थ लोकांच्या निद्रित मनाला त्याने केवढी चालना दिली हे आम्हांस कसे विसरता येईल? लूथरने फर्कर वनूनसुद्धा मटाच्या जोगिणीवरच मन ठेवून संसार सुरू केला हे बारीक कूस जरी आम्हांस कळले तरी त्याच्या धर्मसुधारणेच्या मनस्वीपणाबद्दलचा आपला आदर कमी होण्याचे आज कारण नाही. रूसो हा खाजगी आचारात केवळ नादान होता हे खरे असले तरी समाजक्रांतीची त्याची प्रतिपादने निकामी ठरणार नाहीत. शेक्सपियरने लहानपणी लोकांच्या परड्यातले हरिणाचे पिलू चोरून आणिले असेल किंवा भावी पत्नीला लग्नाच्या आधीच जरी त्याने आईपण मिळवून दिले असले तरी आपल्यास त्याचे आज काय होय? त्यांच्या त्यांच्या जीवितातील मुख्य लोकोपयोगी आणि लोकोत्तर कामगिरी कोणती याकडेच आपले लक्ष असावयाचे. वेदाभ्यासजड अशा मिल्टनला पाहून त्याची चुणचुणीत आणि गायनवादनप्रिय अशी नवपरिणीता वधू त्याच्यापासून ओशाळून निघून गेली, हे वाचल्याने 'पॅरॅडाइज लॉस्ट' संबंधीच्या आमच्या मतात काय अंतर पडणार आहे? कोलंबस एक राख ठेवून राहात असे, नेपोलियनने कब्रुलीजवात्राने सात व्यभिचार केले आणि तैमूरलंग हा आध्यात्म्याप्रमाणे कोल्डड्रिंक पीत पीत मेला हे कळून आम्हांस काय करावयाचे आहे? फार तर चारचौघात बोलताना आपल्या माहीतगारपणाचा दिमाख दाखविण्यास हे भांडवल उपयोगी पडण्यासारखे आहे. क्रॉम्वेल हा एक मोठा आडदांड, खुनशी, अघोरी, असा उपटसुंभ होता, ह्या माहितीवरून लोकसत्ता-स्थापनेची त्याची करणी भावी पिढ्यांनी कधी अवहेलिली आहे काय? कोठे तरी अवघड ठिकाणी मने गुंतवून ठेवून अनाचारास प्रवृत्त झालेले आणि मग मेलेल्यांची भुते पाठीवर घेऊन देशोदेशी पळत सुटणारे इंग्रज कवी आपल्या कवितागुणाच्या बळावर लोकांस आनंदवीत राहणारच राहणार हे स्पष्ट आहे. आपल्या पत्नीने मात्र कसलेही संशयास्पद वर्तन करिता उपयोगाचे नाही असे

टासून वजावणाऱ्या सीझरला त्याच्या स्वतःच्या स्वैर वर्तनावद्दल त्याच्या मित्रांनी कसे लाजविले होते, याची हर्कागत आपण वाचली तरी वाचकांच्या मनात असे येते की, याच्याशी मला काय कर्तव्य आहे? सीझरने अशी अहंता कधी भोगिली होती की, याही वाचतीत मी सामान्य-लोकातीत आहे! सिसेरो, पॉम्पे इत्यादी लोक, की जे भूतकालाच्या अथांग खोल दरीत उभे राहूनसुद्धा आपली उंच मस्तके आपल्या दृष्टीपर्यंत उभवू शकतात, त्यांनी केलेल्या समाजातील गफलती आणि स्त्रिया म्हणजे चैनीच्या वस्तू कसून त्याच्या केलेल्या अदल्यावद्दल्या यांविषयी वाचले म्हणजे आपणांस क्षणभर वाटते की, हे लोक केवढे हैवान होते! परंतु आपण तत्काळ जागे होतो आणि या गोष्टीवर झाकण टाकून त्यांचे वक्तृत्व, राजकारणपटुत्व, पराक्रम व स्वभावाची दिलदारी एवढेच ध्यानात ठेवून पुढे चालतो.

याप्रमाणे उदाहरणांची मोजदाद पुष्कळच करता येण्यासारखी आहे. परंतु सर्वांचे पर्यवसान एकच आहे आणि ते हे की, त्या या लोकांच्या वाईट गोष्टी विसरून जाऊन चांगल्या गोष्टी मात्र ध्यानात ठेवण्याचे धोरण लोकसमाज उत्तम पाळतो. अर्थात हेही लोक सर्व गुणांनी पूर्ण असते तर बहारींची गोष्ट झाली असती व तसे कोणी असले तर ते सर्वव्यंघ टरतीऱ्या यात शंकाही नाही. परंतु एका अंगास गुणसंवर्धन करता आले तर सर्वही अंगास तसेच करता आले पाहिजे, तरच तो मनुष्य चांगला असा आग्रह तत्काली खरा असला तरी काळगतीत मात्र खरा नाही. आपल्या मानव्याच्या वाढीला आणि महतीला जो काही अल्पस्वल्प पाठपुरावा या लोकांना करता आला तो जमेस न धरला व त्यांच्या एखाद्या बारीक वैगुण्याचीच आपण चिकित्सा करीत बसलो तर आपल्यात रसिकता व कृतज्ञता ही दोणही नाहीत असे होईल. माणसांचे बसविलेले पुतळे जसे डोके, तोंड, छाती आणि थोडेसे बाहु एवढ्यापुरतेच पूर्ण बनवून लोकांपुढे मांडलेले असतात. पण ज्याप्रमाणे लोक इतर अवयव नसल्याची खंती वाळगीत नाहीत—कारण घडविणाराने ते घडवलेच नाहीत—त्याप्रमाणेच या मोठ्या लोकांच्या वाचतीतही काही गुणांचा जोराचा विकास झाला आणि काही खवंदे आणि खळगटे भरावयाची तशीच राहून गेली एवढाच याचा अर्थ आहे असे लोक मानतात.

ही लोकांची प्रवृत्ती वर म्हटल्याप्रमाणे सर्वथा निकोप आहे. म्हणून या

शोधकापेक्षासुद्धा मनाच्या मगदुरात जनता श्रेष्ठ आहे असे म्हणावे लागेल. मात्र लोक पुढे विसरतात म्हणून चालू काळातसुद्धा लोकांनी विसरावे ही अपेक्षा अगदी अनुचित आहे आणि म्हणून लेखकांनी, कवींनी, पुढाऱ्यांनी आणि प्रतिपादकांनी, की ज्यांच्या अंगी मोठेपणाच्या खुणा स्पष्ट दिसत आहेत त्यांनी या बाबतीत पवित्र राहिले पाहिजे; नाही तर मग जगाने आपणांस भलेपण द्यावे अशी अपेक्षा तरी ठेवू नये. मोठ्या माणसांची खाजगी चरित्रे जर चांदण्याप्रमाणे शुभ्र असली तर आपली आवडती विभूती अर्थातच अधिक आवडीची वनेल हे तर सांगावयासच नको. म्हणून तर नसते सद्गुणसुद्धा भक्त लोक आपल्या देवतेच्या अंगाला चिकटवितात. अशा प्रकारच्या विभूती क्वचित कोठेतरी उत्पन्न होतात आणि त्या आदरास पात्र आहेत हेही सिद्धच आहे. पण अशा विभूतीची गाठ कोठे पडेना म्हणून जे काही मोठेपण इतर अर्धवट वाढीच्या लोकातही आपणांस दिसत असेल त्याची अवहेलना आपण करू लागलो तर मानव्याची ही भव्य परंपरा केवळ नीरस व उदासवाणी होऊन वसेल.

लहान लहान वर्शीकरणे

आपल्या सगळ्या वैगुण्यात मनुष्यस्वभावाचे अज्ञान हे वैगुण्य फार हानिकारक ठरते असे मला वाटते. ज्या लोकांना प्रपंचात व लौकिक व्यवहारात यश मिळते त्यांना इतर सामर्थ्यांच्या जोडीला मनुष्यस्वभावाचे ज्ञान असण्याचा उपयोग फार होतो असे दिसून येईल. जेथे इतरांशी प्रसंग येतो तेथे त्या इतरांच्या स्वभावाचे ज्ञान असणे किती अवश्य आहे हे व्यवहारात सहजासहजी प्रत्ययास येते. आपले म्हणणे जर एखाद्याला पटवावयाचे असले तर, तुम्ही त्याच्याशी बुद्धिवाद करावा हे योग्यच आहे, पण त्याच्या समजशक्तीला सारखे आवाहन करीत बसलात तर तो बुद्धिवश असल्यास तुमच्या मताकडे झुकू लागेल हे खरे, पण दऱवेळी आपल्याच बुद्धिवादाचा प्रसंग असतो असे नाही. आपल्याला काही ना काही सांगावयाचे असते, गळ्यात बांधावयाचे असते, साधून घ्यावयाचे असते, गोड करून घेतात का पाहावयाचे असते. तेथे बुद्धिवाद कुठला ! तेथे निराळीच विद्या हवी. ही विद्या माणसाच्या स्वभावाचे ज्ञान असण्याने प्राप्त होते. लाघवीपणाला वश न होईल असा माणूस क्वचितच एखादा असतो. ऐकणाऱ्याच्या मनाला भाव व भावना यांचे अत्यंत नाजूक असे कोवळे कोवळे अंकूर आलेले असतात, त्यांना स्पर्श झाला म्हणजे त्याला सुख उत्पन्न होते. यांपैकी कोणत्या अंकुराला स्पर्श करावयाचा हे कळण्याचे तारतम्य बोलणाऱ्याच्या अंगी असले म्हणजे त्याचे काम झाले म्हणून समजावे. शुद्ध बुद्धिनिष्ठ अशी काही माणसे असतातच. त्यांच्या मनाला आताच सांगितलेले अंकूर नसतात असे नाही, पण यांना स्पर्श करून आपले बुद्धिवादाचे शस्त्र बोथट करण्याची हिकमत कोणी करीत

नाही ना, या विचाराने ते नेहमी जागरूक असतात. अशा लोकांची संख्या फार अल्प असते. एरवी अगदी करडे वाटणारे, सावध असलेले, प्रत्येक बाब बुद्धिदृष्ट्या पाहणारे लोकसुद्धा—शेलक्या प्रसंगी अगदी साध्या पण सूक्ष्म आवाहनाने वश होतात. फक्त काळ-वेळ पाहून त्यांच्या मानाच्या कोणत्या अंकुराला मृदु स्पर्श करावयास हवा हे ओळखण्याचे काम बोलणाऱ्याला साधले पाहिजे.

माझा एक स्नेही आहे. त्याला हे बोलण्याचे लाघव फार साधलेले आहे. आपण याला का वश झालो हे न कळताच दुसरा त्याच्याशी सहमत होतो. दुसऱ्या चिकित्सेने त्याचे संभाषण ऐकणाराला मात्र तो अगदी साध्या साध्या अशा हिकमती योजीत आहे हे कळून येते. बोलता बोलता तो मधेच गोड संबोधने आणतो ! त्याच्या बोलण्यातली सफाई पाहण्यासारखी असते : “ कुणाला न विचारताच मी या उद्योगाला सुरवात केली, घरातल्या माणसांना मोठे चमत्कारिक वाटले; त्यांनी वडिलांना करमाळ्याला लिहून धाडलं, त्यांचंही पत्र रागारागानं आलं. बरं भाऊकाका ! या सगळ्यांनी मला अगदी गांगरवून टाकलं. भाऊकाका, तुम्हीच पहा ! यात माझं काय चुकलं बरं ! मी त्यांना स्वच्छ सांगितलं की, भाऊकाका जे सांगतील ते मी ऐकेन, त्यांनी माझ्या दोन तोंडांत मारल्या तरी चालेल ! भाऊकाका ! यात माझं काय हो चुकलं ! ” ‘ भाऊकाका, भाऊकाका ’ या संबोधनांची खैरात तो इतक्या शिताफीने करीत आहेसे दिसेल की, भाऊकाकांना त्याच्या विरुद्ध बोलण्याची बुद्धीच होऊ नये. शिवाय विनयाची त्यात भर आहेच ! माझा दुसरा एक स्नेही आहे, तो विरोधाचे अग्र बोधक करण्याच्या कार्मी मोठा कुशल आहे. आपल्या म्हणण्याचा तडकाफडकी निकाल लागून डाव विसकटण्याचा संभव आहे असे दिसू लागले म्हणजे तो एका निराळ्याच उपायाचा अवलंब करतो. तो म्हणतो, “ मी तुम्हाला हे सांगतो आहे, पण तुम्हाला ते एकदमच आवडेल असं मी तरी कसं समजावं ? मी तरी काय एवढा बोलणारा कुशल आहे ! तुम्ही माझं बोलणं संथपणानं ध्यानात घ्या; मला आपलं मत आताच सांगू नका, होयही म्हणू नका, अन् नाहीही म्हणू नका; मला दम आहे ” हे त्याचे बोलणे ऐकले म्हणजे ऐकणारा सहजच गप्प बसतो व नकार मिळण्याचा संभव काही वेळ तरी टळतो !

आपल्याकडे येणाऱ्या लोकांत काही काही मोठे धूर्त व कामसाधू असतात. त्यांचे सगळे धोरण त्यांच्या बोलण्याच्या घाबडावात असते. ते इतरांसारखे अधीर, रोखठोक किंवा कंटाळलेले नसतात, त्यामुळे आपल्यालाही त्यांचा कंटाळा येत नाही. “ एकदा काय ते सांगतात ? एक घाब दोन तुकडे करानात ! ” असे ते कधी म्हणायचे नाहीत. “ आता मी तुमच्याकडे कितीदा यावे ? ” असेही ते म्हणावयाचे नाहीत. त्यांच्या अंगात धीमेपणा फार; ते म्हणतात, “ काही हरकत नाही; आता उन्हाची वेळ आहे; मीच भलत्या वेळी आलो; तुम्ही घ्या थोडी विश्रांती; उद्या परवा असा संध्याकाळच्या वेळी येईन...हो हो, ते बरोबर आहे; पण सहज इकडे तळ्याकडं जायचंच असतं; चौकशी करून जाईन.” त्यांनी असे म्हटले म्हणजे आपण ओशाळतो व त्यांनी नक्की कोणत्या वेळी यावे हे आपण होऊन सांगतो. आपल्याकडून हा होकार कसा घ्यावा हे त्यांना छान कळलेले असते ! वास्तविक पाहता ते गृहस्थ आपल्याला पुन्हा यांवायास नको असतात; पण आपण कोणत्या गुणाने बघ होऊ हे त्यांना माहित झालेले असते.

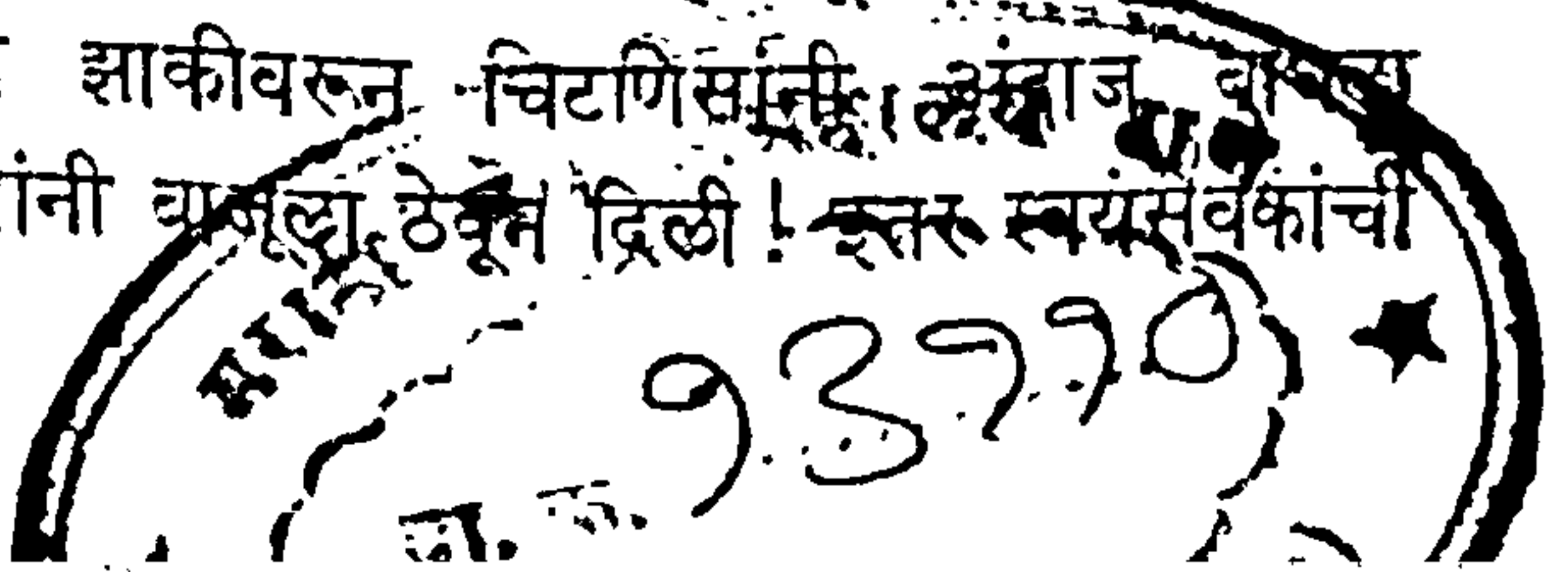
माझ्या ओळखीचे एक पोस्टमास्तर होते. सुमारे पंचेचाळीस वर्षांचे असतील; गोरेपान, घाऱ्या डोळ्यांचे, उंच आणि अंगाने सडपातळ, डोक्याला नेहमी पांढरा शुभ्र स्वच्छ इस्त्रीचा रुमाल; अंगात तसलाच अंगरखा; धोतर स्वतः धुऊन धुऊन गुलाबी झाकीचे बनविलेले; आणि खांद्यावरून उपरणे. चालू लागले म्हणजे कपडे सळसळत असत. चेहरा नेहमी रागीट; त्यामुळे कोणी बोलावयास धजायचे नाही. ते अंगावरून दूर गेले म्हणजे मग शेजारून गेलेल्या दोन सोबत्यांपैकी एक दुसऱ्याला म्हणे, ‘ हे आमच्या गावचे पोस्टमास्तर. ’ परंतु पोस्टमास्तरसाहेबाची वागणूक जरी अशी करडी असे तरी माझ्या वर्गातल्या तारळेकर नावाच्या मुलाच्या बापाला त्याची माहिती झालेली होती. मास्तरांचा मुलगा आमच्याच वर्गात असून मोठा तरतरीत आणि हुशार असे; आणि डेप्युटीही त्याला नेहमी शाबासकी देत. मास्तरसाहेब घरातसुद्धा अगदी करकर करीत असले तरी आपला मुलगा मोठा हुशार आहे या गोष्टीचे त्यांना मनातून फारच समाधान असे. तारळेकराचा बाप वाटेत त्यांना केव्हाही भेटो, इतर माणसे जरी त्यांच्या शेजारून समोर बघत निघून गेली तरी हा गृहस्थ मात्र हंटकून थांबे व त्यांना म्हणे. “ काय, चिरंजीव गणितात पहिले आले

म्हणे !” मास्तरांच्या तोंडावरचा करडेपणा जलदीने ओसरू लागून ते थोडेसे हसत व विचारीत, “ आपल्याला काय माहीत ? ” “ आमचा नानू त्याच वर्गात आहे ना ! तो आम्हाला सांगतो; डेप्युटींनी फार शात्रासकी दिली म्हणून म्हणत होता. ” हे पहिल्याने झाले तेव्हा मास्तर अगदी प्रांजळपणाने मनापासून हसले व म्हणाले, “ नशीब आहे त्याचं. ” तारळेंकर म्हणतात, “ ते तर खरंच आहे. पण शुद्ध बीजापोटी पळे रसाळ गोमटी ! ” मास्तरांनी नमस्कार केला आणि हसतमुखाने म्हटले, “ आमच्याकडे आपण काही येत नाही कधी. या ना सकाळी. चहा घेऊन दोन गोष्टी करा अनू जा. ”

अशीच कोणची काही, कोणाची काही तऱ्हा असते.

आमचा एक परगावचा स्नेही आहे. तो येथे आलेला होता. तो मोठा वक्ता असे. त्याचा सूर लागला म्हणजे प्रतिपक्षाविषयी तो अगदी अर्वाच्यपणाने बोलत असे. तो नवीन पंथातील होता. वक्ता चांगला. अनेक मतांचे लोक सभेला आलेले होते. बोलता बोलता त्याने श्रोत्यांत पाहिले तो काँग्रेसवाले दिगंबरपंत देशपांडे यांचा मुलगा आपल्या मित्रांच्या टोळीत एकावयास बसलेला. दिगंबरपंत याचे मित्र खरे, पण प्रतिपक्षातले म्हणून व्याख्यान सुरू झाल्यावर हा त्यांच्यावर जोराने तुटून पडला. त्याचे ते बोलणे ऐकून मोरू देशपांडे अगदी कावराबावरा होऊन गेला. सभा संपली तेव्हा हा गृहस्थ गर्दीच्या पलीकडून गर्जून म्हणतो, “ काय रे मोरू ! काकांना सांग की, मी रात्री आता तिकडेच जेवायला येणार आहे. ” आपल्या काकांच्यावर हल्ला करणाऱ्या या गृहस्थाचे ते शब्द ऐकताच मोरू एकदम पालटला ! मित्र त्याच्याकडे पाहू लागले तेव्हा तो म्हणाला, “ लेका ! तो मोठा चांगला माणूस आहे. त्याच्या मनात कपट नाही. काकांना तो इतका बोलला ना पण दरोबा विसरायचा नाही कधी. ” याप्रमाणे वक्ता खूष, मोरू खूप !

काही वर्षांपूर्वी आम्ही येथे एक मोठी परिषद भरविली होती. शेकडो निमंत्रणे पोहोचवावयाची होती व स्वयंसेवकही पुष्कळ होते. त्यांत एक मोठा झकपक असे. चिटणिसांच्या ध्यानात आले होते की, हा गृहस्थ स्वयंसेवक आहे खरा, पण आपण अमुक लोकांना निमंत्रणे पोहोचवू असे तो मुळीच म्हणत नाही. त्याच्या चर्येवरून व शाकीवरून चिटणिसांनी लक्षात घेतले आणि स्त्रियांची निमंत्रणे तेवढी त्यांनी वाचली ठेवून दिली ! इतर स्वयंसेवकांची

निरवानिरव केल्याबरोबर त्यांनी त्याला हाताने खुणावून जवळ बोलाविले व स्त्रियांच्या निमंत्रणाचा तो एवढा मोठा गढा त्याच्या पुढे ठेवून ते म्हणाले, “ हं, ही निमंत्रणे तुम्ही पोहोचवायची ! ” पत्त्यावरची नांवे पाहात पाहात तो एकदम ‘ होय ’ म्हणाला; आणि चमत्कार असा की इतरांच्या मानाने तिप्पट असलेले काम त्याने मोठ्या खुशीने पत्कारिले व करून टाकले. चिटणीससाहेबांनी त्याचे बरोबर ओळखले होते. हा धोरणाचा भाग आहे. कुणाची नस कोणती हे नेमके हेरता आले पाहिजे.

दुकानावर कोणती माणसे नेमावी हे गुजराथी, पारशी व साहेब ह्यांनी फार चांगले ओळखलेले असते. होता होईतो देखणी माणसे नेमण्याची त्यांची वहिवाट आहे. त्यांनी सरसकट गिन्हाइकाचे रुचिमर्म ओळखलेले असते. दुकानावर एखादा घामट, कुरूप किंवा वेंधळा माणूस बसलेला असला तर त्याच्याकडे कोण जातो ! अलीकडे युरोपियन लोक दुकानावर मुलींना नेमतात यांतले मर्म हेच आहे. ‘ पुरुषाबरोबरीचे हक्क, ’ ‘ समान संधी ’ वगैरे शब्द-संगती सोईस्कर असतात, इतकेच काय ते. काही काही हजामतखान्यात साहेब लोक स्त्रियांना नेमतात ! माणसाच्या मनाची ही ओळख बरोबर असली तरी तिचा आविष्कार असा करावा हे विपरीत आहे. अलीकडे ‘ स्मार्ट ’ शब्द पुष्कळच उपयोगात येतो. पण त्याचा अगदी प्राकृत अर्थ देखणा व चुणचुणीत असा आहे; दुसरा कोणताही नाही. अशा प्रकारचा ‘ स्मार्ट ’ माणूस हा चार-चौघांशी बोलाचालावयास व देवघेवीचे बोलणे करावयास फार उपयोगी पडतो. त्याचा तसा उपयोग करून घेण्यात त्यांचा धनी मानवी मनाची ओळख दाखवितो असे म्हटले पाहिजे.

कोणाचे मर्म कोणते हे ओळखून आपले काम कसे साधावे हे सामान्य लोकांच्याही ध्यानात येते. ज्याच्याशी आपण बोलत आहो त्याचे मन आपल्याला अनुकूल करून घेण्याचे नाना प्रकारचे इलाज शहाणे लोक करतात. बोलता बोलता मधेच त्याच्या कोटावर एखादे फुलपाखरू, नाही तर एखादा डेकूण दिसला तर, किंवा निदान तो दिसल्याचा बहाणा करून, हे लोक तो झटकन् झाडून टाकतात, आणि जसे काही आपण काहीच केले नाही अशा शिवाफीने चालू बोलणे जलदीने चालू ठेवितात. तो दुसरा माणूस एवढ्या बारक्या उपायानेसुद्धा थोडा तरी आपलासा झाला आहे हे ते ओळखतात. मला

आठवते की, एकदा एका सामान्य ओळखीच्या माणसाने बोलण्याच्या सफाईत माझ्या कोटाची गळपट्टी दुमडली होती ती सरळ केली ! तेवढ्यापुरते का होईना, पण या लहान लहान चलनवलनांचा उपयोग होतो हे काही खोटे नाही. एकदा जर्मनीतल्या एका मोठ्या युद्धानंतर मोठ-मोठे अमीर उमराव तहनाम्याची बोलणी करावयास बसले होते. त्यांत एक मोठा आढ्यतेखोर सरदार होता. त्याचा इतमामहि भला मोठा होता. एवढे लोक जमले होते पण हा कोणाकडे पाहीना; आपल्याच गुर्मीत होता. इतक्यात सहज असे झाले की, त्याचे लघु-वस्त्र म्हणजे हातरुमाल खाली पडला. ड्यूक ऑफ मार्लबरो जवळ बसला होता. झट्टिशी वाकून मार्लबरोने तो रुमाल उचलला व त्या उमरावाच्या हवाली केला. तावडतोव हा कुटा व आढ्यतेखोर माणूस इतका निवळला की, मार्लबरोशी अगदी खेळीमेळीने वागू लागला !

आमच्या लहानपणी शेजारी एक पेन्शनर मामलेदार राहात असत. असामी चांगली गब्र होती. जन्मभर अंमल चालविण्याची व ज्याच्या त्याच्याकडून आर्जवाचे व स्तुतीचे बोलणे ऐकावयाची सवय झालेली. पेन्शन घेतल्यावर हा रुत्राव कसा राहणार ! पण अंमल नसला तरी पैसा होता; व आता शिपाई-प्यादे आणि पाटील-कुलकर्णी नसले तरी भिक्षुक, उपाध्ये, आश्रित ही मंडळी होती. दुपारची जेवणे होऊन रावसाहेबांची वामकुक्षी झाली म्हणजे पत्याचा डाव निघावयाचा. रावसाहेब श्रीमंत, थोर, आश्रयदाते ! अर्थात बरोबर खेळणारी मंडळी धोरणानेच वागत. या आश्रित मंडळीत एक भिक्षुक मोठा मिस्किल होता. तो तुमच्याशी खेळावयास बसला असता तर प्रत्येक डावात त्याचा चाणाक्षपणा तुमच्या ध्यानात आला असता. पण रावसाहेबांशी खेळताना अगदी शेलक्या वेळी त्याचे पान चुकीचे पडावयाचे किंवा रावसाहेबांच्या पानावर हुकूम मारावयाचे राहून जावयाचे ! डाव संपताच तस्तात थुंकता थुंकता रावसाहेब म्हणावयाचे, “ शिदभट ! तुम्ही अगदी बावळ्यासारखं करता; अहो, तुम्ही हुकूम मारला असता तर आमचा डाव उलटत होता ! ” शिदभट उत्तर करी, “ खरंच रावसाहेब ! पण आपली हिकमत माझ्या ध्यानातच आली नाही ! ” रावसाहेब खूष होऊन जात. त्यांची कोगती नस दावावयाची हे शिदभटला एकदा कळून चुकले होते !

नट, गवई, शिक्षक, नकलाकार इत्यादि मंडळी तर अगदी भोळी असतात.

त्यांना खूप करावयास फारसे काही लागत नाही. “ मी तुम्हाला ओळखलं नाही ! काम अगदी वेमालूम झालं ! ” एवढे म्हटले म्हणजे कोणताही नट अगदी खूप होतो. वास्तविक पाहता ‘ मी तुम्हांला ओळखलं नाही ’ हा काही फार मोठा गौरव नाही; पण तेवढ्याने मिथ्यास्तुतीचा दोष न लागता बोलणाराचे वशीकरणाचे काम साधते. “ काय बोवा ! ही भैरवी कोणाकडून घेतली ? ” एवढ्या शब्दांनी गवईबोवा संतुष्ट होतात. भैरवी वाईट झाली की चांगली झाली हे बोलवयाची जरूरी नाही. बोवांना वाटते की, ही आपली स्तुतीच आहे व आपला तर अभिप्राय न दिल्याचा हातचा शिल्लकच राहतो. शिक्षकांचे तर विचारूच नका. प्रत्येक शिक्षकाला अशी एक जाणीव असते की, आपण मोठे दर्दी शिकविणारे असून मुलांत आपली लोकांप्रियता फार आहे. बापडा या जाणिवेवरच जगत असतो ! ‘ सर ! आमच्या वर्गावर तुम्ही का येत नाही ? ’ असल्या एखाद्या अर्ध-बावळ्या पोराने विचारलेल्या प्रश्नानेही मास्तरसाहेब खूप होतात. पोरांनाही हे माहित असते. तास संपवून बाहेर पडल्यावर व्हरांड्यावर एखादा विद्यार्थी नुसता हसला तरी ती आपल्या कामाची शिफारसच आहे असे मानण्याकडे शिक्षकाचा कल असतो. पोरे हे इंगित समजूनच चालतात.

पण सगळ्यांत धूर्त म्हणजे व्यापारी लोक समजावे. गिऱ्हाइकाच्या मनांत वस्तू घेण्याची बुद्धी कशी उत्पन्न करावी हे ते उत्तम ओळखतात. आमच्या आळीला एक बोरे विकणारा येत असतो. काही झाले तरी बोरे आंत्रट असावयाचीच; व ती खाल्ती तर पडसे-खोकला येणार हे ठरलेलेच असते. लोकांच्या मनात कायम झालेला हा ग्रह कसा घालवावयाचा ? म्हणून तो बोरेवाला ओरडतो, “ बोरं घ्या बोरं ! ग्वाड बोरं ! पडसं-खोकला घालवायची बोरं ! ” यातील विनोद लक्षात घेऊन एखादा माणूस तरी मनात हसतो आणि ती बोरे घ्यावयास तयार होतो. विकणाऱ्याने त्याच्या विनोदबुद्धीलाच आवाहन केलेले असते. मंडईत गेलो म्हणजे मागे मागे एक म्हातारी माळीण कोपऱ्यावर वसलेली दिसायची. ती मोठी लाववी असं. तिचा ठराविक प्रश्न असायचा : “ हं ! आज काय देऊ काका ? ” यातील ‘ आज ’ शब्दातील लाघव व नाते उत्पन्न झाले आहे असे दाखविण्याचे कसब गिऱ्हाइकाला प्रिय वाटे. तुम्ही नेहमी माझ्याकडून भाजी घेणारे असे नाते जोडणारे हे कसब या माळीणीच्या फार उपयोगी पडे. पण तिच्या अंगात आणखीही एक हिकमत होती. आपली

वाईट वस्तु अथवा महाग वस्तु चांगली करून दाखवावयाची, पण दाखविताना गिन्हार्डकही भाळावे अशी तिची खुबी असे. मेथी, चाकवत नवे आले म्हणजे फारच थोडे देतात-अगदी चार काड्यांची पेंढी बांधलेली असते. दोन पैसे मागावयाचे व ही असली पेंढी पुढे करावयाची म्हणजे त्या माळिणीलासुद्धा कसेसेच वाटे; पण यातील दोष घालून ती गिन्हार्डकास कसे वश करी पाहा ! ती म्हणे, “ कवळी मेथी ! कवळी मेथी ! दोन पैशाला घ्यावी, नवरा-बायकूनं खावी ! दोन पैशाला घ्यावी, नवरा-बायकूनं खावी ! ” गिन्हार्डकाच्या प्रापंचिक सुखस्मृतीला जागृती कशी आणावी व आपल्याला प्रिय असलेल्या स्त्रीचे व आपले नांव अशा रीतीने निवद्ध झाल्याचे सुख त्याला कसे उत्पन्न करावे हे या म्हातारीला फारच चांगले समजत होते ! एवढ्या वशीकरणावर ती आपली मेथी भराभर खपवून टाकी हे काय सांगावयास पाहिजे !

शेक्सपियरची कुचाली

नाटक हा वाङ्मयप्रकार आज हजारो वर्षे माणसांचे मनोरंजन करीत आहे. नाटक हे दृश्यकाव्यच आहे, अशी सक्ती वाङ्मयातून उत्पन्न झालेली असल्यामुळे त्याच्या विचारवैभवाकडे जितके लक्ष लेखक देतो त्याच्यापेक्षा जास्त लक्ष ते रंगभूमीवर अधिक चांगले कसे दिसेल याकडे तो देतो. नाटक हे दृश्यकाव्य आहे असे एकदा ठरल्यावर त्याने याकडेच लक्ष द्यावे हे ओघास अनुसरूनच आहे; पण इतके मात्र खरे की, नाटक हे रंगभूमीवर न येता वाङ्मयाच्या कोशातच जर संतुष्ट राहिले असते तर सध्या आहे त्यापेक्षा त्याचे रूप जास्त सोज्ज्वल राहिले असते. ज्यांना एखादी वस्तू वाचावयास द्यावयाची असेल त्यांना ती आवडेल अशा थाटाने ती त्यांजपुढे मांडली पाहिजे आणि ज्यांना एखादी वस्तू पाहावयासाठी द्यावयाची असेल त्यांना ती आवडेल अशा रूपानेच ती त्यांजपुढे मांडली पाहिजे. आता निदान आजपर्यंत तरी पाहणाऱ्यांची संख्या वाचणाऱ्यांच्या संख्येपेक्षा हजारोपटींनी जास्त असत आली आहे. पाहणे सर्वांना सहज आहे, पण वाचणे हे आपण केलेले कृत्रिम आहे. त्यामुळे पाहणाऱ्यांची संख्या फार मोठी. अर्थात् या पाहणाऱ्यांचे मनोधारण ज्या दृश्य वस्तूने चांगले होईल त्याच वस्तूला ते चांगले म्हणणार हे उघड आहे व या पाहणाऱ्यांना काय पाहावेसे वाटते हे ओळखिप्याचे कसब/लेखकांना अवगत असल्यामुळे त्यांना हव्या अशाच वस्तू ते त्या नाटकात दाखवितात. हे जे पाहणारे ते संख्येने फार मोठे असे आताच म्हटले. त्याचा अर्थ असा की, ते वाटेल त्या तऱ्हेचे, वाटेल त्या संस्कृतीचे व वाटेल त्या मनोभावनांचे असतात. अर्थात् त्यांना

अशाने बरे वाटते, त्यांचे रागलोभ सानुकूलपणेच पण कसे खिजवितां येतील हेच नाटककाराला पाहावेसे वाटते. म्हणून असे होते की, असंस्कृत अभिरुचीला जो खुराक बरा वाटेल तोच आपल्या लिहिण्यांत आणून घालणे हे नाटककाराला जरूरच होऊन बसते. नाटककाराची आणि नटाची ज्या दिवशी गाठ पडली त्याच दिवशी ही क्रांती घडून आली असली पाहिजे. तोपर्यंत नाटक हे केवळ वाचणाऱ्यांच्या हाती राहिले असेल. वाचणारे थोडे व वाचतात म्हणूनच काहीशा संभावित संस्कृतीचे असे धरावयास हरकत नाही. म्हणून नाटकाच्या वाङ्मयरूपावर लेखक जास्त भर देत असले पाहिजेत. पण आताच म्हटल्याप्रमाणे नाटक हा वाचावयापेक्षा बघावयाचा प्रकार आहे, हे ज्या दिवशी हटकून ठरले त्या दिवशीच नाटकाच्या विचारविषयक तोलदारीत फरक पडत चालला.

ऐतिहासिक दृष्ट्या नाटक ही आधी दृश्य वस्तू असून मागाहून वाङ्मयरूपात प्रविष्ट झाली असे दिसते; पण ती वाङ्मय लिहिणाऱ्यांच्या हाती गेल्याबरोबर ते वाङ्मय लिहिणारे लोक संभावित असल्यामुळे प्रेक्षकांना वाङ्मयवाल्यांच्या तावडीत जावे लागले. नाटक लिहिणारा आपल्याला जे संमत किंवा संस्कृत लोकांना जे संमत तेच लिहित असेल; पण नाटक हे करमणुकीचे व धनोत्पादनाचे साधन ठरल्यानंतर ज्याच्याकडून पैसे घ्यावयाचे त्याचा जीव सुखावेल, असे त्यात काही तरी लिहिणे हे नाटककारांना प्राप्तच झाले व उत्तरोत्तर जास्त जास्त खाली शिरल्याने जास्त जास्त माणसे पाहावयास येतात, हे दिसून आल्यावर नाटककारांचा अभिजातपणा कमी कमी होत जाऊन ते हळूहळू जनसंमर्दाच्या रुचिचक्रात भोवंडत राहिले. नाटकातील मूळ वस्तूच्या जोडीला काही मालमसाला लेखक लोकांना घालावा लागतो. प्रथम प्रथम लोकरंजनासाठी हा मालमसाला त्यांनी लोकांच्या रुचीचा असा बनवीत नेता, पण आपले प्रतिपाद्य मात्र कायम ठेविले. पण यापुढे नट लोकांना पैसे मिळवून देण्याच्या व स्वतः मिळविण्याच्या ईर्ष्येने असे लेखक पुढे आले की, नुसता मालमसालाच नव्हे तर मूळची नाट्यवस्तूसुद्धा सामान्य लोकांच्या रुचीला जशी भावेल तशी ते लिहून देऊ लागले. येथे नाटककार अस्तास गेला व सामान्य लोकांची रुची प्रभावी ठरली. त्यांना हवा तो माल पकवून वाढणारी असामी म्हणजे नाटककार असे ठरून गेले. पण या पदवीपर्यंत पोहोचावयाच्या

आधी लोकांस शिकविणारा, काही नवे सांगणारा, निरनिराळी सौंदर्ये त्यांजपुढे उभी करणारा, जे सुखदुःखाचे प्रसंग आले, पण स्मृतीतून नष्ट झाले ते परतवून आणून त्यांच्या आभासानेच लोकांस संसाराच्या गोडीतील अवीटपणा दाखविणारा असा कोणी अधिकारी माणूस म्हणजे नाटककार होता. हे त्याचे फार उदात्त असे स्वरूप सांगितले; पण या पदवीवर तो फार दिवस टिकला असे वाटत नाही. त्याची आणि नटाची ज्या दिवशी गाठ पडली आणि नाटक करून पोट भरणे आम्हांला जरूर आहे हे ज्या दिवशी नटाने त्याला सांगितले त्या दिवशीच या त्याच्या अधिकाराला उतरती कळा लागली.

जसे इतर अनेक वावतीत तसे या वाङ्मयाच्या वावतीतही रुचीचे संक्रमण इंग्लंड देशामध्ये आपल्या आधी होत आले आहे. मराठीतील नाटकवित्क हे सगळे नवीनच आहे; आणि संस्कृत हे आपलेच असे मानून चालावयाची जी आपली वहिवाट आहे तीप्रमाणे पाहतासुद्धा वर उल्लेखिलेले रुचिसंक्रमण या देशात झाले होते, असे वाटत नाही. संस्कृत नाटककारांच्या लिहिण्यात सद्-भिरुचीला दंग करील, असे काही फारसे नसे व जर काही असले तर नाट्यवस्तु ही पुराणातील कथांतून उचलिली असल्यामुळे रामलक्ष्मण, कौरवपाण्डव इत्यादि नावांशी संलग्न असलेला जो आपला आदरभाव त्यात ते सगळे पचून जाई. असे वाटते की, हे संस्कृत नाटककार नटाच्या ताब्यात अजून सापडले नव्हते. उलट त्यांनी सांगावे त्याप्रमाणे नटच वागत असावे. सामान्य जनसमूहाच्या रुचीचा अंमल रंगभूमीवर पडू लागण्याच्या आधीच संस्कृत नाटककारांचे युगमान संपून गेले; पण ज्या गोष्टीची झळ त्यांना लागली नाही तिची झळ मराठी नाटककारांना मात्र शपाट्याने लागत चालली आहे असे दिसते.

खुद्द शेक्सपियर यालाही लोकाभिरुचीकडे लक्ष द्यावे लागत होते, असे दिसते. नाटके लिहून त्यांतील वाङ्मयाचा आनंद आपण अनुभवावा व वाचकांनी वाचून जी पसंती दर्शविली तीत सुख मानावे एवढ्यातच त्याची आकांक्षा खलास झाली नाही; आणि हेसुद्धा करमणुकीच्या साधनांच्या इंग्लंड देशात त्याच्या वेळपर्यंत जो प्रसार झाला होता तो लक्षात घेता योग्यच होते. हा वेळपर्यंत तेथे नाटकगृहे सुरू झाली होती. त्याचा थ्याटमाट आणि रंगभूमीवर निरनिराळे प्रसंग वटविण्यास लागणाऱ्या सर्व सोयी ही जरी आताच्या मानाने फारच अल्प असली तरी नाटक हे 'भिन्नरुची जनांचे' सर्वसंमत असे 'एक

समाराधन' म्हणजे करमणुकीचे साधन म्हणून गणिले होते. तसेच सर्व समाजात एका तऱ्हेची सजातीयता असल्यामुळे सामान्य लोक व संस्कृत लोक यांच्यात आपल्याइतकी तफावत नसे. गरिबी-श्रीमंतीमुळे एकमेकांत काय अंतर राहात असेल तेवढेच. पण आचार-विचार, धर्मकल्पना, सामाजिक कर्तव्ये, ध्येये, इतिहास व इतर सांस्कृतिक कल्पना यांच्या बाबतीत दोन्ही वर्ग जवळ जवळच होते. अर्थात नाट्यवस्तू व इतर मालमसाला ही कशी निवडावी, हे ठरविताना लोकाभिरुचीला किती महत्त्व द्यावयाचे हे ठरविणे नाटककाराच्या स्वतःच्या अधिकारावर फार अवलंबून असते. आपला दर्जा संभाळणे व लोकरंजनार्थ त्यांच्या उंचीस मानवेल असे लिहिणे या गोष्टीचा जितका चांगला मेळ घालता येईल तितका घालण्याची कोणीही नाटककार खटपट करीलच. श्रोत्याला जर खूप करावयाचे असेल, चमकृती वाटवावयाची असेल, त्याचे हर्षविषाद जर खवळवावयाचे असतील तर तसतशी वस्तुयोजना करणे हे नाटककारास आवश्यक बनते. नुसता मालमसालाच नव्हे, तर मुख्य वस्तूसुद्धा याच रूपाची ठेवावयास हवी हे नट श्रोत्यांच्या हवाली झाल्यावर व नाटककार नटांच्या हवाली झाल्यावर शेक्सपियरच्या बाबतीतही ओघानेच आले असावे आणि म्हणून एका हुशार, कष्टाळू, बुद्धिमान आणि साहसी समाजाची शेक्सपियरच्या हातून टवाळी झालेली आहे.

'मर्चेट ऑफ व्हेनिस' या नाटकात शायलॉक नावाच्या ज्यूची व त्याच्या द्वारा एकंदर ज्यू लोकांची शेक्सपियरने केलेली टवाळी सर्वांनी वाचिली आहे. शेक्सपियरला अखिल मनुष्यजातीविषयी सहानुभूती होती, असे म्हणण्याची वहिवाट आहे. सहानुभूती होती म्हणजे त्या शब्दाचा जो सर्वसासान्य अर्थ त्या अर्थाने होतीच; पण मनुष्यमात्राच्या भावना काय काय आहेत हे ओळखण्याची व त्या आपणास वाटवून घेण्याची शक्ती म्हणजे समभावनाशक्ती ही त्याच्या अंगी होती, हे जास्त खरे आहे. पण त्याच्याशी येथे काही कर्तव्य नाही. सर्वांच्या तिरस्कारास पात्र झालेल्या ज्यू लोकांविषयी त्याला नेहमीच्या अर्थाची सहानुभूती नव्हती काय, असे कोणी म्हटले तर ती खास होती असे उत्तर देता येईल, व त्याला खुद्द नाटकात भक्कम आधार आहे. तथापि असे असूनसुद्धा या तिरस्क्रुतांना रंगभूमीवर आणून भिकारटकार लोकांकडून त्यांचा उपमर्द आणि त्यांची टवाळी करून शेक्सपियर याने श्रोतृवर्गांत हास्य उत्पन्न

करण्याचा यत्न केला आहे, हे नाकबूल करण्यात अर्थ नाही.

ज्यू लोक हे स्वतःस परमेश्वराचे मोठे लाडके समजतात; पण त्यांची ऐतिहासिक दुःखे पाहता परमेश्वराने त्यांना दाखविलेला लडिवाळपणा इतर कोणाच्या वाट्यास येऊ नये अशीच इच्छा कोणी झाले तरी करील. या परमेश्वरी पसंतीच्या माणसांची त्यांच्या जन्मभूमीतून जी हकालपट्टी झाली व जी त्यांची पांगापांग झाली तिचा जोर केव्हा संपेल ते ध्यानात येत नाही. ज्यू लोकांची पृथ्वीवरील एकंदर लोकसंख्या काही वर्षापूर्वीच एक कोटी तीन लक्ष होती. हे सर्व लोक एकाच देशात असते, तर यांच्या गुणामुळे त्या देशाचा उत्कर्ष झाला असता व हे लोक स्वतःही सुखी राहिले असते. परंतु एकदा वाताहत झाल्यानंतर त्यांच्या वस्तीला जो फुटकळपणा आला आहे तो अजून तसाच राहिला आहे; या फुटकळपणामुळेच त्या त्या देशातील सार्वजनिक जबाबदाऱ्यांतून ते प्रोक्ळे राहतात व एखादे चांगले कोष्टक पाहून त्यात नेमके जाऊन बसतात. त्याबरोबरच हेही खरेच आहे की, ते कोणाचेच सखे नसल्यामुळे व कोणी त्यांचा सखा नसल्यामुळे सामाजिक भावनांच्या उद्रेकांचा प्रसंग आला की, समाजातल्या उच्छृंखल व टारग्या लोकांचे शस्त्र पहिल्याने त्यांच्यावर जाऊन पडते. त्यांचा पैसा ओरबाडावा, त्यांच्या स्त्रिया भोंदाव्या, त्यांच्या धर्मावर थुंकावे असे प्रकार चालू होतात. युरोपच्या इतिहासात अगदी कालख्यंत असे शेकडो प्रसंग घडून आले आहेत की, ज्यांत या कष्टाळू व बुद्धिमान लोकांचा अनन्वित छळ झाला आहे. येशू ख्रिस्त स्वतः ज्यूच होता व त्याच्या भक्तगणांनी त्याच्या तत्त्वज्ञानाचा नवीनच धर्म बनविल्यामुळे हाती सामर्थ्य येताच या उंडारलेल्या नवमतवादी लोकांनी जुन्या धर्मास चिकटून राहिलेल्या या ज्यू लोकांचा मनस्वी छळ आरंभिला. ही परंपरा आज दोन हजार वर्षे अब्याहत चालू आहे. गेल्या थोड्याशा वर्षांशकात ज्यू लोकांचे बुद्धिवैभव, त्यांची सहनशीलता, त्यांचा कष्टाळूपणा, जुनी धर्ममते सोडीत चाललेल्या ख्रिस्ती लोकांना हळूहळू पटू लागला आहे. पण शेक्सपियरच्या काळी त्यांच्यासंबंधी तिरस्कारबुद्धि सर्वांच्या मनात सारखीच वागत असे. मॅग्रा चार्टा लिहून देणारा जॉन राजा याने तर या ज्यू लोकांना नकोनकोसे केले होते. पैसा लागला की खजिन्यातून उपसावा. पण खजिनाच रिता असल्या तर मग सावकारावर धाड घालावी, हे राजे लोकांचे संभावीत धोरण त्या वेळेस इंग्लंडातही जारी होते. आता सावकारावरच धाड घालावयाची

तर जो चांगला गव्वर असेल आणि आपल्या धर्माचा नसेल अशा सावकारावर घालावी हेही ओघानेच येई. जॉनने कित्येक वेळा या ज्यू सावकारांकडे पैशाचा तगादा लाविला व थोडे काही 'हो' 'ना' होत आहे असे पाहताच त्याने प्रत्येक नकाराबरोबर ज्यू सावकाराचा एकेक दात उपटण्याची शिक्षा फर्माविली. तसेच दुसऱ्या एका राजाच्या कारकीर्दीत ज्यू लोकांच्या वसहतीवर भोवतालच्या आळशी व म्हणून अन्नास मोताद झालेल्या इंग्रज लोकांनी एवढा हल्ला केला की, हजार दीड हजार ज्यू लोकांना किल्ल्याच्या आश्रयास जावे लागले. हे पिसाट लोक तेथेही त्यांच्यावर चालून गेले. शेवटी आता काही तरणोपाय नाही व आपण या दुष्ट लोकांच्या हाती पडलो तर आपली सरसहा कत्तल होईल, स्त्रियांची अब्रू जाईल हे पाहून या अभिमानी ज्यू लोकांनी तटाच्या आत प्रचंड चिंता पेटविली व रजपूत स्त्रियांनी जसा जोहार केला तसा गृहस्थ, उपाध्याय, वायकापोरे या सर्वांनी किल्ल्यात जोहार करून टाकिला ! आपल्या शाळांत शिकविण्यात येणारे इतिहास इंग्रजांनीच लिहिलेले असल्यामुळे त्यात या हकीगती आणल्याला भेटत नाहीत हे बरोबरच आहे; पण वर दिलेल्या माहितीवरून ज्यू लोकांची रया इंग्लंडात काय होती आणि सामान्य इंग्रज लोक त्यांना कसे पाय रोस समजत होते याची कल्पना वाचकांस येईल. या असल्या लोकांच्या करमणुकीसाठी नाटके लिहिणाऱ्या शेक्सपियरला भावनागर्तेतून बाहेर पडता आले नाही.

इंग्रज श्रोत्यांना नुसते हसावयास लावणे एवढाच काही शेक्सपियरचा हेतू प्रस्तुत नाटकात दिसत नाही. ज्यू लोकांच्या विरुद्ध त्यांचे रागद्वेष भडकविण्याचीही योजना त्याने बुद्धिपुरस्सर केली आहे; आणि हे एकदा भडकावून झाले म्हणजे मग शायलॉकचे बोलणे शायलॉकच्या गळ्यात घालून प्रेक्षकांकडून त्याची हुऱ्यां होईल असे केले आहे. बॅसॅनिओ यास प्रियेचा मनोनुनय करावयास जावयाचे होते. त्याजपाशी पैसा नव्हता. मित्र अँटोनियो सावकार खरा, पण त्याजपाशीही त्या वेळी काही नव्हते. मित्राखातर तो शायलॉक या ज्यू सावकाराकडे गेला. शायलॉकने अट घातली की, अमुक वेळेला जर पैसे परत दिले नाहीस तर काळजाचे मास कापून दिले पाहिजे. अँटोनियोने ही अट पत्करली आणि बॅसॅनिओनेही तोंड थोडे वेडेवाकडे करून पैसे पत्करिले ! पुढे दैवगती फिरली. पैसे देण्याची वेळ आली. शायलॉकने अट पुढे टाकली. ती पाहताच मात्र सगळ्यांच्या अंगाचा भडका उडाला. 'In merry sport' ही

अट आपण घालीत आहो, असे जरी शायलॉक म्हणत होता तरी या खिस्त्यावर सूड उगवावयास सापडावा म्हणूनच त्याने हे कसब केले होते. बरे, हा त्याचा कसबी स्वभाव या खिस्त्यांना माहीत नव्हता असे म्हणावे तर तसे मुळीच नाही. त्यांनी त्याच्या तोंडावर त्याच्या बढमाषगिरीबद्दल त्याला हजारो शिव्या मोजिल्या होत्या. असे जर होते तर या अटीवर त्याजकडून पैसे घेणारे हे खिस्ती लोक महामूर्खच असले पाहिजेत; आणि आपण मूर्खपणा करून त्याची फळे भोगण्याचा प्रसंग येताच शायलॉकलाच पुन्हा शिव्या मोजावयास तयार ! पण असल्या मूर्खपणावर रचिलेले कथानकसुद्धा ज्यू लोकांचा कुटिलपणा हळूहळू दाखवीत व शायलॉकच्या फजितीची तयारी करीत शेक्सपियर याने मोठेच रसभारित केले आहे. मधूनमधून 'ज्यू' व 'खिस्ती,' 'ज्यू' व 'खिस्ती' असे शब्द पेरून आणि यहुदी धर्माविषयी व लोकांविषयी खिस्ती पात्राच्या तोंडात अोंगळ भाषा घालून शायलॉक याला व त्याच्या द्वारा सर्व ज्यू लोकांना तिरस्कारास्पद बनविण्याचा त्याने प्रयत्न केला आहे. पण सूडासाठी म्हणून त्याची जी फजिती घडवून आणिली आहे तीवरून तर तत्कालीन श्रोतृवर्गाच्या तावडीत कधी सापडला आहे हे स्पष्ट दिसते. शब्द प्रमाण की त्या शब्दाचा अर्थ प्रमाण हीच काय ती या प्रसंगातील खरी गोम आहे. शायलॉकने केले शब्द प्रमाण मानून फारच ओढून धरिले. अर्थात् पोर्शिया हिने करारनाऱ्यातील त्याचे शब्दच प्रमाण मानून त्याचाच डाव त्याच्यावर उलटविला. येथे बौद्धिक झुंज झाली व त्यात पोर्शियाने यश मिळविलेले पाहून आपल्याला आनंद वाटतो. पण श्रोत्यांना डाव उलटविल्यामुळे जरी आनंद झाला तरी ज्यू लोकांबद्दलच्या त्यांच्या कुत्सित वासना तेवढ्याने खुलणे शक्य नव्हते. त्यांना आनंदाची उकळी येण्याचे ठिकाण निराळेच होते. म्हणून शेक्सपियरने एका डामरट खिस्त्याबरोबर वृद्ध शायलॉकची मुलगी पळून गेल्याचे दाखविले आहे. हे दृश्य रंगभूमीवर पाहताच रसिक खिस्त्यांनी टाळ्यांचा मोठाच गजर केला असेल. पण त्यांना खूप करण्यासाठी शेक्सपियरने आणखी एक करामत केली आहे. प्रतिपक्षाचा जीव घेण्याचा प्रयत्न केल्याचा आरोप शायलॉकवर ठेवण्यात आला व तो शाबूत धरून त्याला शिक्षा फर्माविण्यात आल्या. त्यावरून ही करामत चांगली दिसून येते. न्यायाधिकांनी त्याची सर्व संपत्ति तर लुबाडलीच; पण आपला धर्मही त्याने टाकून द्यावा असे बजाविले व शिवाय त्याच्या दौलतीपैकी निम्मी दौलत

त्याने स्वखुशीने वरील उनाड जोडप्याला ब्रह्माल करावी असेही फर्माविले. शिक्षे-
तील या शेवटच्या दोन कलमांवरून ज्यू धर्म व ज्यू स्त्रिया यांबद्दल तेव्हाच्या
ख्रिस्त्यांच्या काय वासना होत्या हेही चांगले ध्यान येईल. या वासना थिएटरात
खुलल्याशिवाय नाटकाला रंग येणे अशक्य होते. म्हणून नटांच्या तावडीत
सापडलेल्या या नाटककाराने आपली महानुभावता थोडीशी दूर सारिली आहे.
खुद्द नाटककाराला ज्यू लोकांसंबंधी सहानुभूती होती याची साक्ष मात्र त्याने
अप्रत्यक्ष रीतीनेच पण निःसंदिग्धपणे दिली आहे. “Hath not a Jew
eyes?” इत्यादि वाक्यातून ही सहानुभूती चांगली दृग्गोचर होते; पण नट
श्रोत्यांच्या तावडीत व नाटककार नटांच्या तावडीत सापडला म्हणजे नाटकाला
जो हीनपण! यावयाचा तो येऊ देणे शेक्सपियरला चुकविता आले नाही.

ही जनांची रीतच दिसते. माणसांना हसावयास हवे हे खरेच आहे. नाही
तर श्रोत्यांचे मनोरंजन कसे व्हावयाचे? पण या मनोरंजनासाठी आपण कोणास
खर्ची घालतो हे पाहावयास हवे इतकेच. बहुधा असे होते की, ज्यांचा कुणी
वाली नाही, जे केवळ अश्राप आहेत, ज्यांना दुखविल्याबद्दल किंवा ओशाळविल्या-
बद्दल कोणी जात्र विचारणारा नाही, त्यांनाच खर्ची घालावयाची चाल आहे
किंवा निदान तो इतका दूरचा असावा की, हा जवानीचा प्रसंगच येणार नाहं,
अशी पोटातून खातरी असावी. आपल्याकडेही हेच आहे. चांगल्या चांगल्या
नाटककारांनी भटजींची पात्रे आपल्या नाटकात आणिली आहेत व हरतऱ्हेची
कारस्थाने, हास्यास्पद भाषणे आणि मूर्खपणा त्यांच्याकडून करवून नाटकात
हास्य आणि उपहास वाढविला आहे. गोंधळ्याच्या विनोदाखाली जसा दिवऱ्या
मरतो तसे या सुशिक्षित नाटककारांच्या विनोदाखाली विचारे भटजी मेले आहेत.
एखादा गावठा पुढे आणून त्याजकडून काही विचित्र हावभाव करवावे व श्रोत्यांस
हसवावे असे प्रतिष्ठित नाटककारसुद्धा करितात. त्याच सदोबी वृत्तीची माणसे
एका स्वकीय सरदाराच्या कुळातसुद्धा त्यांना सापडली असती; पण त्यांनी हा
‘सदोबा’ अन्य जातीतून निवडिला आहे. दुसऱ्या एका नाटककाराने आपल्या
एका नाटकात मारवाडणीचे पात्र आणून म्हातान्या नवऱ्याचे नशीब कसे
असते याचे चित्र दाखविले आहे; पण हे गमतीचे चित्र पाहात असतानासुद्धा
आपल्या मनात, वर दिलेल्या सामाजिक विचारास अनुसरून, कालवाकालव
होते. मारवाडी समाजाला हे चित्र पाहात असताना खरोखरच दुःख होत

असेल. इतरांची टवाळी करावयास आपणास बरे वाटते; पण तेच अंगाशी येऊन मिडू लागले तर जीव घावराघुवरा होतो.

‘ नाटकात शिक्षण असते; करमणूक करता करता शिक्षण देता येते. ’ वगैरे शब्दप्रयोग सोयीसाठी बनविलेले आहेत. बोध आणि उपदेश या गोष्टी बोलावयासाठी केल्या आहेत. खरे म्हटले म्हणजे दुसऱ्याची फजिती करून फिदीफिदी हसावयाची त्यात सोय केलेली असते, इतकेच काय ते. जे सांग पुढे उभे करून आपण हसतो ते जर का नजीक आले तर तोच हसणारा प्रेक्षक कावराघावरा होतो. आपले सामाजिक व्यंग आपणसुद्धा रंगभूमीवर दाखवितो हे खरे आहे; पण तेथे गूढस्थ अपेक्षा अशी असते की, प्रेक्षक आपल्यापैकीच असतील. उद्या आपल्या समाजातील किंवा ऐतिहासिक वाडातील एखादे त्रिंग चघळावयास घेऊन एखाद्या तिन्हाईत नाटककाराने रंगभूमीवर त्या पात्राची व तद्द्वारा आपल्या समाजाची फटफजिती उडवू द्या की, लागलीच लोक एवढाले डोळे करतील. हॅम्लेट नाटकात एक पोटनाटक आहे. आपल्या छिनाल आईच्या मनाला जाऊन मिडेल असा मजकूर हॅम्लेटने त्यात मुद्दामच घातला आहे. ‘ नाटक हे करमणुकीचे साधन ’ म्हणून तिने तो देखावा वास्तविक पाहण्यास हरकत नव्हती; पण कथानकाचा विकास होता होता ते आपल्याला येऊन चिटकत आहे असे पाहताच ती फणकान्याने उठून गेली. ही बारीक बाब मोठीच बोधप्रद आहे. राणीच्या वर्मी गोष्ट जाऊन लागली आणि ती दुःसह होऊन जर ती ओशाळली किंवा उठून गेली तर तिचे मन केलेल्या पापाबद्दल तिला खात असले पाहिजे हे उघड होईल, हे हॅम्लेटने ओळखिले होते व तेवढ्यासाठीच त्याने ही योजना केली होती. हॅम्लेटच्या द्वारा ही जी योजना शेक्सपियरने आपल्या नाटकात करून पाहिली तीवरून इतके सिद्ध होते ना की, नाटकातल्या योजनांनी प्रेक्षकांपैकी कोणाकोणाची हृदये विद्ध होतात हे शेक्सपियरला माहित होते व ती तशी करावयाची असली तर नाटकात तशा हिकमती योजाव्या लागतात. जे, राजपुत्र हॅम्लेटने पोटनाटकात केले आहे, तेच शेक्सपियरने ‘ मर्चेंट ऑफ व्हेनिस ’ नाटकात केले आहे. करमणुकीसाठीच का होईना, ज्या लोकांची पात्रे आणिली आणि मग त्यांचे विडंबन करून श्रोत्यांत हास्याचा खोकाळा पिकविला. राणी जशी ताडकन् उठून गेली तसे तेव्हाचे ज्या प्रेक्षक उठून जात असले पाहिजेत. त्यातही एक गोम

आहे. शायलॉकचा बौद्धिक पराभव करणे यात काही गैर नाही. सामान्य ज्यू माणूसही या प्रकाराला इतकासा आड येणार नाही. कारण की, परस्पराविषयी असे थोडेसे व्हावयाचे हे त्यालाही फळते; पण न्यायाधीशमहाशयांनी शिक्षा फर्माविताना धर्मांतर करण्याबद्दल जे पांडित्य केले आहे त्याची मात्र त्यास चीड येत असली पाहिजे. पण याहीपेक्षा वृद्ध ज्यूची मुलगी पळवून नेण्याचा व वरती या उनाड दांपत्याला त्याची निम्मी दौलत मिळवून देण्याचा प्रकार वर्णिला आहे तो पाहून ज्यू प्रेक्षकांना संतापच येत असेल; पण शेक्सपियरला हे करणे जरूरच झाले असावे, कारण नाटकगृहे भरावयास हवी. त्याशिवाय पैसा उभा कसा राहतो व भरावयास हवीत तर काही कुचाळी करावयास हवीच हवी. आता तीही कुणाची करावयाची? — तर ज्यांना कोणी आपंगिता नाही किंवा सामाजिक दृष्ट्या किंवा स्थूलदृष्ट्या जो इतका दूर आहे की, जात्र विचारावयास येणार नाही त्याची करावयाची. पैकी शेक्सपियरने ज्यास कोणी आपंगिता नाही त्याचीच कुचाळी करण्याचे पत्करिले, याचे फार वाईट वाटते! नाटक हे समाजाचे चित्र असते, हे सूत्र पत्करणान्यांना तर वरील विवेचन पत्करिलेच पाहिजे. तेव्हाचा इंग्रज समाज असाच होता की, ज्याला ज्यू लोकांची हिडीस टवाळी मोठी गमतीची वाटे. सामाजिक व्यंगांची नोंद करणे हे ज्ञान-शीलत्वाचे लक्षण आहे. गांभीर्याने त्याचे रूप त्या त्या लोकांपुढे पसरून मांडणे हे सुधारणाप्रियत्वाचे लक्षण आहे; पण ते घेऊन लोकांना हसावयास लावून त्यांची खुशमस्करी करणे हे करमणूक करणाऱ्याच्या व ती करवून घेणाऱ्याच्या नादान भावनेचे लक्षण आहे.

शेक्सपियर मोठा कसबी होता हे खरेच; व त्याच्या कसबाचा रस चाखण्या-सारखी मनःस्थिती तुमची आमची राहिल. कसबप्रदर्शनाखाली खर्ची कोण पडतो इकडे आपले लक्ष जाणे शक्य नाही. कारण ज्यू आपला कोणीच नव्हे. पण खुद्द ज्यू प्रेक्षकाला मात्र तेव्हा पराकाष्ठेची मानहानी वाटली असेल. कुळकर्णी-लालामृतातसुद्धा लेखकाने बहुत कसब दाखविले आहे, पण श्री. केळकर यांची सौंदर्यशोधनात गुंतलेली दृष्टीसुद्धा त्या कसबावर फार वेळ ठरेचना. कारण कुळकर्णीवर्गाची त्यात नालस्ती होती व तो तर आपला. अर्थात् त्यांनी पाटील-त्रोवांच्या वाङ्मयाचा खरपूस समाचार घेतला आहे. हे नाटक झाले तेव्हा एखादा ज्यू संपादक असता तर त्याची दृष्टी शेक्सपियरच्या या कसबावर अशीच

गेली असती आणि लगोलग चिडून जाऊन त्याने या नाटककाराच्या कुचाळी-खोरीचा खरपूस समाचार घेतला असता. सांगण्याचे तात्पर्य इतकेच की, एवढा नाटककारांचा मुकुटमणि पण त्याला आपले कौशल्य प्रकट करिताना ते लोकांच्या पुढे यावे म्हणून व त्यांनी सुखेनैव पाहावे म्हणून, त्या लोकांना कसला लाच द्यावा लागला हे या नाटकावरून दिसते व नाटकाच्या धंद्यातील व्यवहार लक्षात घेता खऱ्या महानुभाव माणसालासुद्धा आपली सद्गिरीची वाजूस सारून ग्राम्य आणि चावट रुचीच्या माणसांना खूष करण्यासाठी काय करावे लागते हे नीट ध्यानात येते. यावर कोणी असे म्हणण्याचा संभव आहे की, आण जर असले सोवळेपण सुरू केले व कोणाला काही त्रोचले की काय हेच पाहात बसलो तर विनोदाला अवसरच राहणार नाही. यावर उत्तर इतकेच की, ही गोष्ट इतकी विनतोड नाही. हे शुद्धपण पत्करूनसुद्धा विनोद उत्पन्न करिता येईल, पण त्याचा विचार हा प्रस्तुत लेखाचा विषय नाही.

माझी विद्वत्ता

मी अनेक सभातून भाषणे करितो हे मीच सांगावयास हवे असे नाही. माझ्या व्याख्यानांच्या घोषणा जितक्या वेळ येतात तितक्या वेळा जर माझी भाषणे प्रसिद्ध करावयाची म्हटली, तर वर्तमानपत्रांना पुष्कळदा इतर मजकुराला जागा राहिल की नाही याविषयी शंका आहे. या आपत्तीकडे लक्ष देऊन वर्तमानपत्रकर्ते काटकसरीने वागतात हे स्तुत्यच आहे. काही काही तर इतक्या तरतुदीने वागतात की, भाषण होणार आहे व भाषण झाले याच्यापलीकडे ते कधीही फिरकत नाहीत; पण असे होत असल्यामुळेच माझ्या लेखातील वस्तूला अजूनही नवीनपणा शिल्लक राहिला आहे. ती वस्तू म्हणजे माझी विद्वत्ता होय ! वक्त्याविषयी गौरवाने बोलणे हे शिष्टाचाराला धरून असल्यामुळे व सूचक आणि अनुमोदक यांनी मुद्दाम बोलून आणिलेल्या वक्त्याची ओळवण समंजसपणे करावयास हवी या संभावित धोरणामुळे अध्यक्षांनी माझ्या विद्वत्तेची आजवर जी तारीफ केली असेल ती सोडून दिली तरी काही काही प्रसंगी खरोखरीच्या गंभीर बुद्धीनेच ही तारीफ होते आणि तेव्हा मात्र मला अगदी चोरट्यासारखे होते. त्याचा अर्थ मला इतकाच दिसतो की, ते माझ्यापेक्षाही अडाणी आहेत ! तो विद्वानपणाचा बोजा मला डोईजड झाल्यासारखा वाटतो व गंभीरपणाच्या आवरणाखाली हे उपरोधाने तर बोलत नाहीत ना अशीही पुसट शंका माझ्या मनाला चाटून जाते. पण हा शुद्ध शंकेखोरपणा होय. ते मनापासून बोललेले असतात. हे स्तुतीचे शब्द ऐकिले व ज्ञानाचा पल्ला किती विस्तीर्ण आहे हे मनात आले म्हणजे लोक किती अल्प-संतुष्ट असतात आणि दुसऱ्याला बरे म्हणावयास लागणारी मनाची ऋजुता

त्यांच्या अंगी केवढी मोठी असते हे मात्र कळून चुकते; व आत्मपरीक्षणाची बुद्धीही आपल्या मनात उद्भवते.

आपली विद्वत्ता कितपत आहे याची चाचणी स्वतःची स्वतःस करिता येण्यासारखी असते. सकाळपासून झोपी जाईपर्यंतच्या आपल्या एका दिवसाच्या चर्येची तपासणी जरी आपण केली तरी या विद्वत्तेचे मान सहज टरविता येते. आपले ज्ञान म्हणजे एखाद्या विषयासंबंधी थोडीवहुत माहिती, इतकाच त्याचा अर्थ असतो. सामान्य लोकांना आपापली कामे असतात त्यामुळे काही काही गोष्टींची माहिती करून घेण्याला त्यांना उसंतच मिळालेली नसते, किंवा ते वयाने लहान असतात, अथवा त्यांना त्याची आवश्यकताही वाटलेली नसते. आपण मात्र उघडे डोळे ठेवून केवळ जगत राहिलो व सवड सापडल्यामुळे आवश्यक गोष्टींची माहिती करून घेतली; यासाठीच इतरांपेक्षा शहाणे असण्याचा गौरव आपणाला प्राप्त होतो. पण तेवढी एखादी लहानशी गोष्ट सोडली तर विद्वान लोकांची विद्या खरोखर उपेक्षणीय असते; इतकेच नव्हे तर, कित्येकदा त्यांची केवळ दया वाटण्यासारखी स्थिती असते. ज्यांना आपण अज्ञान समजतो त्यांच्यापुढे एखाद-दुसरा टप्पा आपल्याला जाता येते; पण तेही माहितीच्या रूपाने. खरी विद्या म्हणजे ज्ञान. या दृष्टीने विचार केला म्हणजे आपणही हजार ठिकाणी गांगरतो.

एकदा आगगाडीच्या डब्यात माझ्याशेजारी एक पोक्तसा कुणव्री गृहस्थ दोन बाकांच्या मधल्या जागेत बसला होता आणि त्याच्या पोटाशी त्याचा सहा सात वर्षांचा मुलगा बिलगला होता. मुलगा खिडकीवाटे बाहेर पाही व आपल्या बापाला नाना तऱ्हेचे प्रश्न विचारी. केव्हा उत्तर द्यावे, केव्हा ऐकले न ऐकले करावे, केव्हा नुसतेच खेकसावे असे त्याचे चालले होते. शेवटी मुलाने बापाला विचारले, “बाबा, आगीनगाडी कशी चालते व ?” बापाने क्षणाचाही विलंब न लावता थोडक्यात उत्तर दिले, “कळ दावत्यात ! त्यानं चालते.” ‘कळ दावत्यात’ म्हणजे काय करतात हे विचारण्याचे मुलाचे वय नव्हते; व त्याने विचारले असते तर बापाने त्याच्यावर खेकसून त्याला गप्प केले असते. अर्थात काही उत्तर मिळाले म्हणून मुलगा गप्प बसला व थोड्यात निभावले म्हणून बापही खूप होऊन इकडे तिकडे पाहू लागला. पण बापाने असे करावे हे अगदी स्वाभाविक होते. त्याला तरी काय माहीत— गाडी कशी चालते ते !

या प्रकारानंतर थोड्याच दिवसांनी चि. मधूला बरोबर घेऊन मी एकदा सिंहगडच्या रस्त्याला फिरायला गेलो होतो. आंबिल ओढ्यात शिवाजीने आपले मावळे कसे लपवून ठेविले होते, बैलांच्या शिंगांस पलिते बांधून त्यांना शिवाजीने कात्रजकडे कसे पिटाळून दिले व शाइस्ताखानाच्या शिपायांस त्याने कसे चकविले याचे रसभरीत वर्णन मी सांगत होतो. पुढे जाता जाता नदी दिसू लागली. माहिती करून द्यावयास हवी म्हणून मी म्हटले, “ही पाहा मुळा नदी ! हीच वर खडकवासल्यापार्शी तुंबून धरली आहे; तेथूनच आपल्या पुण्याला पाणी येते.” मी माहितीत पुढे सरसावणार तोच मधू म्हणाला, “ती अडविलेली नदी ही नसेल मग; आमच्या भूगोलात लिहिले आहे की, मुठा नदी अडवून पुण्यास पाणी आणिले आहे.” मधूने दिलेला हा तडाखा मुकाट्याने पत्करून मी म्हटले, “भूगोलातले बरोबर आहे.” ही मुठाच असली पाहिजे” पुढे जाता जाता मी खडकवासल्याच्या धरणाविषयी सांगू लागलो व म्हटले, “धरणाच्या भिंतीत पाणी सुटण्यासाठी आणि अडविण्यासाठी मोटाले दरवाजे घातलेले आहेत. विश्वेश्वरअय्या म्हणून एक मोठे इंजिनियर येथे पूर्वी होते. त्यांनी हे दरवाजे केले आहेत.” “पण हे दरवाजे उघडते कोण अन् झाकते कोण ?” “कोणी नाही; फार पाणी झाले की ते आपोआप उघडतात व कमी झाले की मिटतात.” “म्हणजे हे आपोआप होते ?” “अगदी आपो-आप होते.” “हे कसे होते ?” “तशीच हिकमत त्यांनी त्या दरवाजात करून ठेविली आहे.” असे म्हणून मी तो विषय संपविला व विषयान्तरासाठी इकडे तिकडे पाहू लागलो. मी तरी काय करणार ! विश्वेश्वरअय्यांनी काय केले आहे, हे मला तरी काय माहिती ! मधूच्या पलीकडे एखादा टप्पा माझ्या ज्ञानाची गती. आगगाडीतील त्या पोक्त कुणव्यापेक्षा मला काही जास्त कळत आहे असे मला वाटले नाही. त्याची कळ अन् आमची हिकमत सारखीच ठरली ! खडक-वासल्याची वासलात अशी लावावी लागलेली पाहून पुढे जेव्हा पनामा कालव्या-विषयी एकदा बोलण्याचा प्रसंग आला तेव्हा मी ते प्रकरण गळ्यात घेतलेच नाही ! “जहाजे जिन्यासारखी वर जातात व परत खाली उतरतात” इतके सांगून सौम्य व शिक्वणुकीच्या आवाजाने मी त्याला म्हटले, “माधवराव बोडसांनी ‘चित्रमय-जगता’ त मोठा सुंदर लेख यावर लिहिला आहे; तो मी तुला केव्हा तरी आणून देईन, बरं का ?” मला वाटते, माझे एकट्याचेच असे होत असेल

असे नाही, पुष्कळ शिकलेल्या लोकांवरही असेच प्रसंग येत असतील.

एकदा याहीपेक्षा मजा झाली. 'पृथ्वी गोल असून ती स्वतःभोवती फिरते आहे' या मास्तरांनी सांगितलेल्या ज्ञानाचे मधू आश्चर्य करीत होता. "पृथ्वी गोल आहे म्हणजे काय हो? आपण अगदी लांब लांब गेलो तर आपल्याला उतरण लागेल ना? कारण ती तुम्ही चेंडूसारखी आहे असे म्हणालात! अन् फिरती आहे तर आपण कसे फिरत नाही? अन् आपण पडत कसे नाही?" असे प्रश्नामागे प्रश्न त्याने मला विचारले. उत्तरादाखल मी त्याला सांगितले की, "पृथ्वी आपल्याला आपल्या मध्याकडे ओढीत असते आणि म्हणून आपण पडत नाही." "पण आपले खाली डोके वर पाय कसे होत नाहीत?" "अरे डोके खाली व्हायचे म्हणजे कुठे व्हावयाचे?" आभाळात व्हावयाचे!" "मग आहेतच की आतासुद्धा! तुला वाटत आहे का खाली डोकं वर पाय झाले आहेत म्हणून?" "नाही वाटत. पण व्हायला नकोत का?" या त्रांगड्यातून माझी सुटका लवकर होईलसे दिसेना; म्हणून शेजारी बसलेल्या मंडळीकडे पाहून मी म्हटले, "कोलंबसने जेव्हा पृथ्वीचे गोलपण, तिची वर्तुळगती व तिचे आकर्षण इत्यादीविषयी स्पेन देशाच्या पंडितांपुढे विवेचन केले तेव्हा त्यांनी त्याला अगदी असेच प्रश्न विचारले होते! माणसाचे मन केव्हाही सारखेच असते. तेव्हा काय आणि आता काय!..." आम्ही थोड्या वेदान्तात शिरत आहोत हे पाहून हवी असलेली मोकळीक मिळालेली दिसताच खाली डोके वर पाय होण्याची भीती न बाळगता मधू टणाटण उड्या मारीत निघून गेला व मोही मोकळा होऊन माझ्या विद्वत्तेची किंमत करीत कामास लागलो! असल्या क्षुल्लक विषयातसुद्धा ज्ञान केवळ दत्तक घेऊनच आपले काम आपण भागवीत असतो. त्याचे शुद्ध स्वरूप आपल्याला प्रतीत झालेले असते, असे म्हणवत नाही. त्याचे शेवटचे सूत्रमय रूप हाताशी धरून ते आपण अज्ञ लोकांच्या पुढे नाचवीत असतो. 'हा पाहा बोलणारा ढलपा' असे म्हणत ओरडत सुटलेल्या नीग्रोपेक्षा केवळ माहितीरूप ज्ञान प्राप्त करून घेतलेल्या माणसाची किंमत फारशी जास्त असेलसे मला वाटत नाही.

आपले विद्वत्तेचे सांग उगाच असते. आपण केवळ अडत्याचा धंदा करतो. अगदी थोड्याशा दुसऱ्या लोकांनी संपादिलेले जे ज्ञान असते ते घाऊक पद्धतीने आपण त्याच्याकडून घेतो व फुटकळीने विकतो. आपण शुद्ध वेवारीपणा करितो;

सूक्ष्म बुद्धीच्या, विशेषतः प्रतिभाशाली व जिज्ञासू माणसांनीच खरे ज्ञान संपादिलेले असते. जे नवे प्रथम कळते ते ज्ञान व ते ज्यांना प्रथम कळते ते खरे विद्वान्! आपल्याला कळलेले हे नवे ज्ञान म्हणजे ही नवी विद्या, ग्रहणशक्ती असलेल्या काही लोकांना, ते सांगतात व मग हे त्या ज्ञानाची गोणी पाठीवर घेऊन सामान्य जगाच्या बाजारपेठेत येतात व आपला माल चित्रविचित्र पद्धतीने लोकांपुढे मांडतात. लोकांना वाटते, हेच विद्वान आहेत! पण यांची महती एवढीच असते की, लोकांनी उत्पादिलेले नवे ज्ञान समजून घेण्याची शक्ती व ते इतरांस समजून देण्याची हौस यांना असते. त्या मूळच्या द्रष्ट्यांची व सामान्य लोकांची गाठही पडत नाही; त्यामुळे हे कावडवाहू लोक विद्वानपणाचा गौरव उपभोगीत राहतात. ज्या आर्यभट्टाला पृथ्वीची दैनंदिन गती, ग्रहणांची उपपत्ती व सूर्याची अयने माहित झाली तो मूळ खरा विद्वान होय; ती चार लोकांस किंवा विद्यार्थ्यांस शिकविणारा विद्वान नव्हे. गुरुत्वाकर्षणाचा नियम ज्या न्यूटनला उमगला तो मूळचा विद्वान; तो नियम खुलवून सांगणारा शिक्षक विद्वान नव्हे. ज्या जेन्नरने देवीवरचे जन्तुरसायन तयार केले तो मूळचा विद्वान होय; लस टोचणारा विद्वान नव्हे. पाश्चूर हा विद्वान; पण त्याने काढिलेली कुत्र्यावरची लस टोचणारे केवळ माहितगार होत. तोंडावरून बर्फाची पासोडी घेऊन पृथ्वी हूं की चूं न करिता उत्तर-दक्षिण ध्रुवांकडे स्वस्थ पडलेली होती; पण ज्या नॅन्सेन, पेरी, स्कॉट इत्यादी लोकांनी तिच्या तोंडावरचे पांघरूण काढिले ते खरे विद्वान होत; कारण त्यांनी मूळ जाणिले. त्यांनी सांगितलेलेच सांगायाने ज्यांनी पत्करिले आहे ते विद्वान नव्हत, माहितगार होत. एवरेस्तवर पोहोचण्यासाठी जे बर्फाच्या कड्यांवरून कोसळून घेतात ते सृष्टीची खरी मनधरणी करितात; ते खरे जिज्ञासू होत. त्यांच्या प्रयत्नांची हकीकत साठविणारे केवळ संग्रहकार होत. हे विद्वान व हे जिज्ञासू सृष्टीचा ग्रंथ लावण्याची पराकाष्ठा करतात. त्या ग्रंथाची लिपी महानुभावांच्या लिपीपेक्षाही अवघड आहे आणि त्याचा अर्थ दुर्बोध आहे. मोटारीची दुरुस्ती करणारा जसा वर तोंड करून तिच्याखाली निजतो आणि वर दिसणारी चाक्रे आणि त्यांचे व्यापार समजावून घेतो तसे अंतराळातील सहस्रावधी चक्रांच्या खाली निजून न्यूटनने त्या चक्रांच्या गती अजमाविल्या व ठरविल्या, याचे नाव 'नवे ज्ञान' व हे न्यूटनला झाले म्हणून तो विद्वान. त्याला दिसलेले नियम शाळोशाळ समजावून सांगणारे शिक्षक केवळ

माहीतगार होत. असा विद्वान व माहीतगार यांच्यात फरक आहे.

सामान्य व्यवहारात जे विद्वान म्हणून वावरतात पण आताच सांगितल्या-प्रमाणे जे केवळ निधिधारक असतात त्यांच्यात व मूळ विद्वानात जितके अंतर त्याच्या एकशतांशही अंतर त्यांच्यात व सामान्य लोकात नसते. हे निधिधारक व सामान्य लोक बिन्हाडाने जवळजवळच राहतात; पण निधिधारकापासून मूळ विद्वान मात्र फार दूर राहतात; ते मूळ विद्वान सृष्टीच्या विश्वासाठी लोकांसतात. ती त्यांना जवळ येऊ देते व त्यांच्याशी हितगुज करिते. आणि श्रेष्ठतर गुह्ये ती त्यांच्या कानात सांगते. त्या गुह्यमंदिरातून बाहेर येऊन हे द्रष्टे आपण पाहिलेली कौतुके ग्रहणशील माणसांना सांगतात व पुनः ज्ञानगुहेत प्रवेश करितात. हे ग्रहणशील लोक मोठे हौशी, आत्मडौली, पुष्कळदा ज्ञानलालस पण बहुधा सदा प्रपंचनिरत असल्यामुळे जवळच राहात असलेल्या लोकांपुढे आपला बाजार मांडित; व समंजस असल्यास नम्रपणाने व डौली असल्यास ताठरपणाने आपल्या मालाची स्तुती करितात किंवा बडेजाव करितात. सामान्य लोकांना ही विद्या प्राप्त झालेली नसते. याचे कारण ते या निधिधारकांपेक्षा कमी बुद्धिमान असतात हे नव्हे; त्यांना ही ज्ञाने प्राप्त करून घेण्यास उस्तच मिळालेली नसते किंवा ते वयाने लहान असतात किंवा त्यांना त्यांची आवश्यकता भासलेली नसते हे होय. यापेक्षा या दोघात फारसा फरक नसतो. हरवाचा बाप गरीब होता पण रामचंद्रपंतांचा श्रीमंत होता; धांडिवा अंधळा होता पण शरद धडधाकट होता; कोंडिवा वेडा होता तर प्रताप चलाख होता. यामुळे त्यांच्यात फरक पडला इतकेच. तसेच अन्यात्रा, मन्यात्रा आणि जानत्रा यांना या ज्ञानत्राची अजून आवश्यकता भासलेली नव्हती म्हणून हा फरक पडला. याहून जास्ता महत्त्व या फरकाला नाही. पण मूळ विद्वानातील व निधिधारकातील फरक सृष्टीच्य देण्यातीलच आहे. हे आपले अलोलकीचे देणे सृष्टीने अमुकच माणसांना का द्यावे हे आज तरी सांगता येत नाही; पण त्यांची कोटीच निराळी आहे. या निवडक माणसांचा एक स्वतंत्र वर्ग आहे. निधिधारकात व सामान्यात मात्र असे नाते नाही म्हणून मामूल 'विद्वानां' नी आपली पदवी यथायोग्यपणेच परीक्षिली पाहिजे.

पुष्कळ वेळा या माहीतगाराची स्थिति फार शोचनीय होते. त्यांनी माहीत करून घेतलेली विद्वानांची सूत्रेच डळमळतात, ऐकलेले बीजमंत्र आपण नीट

ऐकिले नाहीत असे त्यांचे त्यांनाच दिसू लागते; असे झाले म्हणजे लौकिक विद्वानांनाही आपला पवित्रा बदलोवा लागतो; कारण वाचायचे आणि सांगायचे असे त्यांचे व्रत असते. पण वाचायचेच बदलले म्हणजे सांगायचे बदलणारच ! यालाही ते तयार असतात. ज्ञानगुहेत बसलेल्या द्रष्ट्याकडे त्यांचा कान असतो. ते त्या द्रष्ट्याला विचारितात, “ आता काय ओरडू ? ” तो आतून गुरगुरतो, “ जा ! ओरड की, न्यूटनचे सगळे चूक आहे. ” “ काय म्हणता ? न्यूटन चूक आहे म्हणून ओरडू ? ” “ अरे होय, होय, तसेच ओरड. ” “ पण मला हे कसे समजावून सांगता येईल ? ” “ जा, सांग जा की, हे नवे तत्त्वज्ञान पाचसहा जणांनाच कळलेले आहे. ” मग तो ते ज्ञान आपल्या खटान्यात भरतो व ‘ लई सस्तं लावलं आहे ’ असे गाणे गात सर्वांना सांगतो, “ न्यूटन चुकला आहे ! ” इतक्यात तिकडून निरोप येतो, “ अरे, थोडे थांब, माझे अजून नीट ठरलेले नाही. ” तो म्हणतो, “ काही हरकत नाही. तसे सांगतो. ” अशी ओढाओढ लौकिक विद्वानांची चाललेली असते. त्यातही प्रवृत्तीचा भाग येऊन पडला म्हणजे तर विचारूच नका ! रशियातला पुढारी म्हणाला की, “ मी म्हणतो हेच सत्य आहे ” की काही लौकिक विद्वान हेच बरोबर आहे असे सांगत सुटतात. पण ते सांगता सांगता हिंदुस्थानचा पुढारी म्हणाला की, “ त्याचे चूक आहे पण माझे मात्र खरे आहे, ” तर प्रवृत्तिबदल होऊन ते पुन्हा सांगत सुटतील की, “ महात्मा गांधी खरे आहेत. ” मग त्या ज्ञानाचा बटवडा ते करीत सुटतील, ‘ मला कळते असे म्हणणाऱ्याला जसे घेवारी सापडतात, तसे ‘ मला कळत नाही ’ असे म्हणून कळत आहे असे सुचविणाऱ्यालाही घेवारी भेटतात व गंमत ही की, हे सर्व विद्वान म्हणून वावरतात.

अशा प्रकारच्या लौकिक विद्वानात म्हणजे माहितगारात मी आपली गणना करीत असल्यामुळे मला विद्वान हे भव्य नाव कोणी लाविले म्हणजे संकोच वाटतो. कारण विद्वानाची माझी व्याख्या मी आता विशद केल्याप्रमाणे आहे. एखाद्या विषयांतली थोडीशी माहिती आपण करून घेतलेली असते. मूळ जाणणाऱ्यांचे ज्ञान आपण केवळ दत्तक घेतलेले असते. ते इतरांस नसते; कारण, ते त्यांच्या मार्गात आलेलेच नसते. शिवाय हे जे एखाद्या विषयाचे ज्ञान आपण संपादिलेले असते त्याविरहित ज्ञानक्षेत्रात आपली स्थिती केवळ केविलवाणी असते. ज्याने त्याने म्हणजे जो कोणी लौकिक जीवनात थोडीबहुत हालचाल

करतो त्याने आपले ज्ञान जोखून पाहिले, त्याची एकदेशीयता ओळखिली व त्याच्या मर्यादा अनुभविल्या तर मी म्हणतो अशा तऱ्हेची संकोचवृत्ती त्याच्या ठिकाणीही उत्पन्न होत असावी, असे वाटते.

पण अशा अल्प माहितगारांनाही विद्वान ही पदवी या देशात इतकी सुलभ आहे हे पाहून मात्र आपल्या राष्ट्राचे मागासलेपण ध्यानात उतरते व इतरांच्या बरोबरीस येण्यास केवढा पल्ला गाठावयाचा आहे हे पाहून मनास हुरहुर वाटू लागते.

नायक आणि नायिका कोणास म्हणावे ?

नायक, नायिका, आणि खलनायक ही नावे नाटकातील कोणत्या पात्रांना द्यावी यासंबंधी रूढ असलेल्या कल्पना असाव्यात तितक्या तर्कशुद्ध नाहीत, असे मला वाटते. ज्याचा वाङ्मयात नुक्ताच प्रवेश झालेला आहे आणि म्हणून नाटकवाङ्मयाचीसुद्धा ज्याची केवळ तोंडओळखच झालेली आहे अशा वाचकालासुद्धा नाटकाचा नायक कोण, त्याची नायिका कोण व खलनायक कोण या प्रश्नांची उत्तरे अगदी सहज देता येतात; याचे कारण तरी इतकेच आहे की, या बाबतीतील अडाखे अगदी कायमचे बसून गेलेले आहेत. असे अडाखे एकदा बसलेले असले म्हणजे सर्वांनाच आपले काम सोपे जाते. मूळ अडाखा बसविताना जी काही विचाराची चिकित्सा करावी लागते ती अगदी आरंभी कोणी तरी केलेली असते आणि मग त्या ठरलेल्या सूत्राच्या आधाराने आपण चालू लागतो.

नायक, नायिका आणि खलनायक खरोखर कोणास म्हणावे हा चिकित्सा-सूचक प्रश्नही उत्पन्न होण्याचे कारण नाही असेच कोणाही माणसाला वाटेल. कारण पूर्वी एकदा केव्हातरी विचार होऊन याचा निर्णय झालेला आहे, अवश्य ती रूढी पडलेली आहे; आणि रूढीमुळे कसल्याही वैचारिक दगदगीची आवश्यकता न भासता अगदी सामान्य शिक्षितालासुद्धा या प्रश्नाचे उत्तर सहज देता येते. पण मला असे वाटते की, पडलेली रूढी तर्कपद्धतीस सोडून आहे, म्हणून ती टाकून देऊन काही नवे सूत्र बसविता येते की काय ते पाहावयास हवे. मी पुढे जे विचार सांगणार आहे ते जर यापूर्वीच कोणाच्या लिखाणात येऊन गेले असले तर ते पहिल्याने सांगितल्याचे श्रेय त्या लेखकाकडे

जाईल हे मी मान्य करितो. पण मला एवढेच म्हणावयाचे आहे की, माझ्या वाचनात हे विचार मला कोठे आढळले नाहीत. कदाचित माझे वाचन असावे तितके विस्तृत नसल्यामुळे असे झालेले असणे अगदी शक्य आहे. पण जर का हे विचार वाचकांच्या पाहण्यात आधीच कोठे आलेले नसले तर त्यांनी ते अवश्य लक्षात घ्यावेत अशी त्यांना माझी नम्र विनंती आहे.

बहुतकरून प्रत्येक नाटकात प्रेमाचा विषय अवश्य असतो. नाटक वाचू लागताच यातील कोणत्या स्त्रीचे लग्न कोणत्या पुरुषाद्वारे व्हावयाचे आहे याचा सुगावा चतुर वाचकाला लागू लागतो; आणि म्हणून या स्त्रीपुरुषांच्या प्रीति-विषयक हालचालीकडे त्यांचे लक्ष लागून राहते. त्यांच्या प्रेमाला कसकशी भरती येत चालली आहे, त्यात व्यत्यय कोण आणीत आहे, काही आकस्मित प्रसंगाने अथवा कोणीतरी केलेल्या सहेतुक कारवायांनी ती एकमेकांपासून दूर कशी सरत आहेत आणि शेवटी परिस्थितीत बदल झाल्यामुळे आणि इतर लोकांच्या कारवायांना यश न मिळाल्यामुळे ही दोघे कशी समीप येत जातात व त्यांच्या प्रेमाला अवश्य ते विवाहाचे रूप कसे प्राप्त होते यावर त्या वाचकांची दृष्टी आपोआपच खिळून राहते. या पात्रांपैकी जो पुरुष असतो, तो त्याच्या मताने नाटकाचा नायक असतो; त्याच्याशी जिचे लग्न होते तिला तो नाटकाची नायिका म्हणतो; आणि त्यांच्या प्रीतिसंगमाच्या आड ज्याने कोणी काही विपरीत कारवाया केल्या असतील तो त्या नाटकाचा खलनायक आहे असे तो ठरवितो. यात त्याचे काहीच चुकत नाही. कारण, पडलेल्या रूढीला अनुसरूनच त्याच्या मनाचा ध्यापार होत असतो. नायक, नायिका, खलनायक या शब्दांना काही आक्रमक स्वरूपाचा अर्थ आहे व स्वतंत्र आकांक्षा, इच्छा आणि पराक्रम यांचा काही अंश या नावांनी सूचित होतो हे त्याच्या ध्यानात येत नाही. ज्याला आपण 'नायक' म्हणतो त्याच्या हेतूने, आकांक्षेने आणि पराक्रमाने नाटकाचे कथानक अंकित व्हावयास हवे; जिला आपण 'नायिका' म्हणतो तिच्याही आकांक्षा, भावना आणि पराक्रम यांनी नाटकाचे कथानक ठिकठिकाणी वळण घेत असले पाहिजे; तसेच ज्याला आपण 'खलनायक' म्हणतो तो मत्सर, सूड, अपवित्र वासना इत्यादींनी प्रेरित होऊनच नायक-नायिकांच्या कामात व्यत्यय आणीत आहेना, इकडे त्याचे लक्ष जात नाही. जी माणसे प्रीतिविकारामुळे ज्वळत येऊ पाहतात आणि शेवटी खरोखरच ज्वळ

आलेली आहेत त्यांनाच नायक-नायिका म्हणावे आणि यांच्या व्हाड येणाऱ्या माणसाला खलनायक म्हणावे हा अगदी साधा विचार त्यांच्या मनात कायम झालेला असतो.

ज्या नाटककारांनी नाटकाच्या संविधानकात दोन स्त्री-पुरुषांच्या प्रीतिविषयक हालचालीपेक्षा काही निराळा विषय प्रतिपादण्यासाठी किंवा उकळून दाखविण्यासाठी घेतलेला असतो तेसुद्धा, ज्या प्रमुख पात्रांच्या द्वारा हे प्रतिपादन किंवा ही खुलावट करितात, त्या पात्रांचा शेवटी विवाह झाला आहे असे दाखवितात. या स्त्रीपुरुषांचे लग्न होणे हा त्यांचा विषय नसतो. त्यांना विशेष अगत्याचा वाटणारा असा दुसरा कोणता तरी विषय त्यांच्या कथानकाच्या मुख्य सूत्रस्थानी असतो. परंतु ज्या स्त्रीपुरुषांच्या हस्ते तो वटवावयाचा आहे, त्यांचे शेवटी लग्न व्हावयास हवे हा आग्रह त्यांच्याही बुद्धीला असतो. स्वाभाविकपणेच, वर सांगितलेल्या वाचकाने अशा प्रकारचे नव्या पद्धतीने लिहिलेले नाटक जरी वाचले तरी त्याचा मूळ आडाखाच खरा ठरतो. ध्येयविषयक उदात्त प्रकारची कसलीही गडबड जरी या पात्रांनी केलेली असली तरी यांचे शेवटी लग्न लागलेले आहे ही गोष्ट त्याला विसरता येत नाही; आणि याच माणसाचे पुढे लग्न लागावयाचे आहे असा होरा आपण आधीच बांधलेला होता याचेही समाधान त्याला वाटत असते. पण याचे मुख्य कारण तरी हेच आहे की, मूळ प्रस्थापित झालेली जी रूढी आहे तिच्या तंत्राने तो चालतो आणि नवीन तऱ्हेने लिहिणाऱ्या या रूढीच्या छापेतून बाहेर पडलेले नसतात. अर्थात नायक, नायिका आणि खलनायक यांच्याविषयीच्या सनातन कल्पना आजही जशाच्या तशा रूढ आहेत.

असे वाटते की, कथानक ज्या पात्रांच्या हेतूंनी, आकांक्षांनी आणि पराक्रमांनी उत्पन्न झाले असेल आणि शेवटपर्यंत अंकित राहिले असेल ती पात्रेच या नाटकाची नायक-नायिका असावयास हवीत. रसिकाने आपल्या मनास हा प्रश्न विचारावयास हवा की, प्रस्तुत नाटकात मध्यवर्ती कल्पना कोणती आहे ? काय झाले, असे या नाटकात म्हटले आहे ? हा प्रश्न विचारताच त्याचे त्याला एकाच वाक्याने उत्तर देण्यासारखे असते. कारण, नाटकाची प्रधान कल्पना त्याला उत्तम कळलेली असते; आणि ती अगदी लहान असते. या कल्पनेचा उच्चार स्वतःशीच केल्यानंतर ती ज्या पात्रांच्या हेतूमुळे उद्भवली, पोसलीव

शेवटपर्यंत तग धरून राहिली तेच पात्र प्रमुख आहे हा विचार त्याला आपोआप सुचण्यासारखा किंवा निदान कोणी सुचविला असता मानवण्यासारखा असतो. म्हणून नाटकातील प्रधान कल्पना ज्याच्या कर्तृत्वाने उत्पन्न होते आणि ज्याच्या छापेत वागते तो त्या नाटकाचा नायक आहे ही भूमिका आपण पत्करावयास हवी. अशा व्यक्तीलाच आपण नायकत्व अर्पण केले पाहिजे. कोण वगळला असता नाटक एकदम विरघळून जाते, म्हणजे शिल्पकच राहात नाही, हे पाहावे आणि असा जो कोणी असेल तो त्या नाटकाचा नायक असे वेलाशक समजावे. जीएखादी घटना मानवी व्यवहारात घडली असेल ती कोणी घडविली, आपल्या तंत्राप्रमाणे ती कोणी चालू ठेविली, तिच्या योगाने आपला हेतू तडीस नेण्याचा उद्योग कोणी केला, हे पाहिल्यावर ज्याचे नाव मनापुढे येते तो त्या नाटकाचा नायक होय, असेच समजले पाहिजे. अशा या नायकाचे व ठराविक साच्यातील नायिकेचे नाटकाच्या शेवटी लग्न झालेले असलेच पाहिजे असे नाही. कथानकाचे आरंभ-स्थान, मध्यस्थान आणि अंत्यस्थान तो स्वतः असला पाहिजे. इतके साधून नाटककाराने त्याचे लग्नही साधले असले तर चांगलेच झाले; पण हे झाले नसले आणि नाटकात दुसऱ्याच कोणा दोगांचे लग्न झाले असले तरी तेवढ्याने या पात्राचे नायकत्व कधीही जाता कामा नये.

आपली रूढी अशी आहे की, अशा सर्वतोपरी कारणरूप आणि कर्तृत्वशाली असलेल्या माणसाला दूर सारून केवळ ज्यांचे शेवटी लग्न लागले आहे त्या माणसांना नायक-नायिका समजावे ! कित्येक वेळा असे दिसून येते की, नायक-नायिका अगदी अळणी व कर्तृत्वशून्य अशी माणसे असतात. यदृच्छेने त्यांच्यावर जी संकटे येतात किंवा हितशत्रूच्या कारवायामुळे त्यांच्यावर ज्या तोहमती येतात त्यामुळे जर्जर होऊन बसणे, पड खाऊन दुर्दैवाला बोल लावीत राहणे, अनुकूल कालाची वाट पाहात बसणे व आपल्या दुर्दैवाची कहाणी सांगून मित्रांच्या सहानुभूतीची अपेक्षा करणे एवढेच उद्योग हे लोक करीत बसतात; आणि मग नाटकाचा शेवट कसा व्हावयास हवा याविषयी नाटककर्त्यांची आणि रसिकांची अपेक्षा एकच असल्यामुळे ती त्यांची सर्व संकटे दूर होतात व त्यांचे लग्न होते. वास्तविक यात त्यांचा काहीच पराक्रम नसतो. कथानकाचे मुख्य उत्थान एखाद्या निराळ्या माणसाच्या हेतूतून झालेले असते. तोच आपले कर्तृत्व विशेष प्रकारे दाखवितो. रसिकाला दर वेळेला तो काय करीत आहे हे

पाहण्याची इच्छा उत्पन्न होते. कथानकातील प्रत्येक नवा उपक्रम त्याच्या हातून झालेला असतो आणि आरंभिलेला त्याचा उद्योग कदाचित यशस्वी होतो किंवा कदाचित त्याला अपेशही मिळते. पण अशा प्रकारे कथानकाला आरंभस्थान पुरविणारा हेतू जो वाळगतो आणि ते चालू राहण्याला सूत्रही पुरवितो तोच त्या कथानकाचा नायक ठरला पाहिजे.

हा नायक सद्धेतूनेच प्रेरित झालेला असावयास हवा किंवा सद्धेतूने प्रेरित झाल्यावर त्या हेतूच्या सिद्धीसाठी पुढे त्याने केलेली कृत्येही सत्कृत्येच असावयास हवीत असा आग्रह धरणे हेही चूकच आहे. नाटककाराने आपल्या कथानकासाठी मानवी व्यवहारातून जी कल्पना उचलली असेल तिच्यावर सर्व अवलंबून आहे. त्या कल्पनेतच जर ही गोष्ट कर्तृत्वरूपाने अंतर्भूत असेल की, एक वाईट प्रवृत्तीचा कर्ता माणूस आहे, तर त्या नाटकाचा तोच नायक बनला पाहिजे. कारण, नाटकात जे काय घडून येते ते तोच करतो; असा प्रसंग नाटकाला घ्यावा की नाही याचा नाटककाराने विचार करावा व रसिकांनी या गोष्टीला संमती द्यावी किंवा देऊ नये; पण एकदा तो प्रसंग घेतल्यानंतर त्याचा जो कोणी खराखरा नायक असेल त्यालाच ते पद अर्पण करावयास हवे. कित्येक वेळा असेही होईल की, या कर्त्या माणसाचा हेतू खरोखरीच उदात्त अथवा अगदी स्वाभाविक असा असेल; पण या हेतूच्या सिद्धीसाठी त्याने नाटकभर जी कृत्ये केली असतील ती मात्र अपकृत्ये असतील, पण असे झाले म्हणून त्याचे नायकत्व मात्र आपण हिरावून घेता उपयोगाचे नाही. कारण नाटकातील जे सगळे घटित आहे ते त्याच्या कर्तृत्वाने घडलेले असते. फार झाले तर आपल्याला इतकेच म्हणता येईल की, हा नायक प्रवृत्तीनेच वाईट आहे किंवा वास्तविक याचे हेतू चांगले असून त्याच्या सिद्धीसाठी मात्र भरकटत जाऊन हा अपकृत्ये करितो. हा आपला शेरा चोरून ठेवण्याचीही जरूरी नाही. याचा अर्थ असा की, नायक भला असो की बुरा असो; त्याच्या अंगी 'नायकत्व' आहे की नाही, एवढेच काय ते आपण पाहिले पाहिजे. कथानकाचे उत्थान त्याच्यापासून झाले आहे ना, म्हणजे कथानकाचे आरंभस्थान तोच आहेना, आणि कथानकातील पुढील सूत्र आपल्या हेतूच्या सिद्धीसाठी भल्याबुऱ्या साधनांनी त्यानेच चालविले आहे ना, एवढेच काय ते आपण पाहावयास हवे. मुख्य ताळा पाहावयाचा तो असा की, या माणसाचा हेतू व त्याचे कर्तृत्व ही जर वजा केली

तर कथानकात काही शिल्पक राहते की काय ?

आता हे हेतुस्थान व हे कर्तृत्व एखाद्या पुरुषाच्या अंगी असेल किंवा एखाद्या स्त्रीच्या अंगी असेल. ज्या कोणाच्या अंगी असेल तो स्त्री असो की पुरुष असो, तो त्या कथानकाचा नायक ठरला पाहिजे. पुरुषाने हे केले असेल तर पुरुष नायक ठरेल, आणि स्त्रीने केले असेल तर स्त्री नायक ठरेल. ती स्त्री आहे म्हणून तिला 'नायिका' हे नाव द्यावयाचे असले तर हरकत नाही. पण भग त्या नाटकात नायक मात्र असावयाचा नाही ! कारण खरोखरी नायकत्वाचे गुण असलेले माणूस स्त्री असल्यामुळे केवळ भाषेची पद्धती म्हणून आणि व्याकरणाचा आग्रह म्हणून आपण त्या माणसाला 'नायिका' हे नाव दिलेले असणार इतकेच काय ते. मामुली रूढीप्रमाणे पाहता मामूल पद्धतीच्या नायकाशी जिचे शेवटी लग्न लागते ती स्त्री म्हणजे नायिका, इतकाच काय तो अर्थ असतो. वास्तविक तिच्या अंगी काहीच कर्तृत्व नसते. कथानकाच्या उत्थापनात तिचा हेतु कारण नसतो आणि कथानकाची घडण तिच्या कर्तृत्वाने अंकित वा रंजित झालेली नसते. केवळ 'ईण' प्रत्यय लाविल्याने ज्याप्रमाणे अधिकार उत्पन्न होत नाही त्याप्रमाणे केवळ नायकाशी लगीन लाविल्याने ती नायिका ठरत नाही ! शाळाखात्याचे इन्स्पेक्टर लोक शाळा तपासावयास गावोगावी गेले म्हणजे कित्येकदा सडे न जाता आपले खटलेही बरोबर नेतात आणि मग ते स्वतः मुलांची शाळा तपासावयास गेले म्हणजे वाईसाहेब मुलांची शाळा तपासावयास म्हणजे पाहावयास अथवा मुलांना आपले दर्शन करवावयास तेथे जातात. त्यांनाही 'इन्स्पेक्टरीणवाई' असे म्हणतात. तथापि केवळ 'ईण' प्रत्यय लाविल्याने खरीखरीचा इन्स्पेक्टरपणा अंगी येत नाही ! उलट ज्या वाईचे मुळीच लग्न झालेले नाही पण ती शिकलीसवरली आहे व जिला विद्या-खात्याने तपासणीस नेमिले आहे ती खरोखरीची 'इन्स्पेक्टर' आहे अथवा 'इन्स्पेक्टरीण' आहे हे कोणीही मान्य करील. ज्ञाशाच्या राणीने हाताशी फौज घेऊन सेनापतित्व गाजविले म्हणून ती स्वतः 'सेनापती' होय. तथापि गंगाधरपंत हे त्या वेळी जिवंत असते तरी ते केवळ तिचे पती म्हणून लोकांनी जर त्यांना सेनापतीपद अर्पिले असते तर तोही प्रकार हास्यास्पद झाला असता. लक्षात घ्यावयाची गोष्ट ती ही की, कोणत्या दोन माणसांचे पतिपत्नीत्वाचे नाते आहे हे आपल्याला सांगायचे नाही ! प्रस्तुत त्यांच्या सामाजिक नात्याच्या

विचार चालू नाही, तर हेतूचा आवेग आणि कर्तृत्वाचे सूत्र कोणाच्या अंगी आहे हे पाहावयाचे आहे. ते ज्याच्या अंगी असेल, तो स्त्री असो की पुरुष असो, त्याला नायक हे नाव शोभले पाहिजे. पण केवळ भाषेची पद्धती म्हणून व व्याकरणाचा आग्रह म्हणून ही व्यक्ती जर स्त्री असेल तर तिला नायिका हे नाव देणे युक्त होय. कथानकातील टीकेच्या दृष्टीने मात्र या ठिकाणी नायक व नायिका या दोन्हीही शब्दांचे अर्थ एकच आहेत.

खलनायक हे नावसुद्धा वास्तविकपणे ज्या माणसास द्यावयास हवे त्यांनाच केवळ देण्याची रूढी नाही, त्यांच्याशिवाय इतरांनाहि ते देतात. बरील परिच्छेदात वर्णिलेला जो नायक आहे त्याचा हेतू जर संभावित असेल आणि त्या हेतूच्या सिद्धीसाठी जर त्याने सत्कृत्येच केलेली असतील तर त्याच्या मार्गात मत्सराने किंवा अन्य हेतूने जो कोणी विघ्न आणू इच्छितो आणि त्याच्या उदार चरिताचा ग्रास करू पाहतो त्यालाच खलनायक असे म्हणता येईल. खलनायकाचे खलत्व हे सापेक्षतेने स्पष्ट व्हावयास हवे. म्हणून मुख्य नायक जो, तो सज्जन असला पाहिजे, त्याचे हेतू आणि तदनुसार त्याची क्रिया ही संभावितच असली पाहिजेत. अर्थात अशा नायकाशी जो क्षुद्र हेतूसाठी वैर करतो तो खलनायक होय.

वर म्हटले आहे की, नायक हा भला किंवा बुरा कसाही असू शकतो. कारण नायकत्व हे त्याच्या वृत्तीवर अवलंबून नसते; आपल्या हेतूने आणि पराक्रमाने जो सर्व कथानक अंकित करतो तो नायक होय असे वर स्पष्ट केले आहे. नायक हेतू आणि पराक्रम यांत सचोटी आणि संभावितपणा दाखवितो, पण त्याच्याशी असूयेने किंवा अन्य हेतूने जो कोणी स्पर्धा करतो त्यालाच खलनायक म्हटले पाहिजे. बहुतकरून सर्व रसिक लोक अशा प्रसंगीच 'खलनायक' हा शब्द योजितात, पण अडचण आहे ती ही की, या शब्दाचा उपयोग केवळ याच ठिकाणी न करिता आणखीही एका ठिकाणी तो शब्द ते खर्ची घालतात; ही चूक नायक म्हणजे कोण याची मीमांसा न झाल्यामुळे त्यांच्या हातून होते. एखाद्या नाटकात मामूल वहिवाटीप्रमाणे जी नायक-नायिका असतात ती कितीही निष्क्रिय आणि अळणी असली तरी त्यांना कोणी तरी खलनायक भेटतोच. पण या नायक-नायिकांचे प्रेमपुराण हाच नाटकाचा मुख्य विषय असल्यामुळे आणि त्यातच या खलनायकांचे खलत्व दिसत असल्यामुळे

अशा अगदी साध्या ठिकाणीसुद्धा या शब्दांची योजना शोभून जाते. पण कित्येक प्रसंगी असे होते की, ठराविक नायक नायिकांच्या हेतूतून कथानक जन्मलेले नसते; आणि त्यांच्या पराक्रमाने ते पोसलेलेही नसते; ते दुसऱ्या कोणाच्या हेतूतून निघालेले असते आणि त्यांच्या पराक्रमावर भरारलेले असते. असे असले तरीसुद्धा या दुसऱ्या माणसाला तो केवळ नायकाचा विरोधी आहे म्हणून खलनायक हे नाव रूढीप्रमाणे प्राप्त झालेले असते. ज्यांना रूढीप्रमाणे नायक-नायिका म्हणतात त्यांच्या हेतूमुळे काही एखादे प्रकरण उगस्थित झालेले असते, असे मुळीच नाही. किंवा उत्पन्न करून त्यांनी ते वाढविलेले असते असेही नाही. ते आपले नाटकात असतात इतकेच काय ते ! आणि फार झाले तर दुर्दैवाचे किंवा दुसऱ्या कोणाचे आघात निमूटपणे सहन करीत बसतात. कथेचे उत्थान आणि कथेचे सातत्य ही दुसऱ्या कोणाच्या तरी हेतूवर आणि पराक्रमावर अवलंबून असतात; पण केवळ तो त्या ठराविक नायक-नायिकांशी स्पर्धा करितो किंवा त्यांच्या बाबतीत काही आगळीक करितो यासाठीच त्याला खलनायक असे म्हणण्याची वहिवाट पडली आहे ! तो खलनायक नसतोच नसतो; पण नायक मात्र असतो. इतकेच की, त्याचा कार्याचा आवेग जरी साहजिक असला तरी त्याच्या हातून घडणारी कृत्ये अपकृत्यात मोडणारी असतात. अशा ठिकाणी खर्ची पडणारा 'खलनायक' हा शब्द आपण खर्ची टाकू नये, असे माझे म्हणणे आहे.

दोन-तीन वर्षांपूर्वी कै. देवल यांचे 'दुर्गा' नाटक विद्यार्थ्यांना शिकविताना वरील विचार माझ्या मनात पहिल्याने आले आणि नंतर 'भावबंधन' व 'पुण्यप्रभाव' ही गडकऱ्यांची नाटके शिकविताना ते विचार माझ्या मनात अगदी दृढावले. 'दुर्गा' नाटकाचे संबंध कथानक, ज्यांना नायक-नायिका हे नाव मामूल वहिवाटीने दिलेले आहे त्यांच्या हेतूतून मुळीच उत्पन्न झालेले नाही आणि त्यांच्या नवनवीन उपक्रमांनी वाढतही गेलेले नाही. तुळाजी या पात्राच्या हेतूवर आणि पराक्रमावर सगळे कथानक आधारिले आहे. तो अकरमाशा आणि म्हणून त्याची अवहेलना झालेली होती, हे त्याच्या संतापाचे कारण होय. यातून कथानक उद्भवले आहे; आणि आपल्या संतापाच्या उपशमासाठी त्याने जी कृत्ये केली त्यांनी ते कथानक चालू राहिले आहे. त्याचा हेतू चांगला की वाईट याविषयी मतभेद असू शकेल, किंबहुना त्याची कृत्ये वाईट म्हणता

येतील. पण तेवढ्यामुळे त्याचे नायकत्व आपल्याला हिरावून घेता येत नाही. फार झाले तर तो वाईट नायक आहे म्हणता येईल, पण तसे म्हटले तरी तो नायक आहे हे शिष्टकच राहते. तोच जर कथेत नाही असे मानिले, कारस्थानी असलेला त्याचा हेतु आणि साधनस्थानी असलेली त्याची कृत्ये ही जर वगळली, तर कथानकाला जागाच उरत नाही.

हाच प्रकार 'भावबंधन' नाटकातील घनश्यामाच्या बाबतीत दिसून येतो. लतिकेने इतका चवचालपणा करावयास नको होता. ती सुशिक्षित असली म्हणून लोकांना चीड येण्याइतपत तिने फटकळच असावयास हवे होते, असे नाही. पण गडकन्यांनी लतिका अशीच कल्पिलेली आहे आणि त्यामुळे चिडलेला घनश्याम आपल्या कामाला लागतो. म्हणजे घनश्यामाची चीड आणि तिच्या उपशमासाठी त्याने केलेली कृत्ये यांवरच सगळे कथानक उभे आहे आणि म्हणून त्याला नायक म्हणावयास हवे. त्याने इतके चिडावे की नाही; आणि चिडल्यावरसुद्धा इतकी अपकृत्ये करावीत की नाही, या विषयावर निराळे बोलता येण्यासारखे आहे. म्हणून त्याला कोणी वाईट म्हणून शिवी दिली तरी चालेल, पण तेवढ्याने त्याचे नायकत्व लुप्त होत नाही. रूढीप्रमाणे पाहता प्रभाकर हा नायक आहे; पण हा माणूस इतका निस्तेज आणि निष्क्रिय आहे की, त्याला नायक हे नाव देण्याची कोणासही लाजच वाटावी. त्याने फार फार केले ते इतकेच की, शेवटी लग्नाच्या वेळी तो बोहल्यावर येऊन उभा राहिला ! असे असूनही रूढीप्रमाणे त्याला नायकत्वाचा गौरव प्राप्त झाला आहे आणि जिने घनश्यामाच्या अपकृत्यांचा कसलाही तेजस्वी प्रतिकार केला नाही त्या लतिकेला, केवळ तिचे नायकाशी लग्न झाले एवढ्याच सुद्धावर, नायिकापण प्राप्त झाले आहे.

'पुण्यप्रभाव' नाटकात तर ही गोष्ट दळदळीतपणे दिसून येते. वसुंधरेच्या बापाने वृंदावनाच्या अंतःकरणाला घरे पडतील असे शब्द बोलण्याची काही जरूरी नव्हती. आपली मुलगी त्याला द्यावयाची नव्हती तर त्याला संभावितपणे नकार देता आला असता; पण त्याने वृंदावनाला म्हटले की, तुझी आई वाईट चालीची आहे ! हा आरोप खरा असता तरीही तो केल्यामुळे वृंदावनाला राग आला असता आणि जर तो खोटा आहे तर मग वृंदावनाचा संताप अधिकच योग्य ठरतो. यातून कथानकाला सुरुवात झालेली आहे आणि मग त्याच्या हातून अपकृत्ये झालेली आहेत. तो संतापला नसता आणि त्याने ही कृत्ये

केली नसती तर कथानक मुदलीच उद्भवले नसते. म्हणून या कथानकाचा नायक वृंदावन हाच आहे. नायक, नायक म्हणून टीकाकारांनी गांजारिलेला भूपाल हा एक निष्क्रिय आणि मॅग्या माणूस आहे; तो काहीही करीत नाही; पण वहिवाटीने त्याच्या गळ्यात नायकत्व पडलेले आहे. खरा नायक वृंदावन हा आहे, आणि त्याच्या अपकृत्याला विरोध करण्याची ईर्ष्या धरणारी जी कालिंदी तीच खरी नायिका आहे. तिच्या हेतूने आणि कृत्याने कथानक हळूहळू वृंदावनाच्या हातातून सुटत जाते. ती वृंदावनाची पत्नी आहे यासाठी तिला हे नायिकापण अर्पिलेले नाही. तर तिने कर्तृत्व दाखविलेले आहे व कथानक आपल्या प्रयत्नाने अंकित केलेले आहे म्हणून तिला हे नाव दिलेले आहे.

या तीनही उदाहरणांवरून दिसून येईल की, नायक, नायिका व खलनायक हे शब्द वहिवाटीने अनेकदा भलत्याच माणसाला प्राप्त होतात. असे होऊ देता कामा नये. दर वेळेला ही चूक होते असे मात्र खचितच म्हणावयाचे नाही. ती कोठे होते याचा उमज पडावा म्हणूनच हेतुस्थान, कारणस्थान, उगमस्थान, कर्तृत्व, कथानक चालू राहणे, कथानक भरारणे इत्यादी शब्दप्रयोग वर केलेले आहेत; व त्यांचे मर्मही थोडक्यात सांगितले आहे. ते लक्षात घेतल्यास चालू रूढीचा पुन्हा विचार करण्याची आवश्यकता उरणार नाही, हा विचार काही वाचकांच्या मनात तरी उत्पन्न होईल असा भरवसा वाटतो.

माझ्या राजेश्वरा !

तुझ्या राज्यात यावे, तुझी ओळखदेख करून घेताच तेथे राहावे, तेथेच सर्व भोग भोगावे आणि एके दिवशी तेथून निघून जावे हे बरे नव्हे. रामदासस्वामींनी असे करणाऱ्यांना ठपका दिला आहे. या परमविरक्त तापसाने आग्रहाने सांगितले आहे की, माणसांनी असे करणे युक्त नव्हे. एखाद्याच्या घरी पाहुणे म्हणून यावे आणि घरधनी कोण ते न ओळखताच तेथून निघून जावे हे मोठे नवल आहे, असे त्याला वाटे. राजाची ओळख करून घेणे किती आवश्यक आहे हे त्याने दासबोधत मोठ्या अगत्याने आणि परोपरीने सांगितले आहे.

आपल्या देहाचे कौतुक करावे, सुगंधित पाण्याने तो स्वच्छ करावा, नाना प्रकारच्या उटी लावून त्याला शीतळता आणावी, केशराच्या आणि चंदनाच्या अनुलेपनाने त्याला शोभा आणावी, अलंकारांनी आणि पुष्पमाळांनी त्याला सुशोभित करावे, रेशमी आणि जरतारी वस्त्रप्रावरणांनी त्याला नटवावे; हे सगळे सोपस्कार करावे; परंतु मेणाच्या या सुंदर मंदिरात ज्याची स्थापना झालेली आहे तो कोण आहे आणि त्याचे वैभव काय आहे हे ओळखण्याची वासना मात्र बाळगू नये याची रामदासाला मनापासून खंती वाटते. आपल्याला जिज्ञासासुद्धा पुरती असू नये याचे या श्रेष्ठ संताला नवल वाटते. या मंदिराच्या बाह्य देखाव्याला आपण इतके भुलावे, आपले डोळे आणि आपले मन त्यातच गर्क व्हावे; पण दाराच्या आत डोकावून, गाभान्यात कोण उभा आहे आणि त्याचे ध्यान कसले आहे हे पाहण्याची मात्र इच्छा आपल्याला होऊ नये, हे खरोखरच चमत्कारिक आहे.

हे राजेश्वरा ! आम्ही सर्वजण शुद्ध यात्रेकरूसारखे करितो. जत्रेतील प्रत्येक दुकानापुढे आम्ही उभे राहतो; काहीही व्यावयाचे नसता वस्तूंचे भाव मात्र विचारतो; प्रत्येक पाणीपोईवर पाणी पितो; पुढून चाललेली भजनाची प्रत्येक दिंडी कौतुकाने पाहतो; प्राकारातील जनसंमर्दाच्या खेचाखेचीत हौसेने शिरतो; प्रत्यक्ष मंडपघसणीतही घुसावेसे म्हणतो; पण इतक्यात कोणी सांगतात की, गाभाऱ्याच्या दारावर तोऱ्याचा मारा चालू आहे आणि शिपाई लोक लाठ्या घेऊन उभे आहेत. कळस पाहिल्याचे समाधान आम्हाला असतेच म्हणून आम्ही तेथून बाहेर पडावयास पाहतो. कारण आम्हांला बाजारात हिंडावयाचे असते; फडावर चाललेल्या कुस्त्या पाहावयाच्या असतात; कपाळाला भंडारा लावून आणि डाव्या हातात तुणतुणे घेऊन गाणान्या गांधळ्याचे पवाडे ऐकावयाचे असतात; ' काशीका राजा देखो, दिल्लीकी राणी देखो ' हे चित्रकथ्याच्या पेटित पाहावयाचे असते ! हे होत आहे तो देवळात पुन्हा जावेसे वाटते; पण या श्रमाने आता आम्ही दमलेले असतो. इतक्यात दह्यांडी फुटल्याची गर्जना होते. मुख्य म्हणजे आमच्या दशम्याहि संपत आलेल्या असतात. मग मुलासाठी एक साखरेचा हत्ती आणि बायकोसाठी एक सुतकाठी खण घेऊन, गोठ्याच्या ओढीने जसा बैल, तसे घराच्या ओढीने आम्ही चालू लागतो; वाटेने जर कोणी विचारिले की, " कोठे गेला होता ? " तर " देवदर्शनाला गेलो होतो " असे आम्ही वेलाशक सांगतो ! " काहीच वेचिले नाही, शेवटी हात झाडिले " हे दासांचे म्हणणे खरे ठरते.

पण राजेश्वरा ! यालासुद्धा आमचा इलाज नाही. आम्हाला या गोष्टीचे काही वाटत नाही असे नाही, आम्हालासुद्धा ती रुखरुख आहेच. पण आम्ही काय करावे ! थोडेसे देखणेपण म्हणजे पाहण्याची शक्ती आम्हांसही आहे. आमच्या वेतांना पडू लागलेल्या मर्यादा पाहिल्या म्हणजे आम्हांला जागृती येते. त्या मर्यादा मानवी वासनांच्या संघर्षानेच पडत आहेत असे दिसले म्हणजे आम्ही पुन्हा यत्न करितो; पण पुढे असा एक काळ येतो की, तेथे मानवी विरोधाने आमचे वेत फसत आहेत असे दिसत नाही; तर दुसरे काहीतरी आड येत असावे असे वाटते. आमच्यात जे कोणी विशेष चाणाक्ष व नम्र आहेत त्यांना एक निराळाच प्रत्यय येतो. आपल्या स्वयंभू शक्ती किती विचित्र आहेत याची त्यांना खरी अटकळ असते. पण आपल्याला जे यश येत आहे ते मात्र

आपल्या शक्तीच्या मानाने व परिस्थितीने अनुकूलता दाखविली आहे त्यापेक्षा जास्त येत आहे असे त्यांना दिसू लागते. अर्थात अकल्पित असे आणखी काहीतरी कारण तेथे असले पाहिजे, असे त्यांनाही वाटू लागते. अशा प्रकारे मानवी शक्तीच्या व परिस्थितीविशेषांच्या पलीकडे काहीतरी चालू असावे असे आम्हांसही वाटते. पण हे सर्व येथेच थांबते. त्याचाच शोध करित बसावे हे युक्त असले तरी आमचे जे नित्याचे उद्योग आहेत ते आम्ही केव्हा करावे ? ते केलेच पाहिजेत. आम्हांस खावयास पाहिजे; प्यावयास पाहिजे; इतर अनेक आवश्यक गोष्टी आम्हांस हव्या. त्यासाठी आम्हांस झगडावे लागते. त्यात आमचा बहुतेक वेळ व आमच्या बहुतेक शक्ती खर्च होतात. मग हा जो गंभीर बुद्धीचा शोध तो आम्ही केव्हा करावा ! आमच्यापैकी कोणी कोणी तो करितात, म्हणजे त्या मार्गात ते असतात इतकेच. आणि मधून मधून नवी शोध पूर्ण झाला आहे असेही त्यांच्यापैकी कोणी सांगतात. पण त्यांचे ते शोध भौतिक शास्त्रशोधांसारखे नसतात. ते फक्त त्यांचे त्यांनाच कळतात व ते झाल्यामुळे आपल्याला अपरिमित आनंद होत आहे असेही ते सांगतात. अशा लोकांची संख्या अत्यल्प असते आणि ते मधूनमधून केव्हा तरी जन्मास येतात. हे असले लोक काही लिहूनही ठेवितात आणि त्यावरच आम्हा सर्वांचा गुजरा चाललेला असतो.

अशा लोकांपैकी काहीजण, माझ्या राजेश्वरा ! आम्हा प्रापंचिकांचा फारच धिक्कार करितात. ते सांगतात की, हे सर्व झूट आहे, हे सर्व मिथ्या आहे, स्वप्न आहे, हा सर्व भ्रम आहे, ही सगळी माया आहे, ही दुपारची सावली आहे, याचा अंगीकार करू नका. यांच्यापैकी काही असे असतात की, ते जरी अशा प्रकारची वर्णने करीत असले तरी स्वतः इतर प्रापंचिकांप्रमाणेच वागतात. ते खातात, पितात, भोग भोगतात व त्याला राजयोग म्हणतात; आणि आश्चर्य हे की, ते आम्हा प्रापंचिकांचा धिक्कार करीत असतानासुद्धा त्यांचा तो राजयोग चालवयाची व्यवस्था आमच्यापैकीच अनेक जण करीत असतात ! आणि हाच धर्माचरणाचा एक प्रकार आहे असे हे मानितात. जे राजयोगी नाहीत ते माणसातून इतके उठलेले असतात की, त्यांची व आमची गाठ कधी पडतच नाही; आणि पडलीच तर ते इतके पिसाटासारखे वागतात की, त्यांच्याजवळ जाण्याची बुद्धि सहसा कुणाला होऊच नये. ते वेड्यासारखे

वागतात, अंतराळातच बघत बसतात, कसलाही विनोद झालेला नसताना हसत सुटतात. दुःखाचे काहीही कारण न होता कोठे तरी एखाद्याच्या वळचणीखाली कष्टी होऊन उभे राहतात. त्यांना कसला आनंद झाला होता हे आम्हांला कसे कळावे! आणि त्यांच्या जिवात्म्याला कसले क्लेश होत आहेत याचे ज्ञान तरी आम्हांला कसे व्हावे ?

आम्ही गंभीर तत्त्वाच्या शोधाला विमुख आहो असा आरोप आमच्यावर संतांनी का बरे करावा ? राजेश्वरा, त्या राजयोग्यांच्या भोवती आम्ही हात जोडून उभे राहात नाही का ? आणि या पिसाटांच्या वाकुल्यासुद्धा आम्ही भयचकित मनाने आणि परमार्थांच्या वासाने दुरून बघत नाही काय ? आम्हांला परमार्थांची बुद्धी नाही हे म्हणणे उगाच आहे. या आरोपाचे आम्हांला फार वाईट वाटते. अरे, जेथे परमार्थप्राप्तीचा नुसता पुसट पुसट वास येत असेल तेथेसुद्धा आम्ही जाऊन लगटतो हे तूच पाहतोस ना ? तुझ्या स्वरूपाची अगदी अस्फुटही खूण कोठे दिसली तरी आम्ही तेथे घोंगावत जातो हे खरे नाही काय ? ही आमची बुद्धी कित्येक वेळा इतकी भ्रांत बनते की, एखाद्या साध्या वेड्या माणसाच्या ठिकाणीसुद्धा काही साक्षात्काराच्या खुणा आहेत असे वाटून आम्ही त्याच्याही मागे लागतो. यावरून आम्हांला परमार्थांची तहान आहे हेच सिद्ध होत नाही काय ? या आमच्या मूर्खपणाचेसुद्धा उगमस्थान आमच्या परमार्थांच्या क्षुधेत आहे हे विसरून चालावयाचे नाही.

संत म्हणतात त्याप्रमाणे जर आम्ही खरोखरच परमार्थविमुख असतो तर या सर्व संतांची नावे तरी आज पृथ्वीवर शिल्लक राहिली असती काय ? खचित सांगतो की, मला अतिशय प्रिय असलेल्या या माणसांच्या जातीवर संतांनी घेतलेले हे शुद्ध बालंट आहे. कोणत्याही दिशेला जा आणि कोणत्याही देशात जा. जिकडे तिकडे संतमहंतांच्या खुणा पसरलेल्या दिसतील. एवढ्या विशाल पृथ्वीच्या पाठीच्या केवळ टीचभर लांबीरुंदीचा असलेला आमचा हा महाराष्ट्र देश घेतला तरी यातसुद्धा संतांची आणि देवतांची काय गर्दी झाली आहे पाहा ! दोन कोस काही असे जात नाहीत की, जेथे एखादे देवस्थान भेटले नाही आणि एक पंचक्रोशी अशी जात नाही की, जेथे संतांची समाधि नाही. आमच्या अंगी परमार्थबुद्धी नसती तर ही देवतांची मंदिरे आणि या संतांच्या समाधी कोठून आल्या असत्या बरे ? आणि तरीही साधुसंतांची तक्रार आहेच

की, माणसे प्रपंचाला फार भुलली आहेत. राजेश्वरा ! या तक्रारीचे मात्र मला फारच नवल वाटते. आपली परमार्थांची आवड व्यक्त करण्यासाठी माणसांनी आता करावे तरी काय !

तत्त्वज्ञानी लोक आणि संतमहंत सांगतात की, माणसांनी प्रपंचातून उठून जावे. खरी गोष्ट. पण यात दोन अडचणी येतात. एक म्हणजे त्यातून उठल्या-शिवाय तुझे ज्ञान काही होऊच नये असा हा काही अवघड मोक्या असावा असे मला वाटत नाही. प्रपंच करण्यात आणि तुझे ज्ञान हीण्यात एवढा विरोधच असा-वयास पाहिजे ? असे खरोखरच असले तर ते मोठे विस्मयकारक आहे. अशाने या कामी आमच्या पदरात निराशेशिवाय काहीच पडणार नाही. आम्हांस जेथून उठून जावयास हे सांगतात तेथून उठून जाऊ नये असे आम्हांस अगदी प्रांजल-पणाने वाटते. राजेश्वरा, उगीच तुझ्यापासून चोरून ठेवण्यात काहीच मतलब नाही. ज्यांची संगत आम्ही तोडानी असे हे सगळे लोक सांगतात त्यांची संगति आम्हांला अत्यंत प्रिय वाटते; आमचे इहलोकीचे जिणे आम्हांला त्यांच्या-मुळेच सुखाचे वाटते; इतकेच काय, पण आमचीही संगत त्यांना कधी सोडवणार नाही. त्यांचे स्वतःचे जिणेसुद्धा आमच्यामुळेच सुखाचे झालेले असते. म्हणून येऊन उठून जाण्यास आमचे मन खरोखर नाखूष असते.

शिवाय दुसरे असे की, समजा, आम्ही उठलो असे जरी मानिले तरी कोठे जावयाचे याचा बोध आम्हांला मुळीच झालेला नाही. जे अगदी उठून गेले म्हणून म्हणतात ते आमच्या आश्रयानेच कोठे तरी आसपास राहात असतात. फार झाले तर गावाच्याबाहेर राहतात, एखादा मठ बांधतात, पुढे पडलेले तांदूळ गोळा करून ठेवितात; आर्त, कष्टी आणि निराशाग्रस्त यांच्याकडून उत्पन्ने मिळवितात, वर्षातून एकदा भंडारा करितात, जे कोणी प्रसादाला येतील त्यांनी पेटित काहीतरी टाकावे अशी परभारे आपल्या शिष्यांच्या द्वारा अपेक्षा ठेवितात, शिष्यसंप्रदाय वाढवितात. फार काय सांगावे, मेल्यानंतरसुद्धा ते आमच्यातून हलत नाहीत. आम्ही साधी भोळी माणसे; आम्ही एकदा मरून गेलो म्हणजे आमची चिमूटभर राखुंडी बनते आणि दुसऱ्या दिवशी आलेल्या नदीच्या पुरात ती वाहून जाते. आम्ही कोणी शिष्ट असलो तर फार फार म्हणजे शाळेतल्या पोरांना सुट्टी मिळते. बाकी आमचे काहीही शिल्क राहात नाही. पण प्रपंचातून उठून गेलेल्या या मंडळींचे पाहा ! जिवंत असताना तर ते आमच्या

शेजारातून हलत नाहीतच, पण मेल्यावरसुद्धा समाधीखाली निजून राहतात. त्यांच्या समाधीचा तरी केवढा बडेजाव ! त्यांची वसती आमच्यात कायमची झाली याचीच आम्हांला प्रौढी वाटू लागते ! ते अजरामर झाले आहेत असे लोक एकमेकात बोलू लागतात. मग ते आमच्यातून कसे वरे उठले ! पण यांचे सोडून दिले तरी उठून ते कोठे जावयाचे याचा निकाल कोणीही केलेला नसतो. 'उठून जावे' याचा अर्थ इतका वाच्य करू नये, थोडा अलंकारिक करावा असे मानिले तर प्रपंचाची संगती कायमच राहते. मग मनाने तरी उठून जाणे कसे वरे शक्य होईल !

अशा तिढ्यांत सापडल्यावर अगतिक झालेल्या पण मोठ्या कुशाग्रबुद्धीच्या माणसांनी निराळेच तत्त्वज्ञान सांगावयास आरंभ केला. प्रपंचात राहूनही परमार्थ साधिता येतो असेच सांगावयास त्यांनी सुरुवात केली ! राजेश्वरा, तुला हे ज्ञान मान्य आहे ना ? आम्हां सर्वांना असे वाटते की, हे तुला मान्य असले पाहिजे. ज्याअर्थी तू स्वतःच हा मानवी प्रपंच उभा केला आहेस त्याअर्थी तू स्वतःच त्याच्यावर एवढी करडी नजर ठेवशील असे वाटत नाही. प्रपंचावर जर तुझी एवढी अवकृपा असती तर तो तू का वरे उत्पन्न केला असतास ? आणि तुझे 'अवतार अवतार' म्हणून गाजलेल्या प्रचंड पुरुषांनी हा प्रपंच इतका मन लावून का वरे केला असता ? प्रपंच करूच करू हा मानवजातीचा हट्ट इतका प्रखर आहे की, तो प्रपंच ज्यांनी पराक्रमाने आणि सुबुद्धपणाने केला तेच तुझे अवतार असा अभिप्राय तिने कायम करून टाकिला ! ब्रह्मज्ञानाच्या प्राप्तीला प्रपंचातून उठून जावे लागते या सूत्रावर मानवजातीने केलेली ही अत्यंत मनोरंजक टीका आहे. शेवटी प्रपंचात राहूनही ब्रह्मज्ञानाची प्राप्ति होऊ शकते, या तत्त्वाची छाप समाजाने आनंदाने पत्कारिली.

राजेश्वरा ! तुझ्या नावाची गर्जना करीत, आग्हा महाराष्ट्रियांच्या प्रापंचिक विपत्तींचे निरीक्षण करीत, दऱ्याखोऱ्यातून, कडेपठारावरून आणि नगरोपनगरातून भ्रमन्ती करणारा रामदास जेव्हा या कामी आमच्या साहाय्याला धावला तेव्हा तर सर्व लोकांना हायसे झाले असेल. या थोर संताने सर्व प्रजांना धीर दिला आणि इतर संतांच्या मान्याने हैराण झालेल्या लोकांना प्रपंच अंग चोरून करण्याची जी पाळी आली होती ती जाऊन तो प्रपंच साखसुरतपणाने व मान वर करून करावयाचे धैर्य त्यांना आले. राजेश्वरा ! हा विरागी संत तुझाच पाईक

होता ना ? तुझे रामनाम ' आनंदवन-भुवना ' च्या कोनाकोपन्यांत निनादत ठेवण्याचे काम तुझ्या या शूर भक्तानेच केले ना ? पण असे झाले तरी त्याने आम्हांला एक निकड लाविलेलीच आहे. या विश्वराज्याच्या सिंहासनावर झटकत असलेल्या तुझी ओळख करून न घेता या प्रपंचातून आम्ही जावे हे बरे नव्हे, असा त्यांचा आग्रह आहे ! हीच तर सर्वांत मोठी अडचण आहे !

ते लोक ' प्रपंचातून उठा ' म्हणाले तेव्हा आम्ही अगदीच खट्टू होऊन गेलो. आपल्याच्याने हे होण्यासारखे नाही हे ओळखून आम्ही त्यांना शरणचिष्टी दिली आणि खिन्न मनाने आपापल्या उद्योगाला लागलो. पण रामदास-स्वामींनी असे आश्वासन दिले की, एवढ्या वैतागाची जरूर नाही. प्रपंचात राहूनही तुम्हाला हे साधिता येण्यासारखे आहे. त्यांनी जे हे आश्वासन दिले त्यामुळे आमचा जीव भांड्यात पडल्यासारखा झाला. पण त्याच्या पाठोपाठ त्यांनी बजाविले की, " उगाच घर पाहोनी गेला । घरधनी नाही ओळखिला । राज्यामधूनीच आला । परि राजा नेणे ॥ " असे होता उपयोगाचे नाही. प्रपंचत्यागाचे संकट गेले खरे, पण हे दुसरे शिल्लकच राहिले ! याचे निवारण कसे व्हावयाचे हा प्रश्न मोठा अवघड होता. परंतु लोकांच्या सुदैवाने गीतेतील कर्मयोगाची मीमांसा एका श्रेष्ठ आधुनिकाने केली. त्याने स्वच्छ सांगितले की, श्रीकृष्णाच्या मताप्रमाणे ज्याने त्याने आपले प्रपंचातले विहित कर्म करावे; इतकेच की, त्यावर आसक्ती ठेवू नये. म्हणजे वासनाक्षय झाल्यामुळे आमच्यापैकी प्रत्येक जण बंधनातून मुक्त होईल. रामदासांच्याही पुढचे हे आश्वासन मिळाल्यामुळे आम्ही प्रपंचात अधिक स्थिर झालो व त्यामुळे जास्तच सुखावलो. परंतु बंधमुक्त होऊन जरी आम्ही मुक्ति पावलो तरी रामदासांनी सांगितलेला राजा ओळखण्याचे काम तसेच शिल्लक राहून जाते. शिवाय हे काम आम्ही तुझ्या राज्यात असतानाच करावयास हवे. आता हा घोटाळा कसा उलगाडावा ? जीवित पाहू जावे तर टीचभर. त्यात पोटासाठी मिळविण्याच्या कामी आम्ही अगदी रकमेस येतो; इकडे एक वर्ष गेले, दोन वर्षे गेली असे झपाट्याने चाललेले असते व ' आयुष्ये धाव घेतली ' या दासवचनाचा प्रत्यय रोज येतो. तेव्हा आता काय करावे !

जो थोडे विवंचून बघावे तो कोणी ज्ञानी सांगतात की, सर्व काही तुझे तुझ्यापार्शीच आहे; " तुझे आहे तुजपार्शी, परि तू जागा चुकलासी; " म्हणून

इकडे तिकडे धुंडाळीत न वसता तुझ्यातच गूढस्थ असलेले रूप योग्य दृष्टीने न्याहळून पाहा म्हणजे तोच तो राजा हे तुझ्या ध्यानी येईल. असली वचने वाचली म्हणजे आम्हांला अगदीं वावरल्यासारखे होते. हे एकंदर विशाल विश्व पाहिले म्हणजे, हे राजेश्वरा ! तुझ्या वस्तीला आमच्या देहासारखे इतके दुर्बल स्थळ तू निवडिले असशील हे खरेसुद्धा वाटत नाही. आमचा हा देह तरी कसला आहे पाहा ! हा एक मासाचा लगदा आहे. याला दुर्गंधीसुद्धा येते. थोड्याही आघाताने हा मोडून खाली पडतो. वाऱ्याच्या सोसाऱ्यात हा भलतीकडेच हेलपाटत जातो आणि पावसाच्या मान्याने हा बधिर होऊन जातो. याची कुवत काय आहे बरे, की तू आपले वसतिस्थान याच्या ठिकाणी करावेस ? ' नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि ' असे जे तुझे रूप ते हत्याराने छिन्नभिन्न होणाऱ्या या भंगुर देहात राहते काय ? ' नैनं दहति पावकः ' असे रूप आगीने पोळणाऱ्या आमच्या कुडीत राहिल तरी कसे ? पावसानेही न भिजणारे आणि वाऱ्याचीही मात्रा न चालू देणारे तुझे रूप कफवातबद्ध शरीरात वसतीस येऊन राहते हे तत्त्वज्ञान्यांच्याकडील वर्तमान खरे कसे वाटावे ! या मानवी देहापेक्षा सहस्रपटीने अधिक बळकट आणि अधिक शाश्वत, अशा या बाहेरच्या विश्वात, हे राजेश्वरा ! तुझी वसती असात्री हे युक्त वाटते. परंतु मायेचा विचार करणारे असे सांगतात की, विश्व म्हणजे आभास आहे. म्हणजे हे सगळे नुसते विघटनक्षम आहे एवढेच नव्हे तर हे केवळ भ्रमरूप आहे—केवळ स्वप्नरूप आहे ! अर्थात अशा केवळ सावलीसारख्या विश्वात तुझी वसती कोठून असणार ? पण आम्हांला विचाराची जाचणूक होते ती अशी की, ज्या मानवी देहात तुझी वसती आहे असे वर्तमान आम्ही ऐकितो तो देहही या सावलीसारख्या विश्वातच मोडतो. मग तुझ्या वसतीला येथे तरी कोटली जागा सापडणार ! स्वाभाविकपणेच " परि तू जागा चुकलासी " ही मेख योग्य ठिकाणी वसत नाही आणि या सगळ्या शब्दाशब्दीत मन मात्र गोंधळून जाते.

असल्या मृण्मय आणि भिकार देहात तुझे वसतिस्थान आहे या विचारापेक्षा या देहाहून दशसहस्रपट भव्य, सुंदर आणि शाश्वत अशा या बाह्य वस्तुजातातच तुझे रूप शोधावे हे आम्हांला जास्त बरे वाटते ! तू आपली सामर्थ्ये कशी पेरिली आहेस आणि या वस्तुजाताला तू कोणते न्याय लावून दिलेले आहेस याचे संशोधन करित करित पुढे पुढे गेल्याने तुझी ओळख

अधिकाधिक होत जाईल असे आमच्यापैकी काही बुद्धिमंतांना वाटते. परंतु या देहातच तुझे रूप शोधणाऱ्यांचे मर्म जसे आमच्या व्यानात येत नाही, तसेच या ब्राह्म वस्तुजाताच्या शोधकाच्या प्रयत्नाचे मर्महि आम्हाला पटत नाही. कारण, त्यांचे संशोधन भारीच चिकट आणि कंटाळवाणे असते. रामदासाने सांगितलेला हा ' पिपीलिका मार्ग ' म्हणजे सुंगीचा मार्ग आहे; आणि आम्हांस तर तुझ्या राज्यात असतानाच तुझी ओळख व्हावयास हवी आहे ! म्हणून मग एकीकडे प्रपंचातील सुखांचे सेवन करीत असताना किंवा श्यातील हाल भोगीत असताना या विश्वात तुझ्या रूपाचा जो साक्षात्कार नित्य होत असतो तो पाहूनच आम्हांला अत्यंत सुख वाटते आणि याहून काही जास्त करिता येईल असेहि वाटत नाही. मात्र मधून मधून तुझे हे सुंदर रूप न्याहाळीत वसण्याची वासना मनात सदैव जागृत असते. मरुत् देव आपली साफसफाईची सर्व साधने हाताशी घेऊन तुझा मार्ग झाडूनझुडून स्वच्छ करितो; प्रत्यक्ष इंद्रसुद्धा मोठमोठ्या पखाली पाठीवर घेऊन तुझ्या आगमनाचा रस्ता सुवासित पाण्याने शिंपून टाकितो; तुझ्या मार्गावर उषा आपल्या हाताने अत्यंत मृदु अशा पायघड्या पसरिते; तोच तुझे आगमन होत आहे याची ललकारणी मेघ नांवाचे मोठमोठाले राजे, चोपदार बनून करितात. हा सगळा थाट पाहून आता तुझा रथ येणार या आशेने आम्ही सगळे टक लावून तिकडे पाहू लागतो. परंतु राजेश्वरा ! तुझी अशी काही चमत्कारिक लहर आहे की, या मार्गाने जाताना तू आपल्या रथाची निळी तावदाने नेहमीच लावून घेतोस ! अरेरे ! हे आमचे खरे दुःख आहे. ही आमची खरी निराशा आहे.

परंतु यातही काही आश्चर्य नाही. तुझी ओळख व्हावी हे कितीही अगत्याचे असो, ती होण्यासारखी आहे हा विचार मात्र मानवाच्या अनुभवाने कठीण वाटतो. आजवर सहस्रावधी अधिकारी लोक होऊन गेले, परंतु "न कळे आगमानिगमासी; न कळे आगमानिगमासी " एवढाच त्यांचा संदेश आम्हासाठी शिल्लक राहिला आहे. ते तरी दुसरे काय सांगणार ! आमच्या प्राचीनतम वैदिक संस्कृतीच्या आरंभस्थानी असलेल्या एका प्रसिद्ध सूक्तात शेवटी शेवटी सांगितलेला अत्यंत उदात्त विचार हाच मनाला प्रामाणिकपणाचा वाटतो. सूक्तात म्हटले आहे की, "को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः। अर्वाग् देवा अस्य विसर्जनेनाथ को वेद यत आवभूव ॥ इयं विसृष्टिर्यत आवभूव यदि वा दधे यदि

वा न दधे । यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन् सो अंग वेद यदि वा न वेद ॥
 (सताचा) विसर्ग म्हणजे पसारा कशापासून किंवा कोठून आला हे यापेक्षा
 विस्ताराने येथे कोण सांगणार ? कोण निश्चयात्मक जाणतो ? देव झाले तरी ते
 या सृष्टीच्या विसर्गानंतरचे. मग ती जेथून निघाली ते कोण जाणणार ? हा
 विसर्ग म्हणजे पसारा जेथून आला, किंवा तो निर्मिला गेला अगर न गेला ते
 परम आकाशात असणारा या जगाचा जो अध्यक्ष तो जाणीत असेल; किंवा
 नसेलही ! कोणी सांगावे ? ” यापुढे आम्ही कोठे जाणार ? खरोखर तुला सांगतो,
 ही आमची माणसांची जात तुझ्या शोधाच्या कामी अगदी रंजीस आलेली
 आहे. अनेकांनी तिला धोपटले आहे, मूर्ख म्हटले आहे, पातकी म्हटले आहे.
 परंतु एक तरी मायेचा पूत असा निघावा की, जो या मानहानीतून तिला
 राजरस्थाने बाहेर काढील ! असा कोणी जोपर्यंत निघाला नाही तोपर्यंत
 आम्हांला या वामात यश येईल असे खरोखर वाटत नाही; मग कोणी संसार
 सोडावयास सांगो की धरावयास सांगो ! हा काय पाठशिवणीचा खेळ आहे की
 काय ! आम्ही मानवांनी या कामी इतके श्रम केले आहेत की, संतमहंतांचे
 आग्रह खरे मानूनसुद्धा, हे राजेश्वरा ! तुझी ओळख होईल अशी कोणतीही
 नवी गोष्ट आमच्याने झालेली नाही. मग आमच्यामागे विनाकारण ही भिरभिर
 का ? रामदासस्वामी सांगतात त्याप्रमाणे एवढे मात्र खरे की, “ संसार सुखे
 करावा । परी काही परमार्थ वाढवावा । परमार्थ अवघाच बुडवावा । हे विहित
 नव्हे ॥१॥ ”

गैरसमजाचा पाठलाग

कै. विष्णुत्रोवा ब्रह्मचारी यांनी म्हटले आहे की, काही गोष्टी बचकेने उचलित्या येतात तर काही केवळ चिमटीने उचलावयाच्या असतात. 'गैरसमजाचा पाठलाग' ही गोष्ट चिमटीनेच उचलावयास हवी.

आपल्या जीवितातील मनस्तापांची व दुःखांची जर वारकाईने पाहणी केली तर असे दिसून येईल की, त्यातले बरेच ताप व त्यातली बरीच दुःखे आपल्याविषयी झालेल्या गैरसमजाच्या जाणिवेतून उद्भवली आहेत. हा जाणवेचा उद्वेग फार भडक नसतो; पण रोज येणाऱ्या बारीक ज्वराप्रमाणे तो आपले जिणे अगदी वेचव करून टाकितो. रोजच्या कामात आपल्याला मन घालावेच लागते; पण ते चालू असताना व ते संपल्यावर ही गैरसमजाची जाणीव त्याच मनाच्या एका कोपऱ्यात खरूज खाजवीत बसली आहे याची ओळख आपणास सदैव असते. मोठ्या लोकांनाही गैरसमज उपद्रव देतात हे खरे; पण त्यांच्या मनाला सामान्य लोकांच्या मनाइतका त्रास होत नाही. इतर दुसरी सांत्वने त्यांच्या मनाला थंडावा देत असतात. त्यांना विद्या प्राप्त झालेली असते, त्यामुळे त्यांना शांती प्राप्त होते. ते लोकहितासाठी झगडत असतात; अर्थातच त्यांना लोकप्रियतेचा लाभ होतो. ते चांगले गव्वर असतात म्हणून केवळ गुर्मीनेच या दुःखाची स्वारी ते पिटाळून लावितात; पण आपल्यासारखे जे सामान्य प्रापंचिक लोक आहेत त्यांची अवस्था फार कठीण असते. गैरसमजाचा जाच त्यांना सारखा खात असतो. आपली मने कमकुवत असतात त्यामुळे हा जाच आपल्याला हशावारी नेता येत नाही. आपल्याला कोणी

कसलीही शात्रासकी देत नाही; आपल्याला पैशाचाही उवारा नसतो व आपला रोजचा पोटाचा धंदा विशेष अभिमानास्पद नसतो. बरे, हे दुःख विस्तारून सांगताही येत नाही, कारण त्याचे रूप सूक्ष्म असते व ते आपल्यालाच कळण्यासारखे असते. दुसऱ्या कोणास सांगितलेच तर तो कुचेष्टेने हसतो आणि असल्या गोष्टी मनाला लावून व्यावयाच्या नसतात असा उपदेशही तो आपल्याला करितो. यात त्याचाही काही दोष नसतो, कारण वस्तु बचकेने उचलावयाची सवय त्याला झालेली असते व आपले मनोगत तर चिमटीनेच उचलता येण्यासारखे असते.

काही गैरसमज आपल्या वाईटावर असलेले लोक मुद्दामच उत्पन्न करितात व एकदा सुरू केलेले गैरसमज पसरत ठेवण्याची तरतूद ते करीत राहतात. हे गैरसमज फार भयंकर असतात. ते आपल्या अट्ट्या काळिमा आणितात आणि काही काही वेळा तर उपजीविकेच्या साधनांचाही ते होम करितात. हे वालविण्याची साधनेही आपल्यापार्शी नसतात; आणि असली तरी आपण जो जो जास्त निरवानिरव करावी तो तो ते चिघळत जातात. लोकांना वाटते की, ज्या अर्थी हे गृहस्थ इतके कासावीस होत आहेत त्या अर्थी येथे काही तरी पाणी मुरत असावे. म्हणजे वैन्याच्या कामाला हातभार लाविल्याचे अपश्रेय मात्र आपल्याला येते. शेवटी गैरसमजाचा पाठलाग पुरता होण्यासारखा नाही हे ओळखून आपण गप्प बसतो. पण वैन्याला तरी हेच हवे असते. तो म्हणतो, यांचे खोटे म्हणून हे गप्प बसले. सुदैवाने असल्या दुष्ट लोकांची संख्या आपल्याला वाटते तितकी मोठी नसते. शिवाय हा गैरसमज पसरविण्याचा धंदा यशाच्या उन्मादांमुळे ते गैरसाधपणे करू लागतात व मग त्यांचे बंड बाहेर येऊन त्यांची लायकी व दानत किती आहे हे लोकांना कळू लागते. पण हे होऊ लागेपर्यंतच्या काळात मात्र असल्या लोकांच्या हातून कैक बळी गेलेले असतात व कित्येकांची अर्बू धुळीस मिळालेली असते; पुढे जरी त्यांची नाचक्री झाली तरी त्यांनी सुरू केलेले गैरसमज ज्या कानाकोपऱ्यापर्यंत पोहोचलेले असतात तेथपर्यंत ही नाचक्री पोहोचत नाही.

हे दुष्टाव्याने उत्पन्न केलेले गैरसमज जरी सोडले तरी रोजच्या व्यवहारात आपल्याला अस्वस्थ करणारे किंवा निष्कारण लाज आणणारे काही गैरसमज असतातच; पण ते इतरांच्या हातून केवळ अजाणतेपणे उत्पन्न झालेले असतात.

आपल्या हातून असे काही पातक घडत आहे ही गोष्ट त्यांच्या गावीही नसते. त्यांनी आपण होऊन काहीच केलेले नसते व काही जर केलेले असले तर ते यथायोग्य व न्यायाचेच आहे असे त्यांस वाटत असते. आणि पुढे जरी त्यांना कळून आले की, आपलेच चुकले होते तरी त्यांचा काही इलाज नसतो. कारण गैरसमजाच्या झटा इतक्या सूक्ष्म होत गेलेल्या असतात व इतक्या दूरवर पोहोचलेल्या असतात की, त्यांचा पाठलाग करून त्यांना नेस्तनावूत करणे त्यांना साधण्यासारखे नसते व शेवटी संतापून बाजूस राहून कित्येकदा विनोदाला मात्र अवसर उत्पन्न होतो !

गैरसमजाच्या वाटा जितक्या जास्त, बारीक आणि वाकड्यातिकड्या तितके नुकसान जास्त. वर्तमानपत्रातून होणाऱ्या गैरसमजांनी तर अगदी कहर होतो. हजारो लोकांचा गैरसमज त्यांच्या द्वारा एकदमच होतो आणि तो दुरुस्त करण्याचे कसलेही साधन आपल्यापाशी नसते. दुरुस्ती लिहून धाडिली तर संपादक लोक ती अगदी बारीक टाडपात आणि कोठे तरी जाहिरातीच्या सांदीत छापून देतात व म्हणून ती निरुपयोगी ठरते. असे करण्यात संपादकाचे काही हित नसले व त्याने ती अगदी ठळक ठिकाणी छापिली असे मानिले तरी मूळ मजकूर ज्या ज्या लोकांनी वाचला होता ते ते सर्व लोक ही दुरुस्तीही वाचतील अशी शाश्वती कोणी कोणास द्यावी ? म्हणजे गैरसमज टिकून राहतातच ! कोर्टात तर हे गैरसमजाचे पीक अगदी वेड्यासारखे येते. गैरसमज नाहीसा करून घेण्यासाठी एखादा भला माणूस सरकार-दरबार करतो; पण तेथचे वकील, साक्षीदार आणि बघे यांच्या रमण्यात तो अगदी कासावीस होऊन जातो व 'भीक नको पण कुत्रे आवर' म्हणून फिर्याद काढून घेतो ! एखादा बडा अधिकारी भर कचेरीत हाताखालच्या कारकुनाला तडातड टाकून बोलतो. पुढे त्याच्या ध्यानी येते की, आपलेच चुकले होते. तो त्या कारकुनाला बोलावून घेतो व सांगतो की तुमचेच बरोबर आहे; मी बोलवयास नको होते. पण त्या कारकुनाच्या वेवकुबीचा बोभारा शंभरजणात झालेला असतो; आणि ही अधिकारीमहाशयाची कबुली त्याच्या कानात होते. तिचा काय उपयोग ! कारकुनाविषयीचा गैरसमज शिल्लकच राहतो. काही काही वेळा एखाद्याच्या चेहऱ्याकडे पाहून 'हा उर्मट आहे, दुष्ट आहे' असा काहीतरी समज आपण करून घेतो. आता, त्या माणसाचा चेहराच तसा आहे त्याला त्याने काय करावे ? कित्येकदा अमका तमक्याच्या

संगतीत आहे एवढ्यावरून आपले त्याच्याविषयी वाईट मत बनते. काही विशेष कारणास्तव दोन माणसे एकत्र आली की, ती स्वभावाने व दानतीनेही सारखीच असली पाहिजेत असे समजणे खरोखर अगदी चूक आहे. अशा प्रकारच्या गैरसमजांनी आपण लोकांविषयी वाईट ग्रह करून घेतो व लोकही मनातून आपल्याला अवहेलीत असतात. दुरुस्ती करावयाची म्हटले तर दिवसाकाठचा आपला निम्मा वेळ याच कामात खर्च होईल. तेव्हा असे वाटते की हे असेच चालावयाचे. सुसंस्कृत माणसांना एवढे शक्य आहे की, गैरसमज जरी आवरता येण्यासारखे नसले तरी प्रथमच आपल्या हातून ते उत्पन्न न होतील अशी सावधगिरी ठेवावयाची.

या गैरसमजाचे रूप कसे बारीक असते व सामान्य लोकांच्या जीवनालाही त्यांनी कडवटपणा कसा येतो हे प्रपंच न्याहाळल्याने चांगले ध्यानात येते. येथे एक सुखवस्तु गृहस्थ आहेत. त्यांची राहणी विशेष टापटिपीची आहे. ओसरीवर बैठकीची जागा असून समोरच्या भिंतीवर एक मोठे थोरले घड्याळ लाविलेले असते. खडकीची तोफ किंवा रामनारायणाच्या गिरणीचा भोंगा चुकेल, पण त्यांचे घड्याळ एक पळभरही मागेपुढे व्हावयाचे नाही. ओसरीपुढे मोठे थोरले अंगण व पुढे रस्त्याच्या सपाटीला दरवाजा. सकाळचा उद्योग आवरला म्हणजे झाडाझुडपांचा परामर्श घेत हे गृहस्थ अंगणातून हिंडत आणि घरातील प्रौढ मुलींशीही मोकळेपणाने इकडे तिकडे करीत. अलीकडे पाचचार वेळा त्यांच्या ध्यानात एक गोष्ट आली व त्यामुळे त्यांच्या अंगाचा अगदी संताप होत असे. दहा वाजण्याच्या सुमारास एक उंचसा गृहस्थ त्यांच्या दारावरून जाई. पण जाता जाता दारापुढे आला की थोडा वाकून पाहून पुढे निघून जाई. रावसाहेब म्हणत, “काय पाजी माणूस आहे हा ! माझ्याच घरात माझ्या मुलींशींना हिंडण्याची चोरी झाली म्हणावयाची ! हा आपला रोज मानगुटी खाली करून त्यांना न्याहाळून पुढे झटकतो.” शेवटी एके दिवशी ते थोडे आड उभे राहिले व त्या गृहस्थाने वाकून पाहताच पुढे येऊन दोष देण्याच्या आवाजाने टाफरले, “का हो ? तुम्हाला रोज माझ्या घरात बायकामाणसांकडे वाकून पाहण्याची शरम वाटत नाही ? आपल्या वाटेने सरळ नाही का जाता येत !” विचारा गृहस्थ गोरामोरा झाला व म्हणाला, “साहेब, आपला गैरसमज झाला आहे. मी कचेरीत चाललेलो असतो. माझ्यापाशी घड्याळ नाही. आपल्या ओसरीवर

ते आहे; ते पाहून मी पुढे जातो. पण भिंतीवर ते थोडे उंच असल्यामुळे दिसत नाही म्हणून वाकून पाहतो; दुसरे काही नाही. ” रावसाहेबांचे सगळे अवसान गळाले. गैरसमजाने आपण त्यांच्यावर उगाच खेकसलो याची त्यांना लाज वाटली. दुसरे दिवशी त्या गृहस्थाला वाकावे लागले नाही; रा. सा. नी आपले घड्याळ वीतभर खाली लाविलेले होते ! हा खुलासा जर झाला नसता तर रा. सा. विनाकारण चरफडत राहिले असते व त्या गृहस्थाविषयीचा त्यांचा गैरसमज कायम राहिला असता. गैरसमज हे असे बळावतात.

माझे एक स्नेही नूतन मराठी विद्यालयाच्या ‘स्वदेशी भांडारा’त नेहमी धोतरे विकत घेत असत. ‘भांडार’ नवीनच निघालेले होते. पण त्याचे चालक प्रो. नारळकर असल्यामुळे ‘भांडारा’ची चांगली चलती होती. स्वदेशी व्रत म्हणून रामभाऊंनी याच दुकानातून धोतरे घेण्याचा प्रघात ठेवला होता खरा; पण पुढे ते हळूहळू कुरकुरू लागले. त्यांना धोतरे वरचेवर घ्यावी लागत; कारण दोन दोन तीन तीन महिन्यात धोतरजोडा फाटून जाई; आणि या फाटण्यातही एक चमत्कार असे. इंच सव्वा-इंच लांबीच्या चिरण्या धोतरांना पडू लागत. अशा दोनचार चिरण्या पडल्या म्हणजे धोतरे निकामी होत. मग रामभाऊ म्हणत, “पोरंपोरं मिळून दुकान चालवीत आहेत, त्यांना किती कळणार ? मोठाले व्यापारी यांना बैठ्या घडीचा माल देतात आणि तो ही पोरे विकतात. अहो, नारळकर झाले तरी बड्या व्यापाऱ्यांचे हे कसब त्यांना कसे कळणार ? अर्थातच घडीच्या ठिकाणी नेमक्या चिरण्या पडू लागतात.” मध्यप्रंतातल्या त्यांचा एक मित्र मे महिन्यात त्यांच्याकडे येई. बैठक सुरू झाली की, स्वदेशीच्या गोष्टी निघत व मग ‘स्वदेशी भांडारा’ संबंधी बोलणे निघायचे; रामभाऊ त्याला सांगत, “काय, नारळकरांचे दुकान म्हणून आम्ही धोतरं घ्यावी; अन् दर दोन-तीन महिन्यांनी ती फाटावी; अस्सं चाललं आहे ! अहो, बैठ्या घडीचा माल ! मुंबईचे अन् इथले बडे व्यापारी यांना बैठ्या घडीचा माल ओपतात अन् तोच आम्हांला देतात. कशाची आली आहे स्वदेशी ! उगाच बुडायचं झालं.”

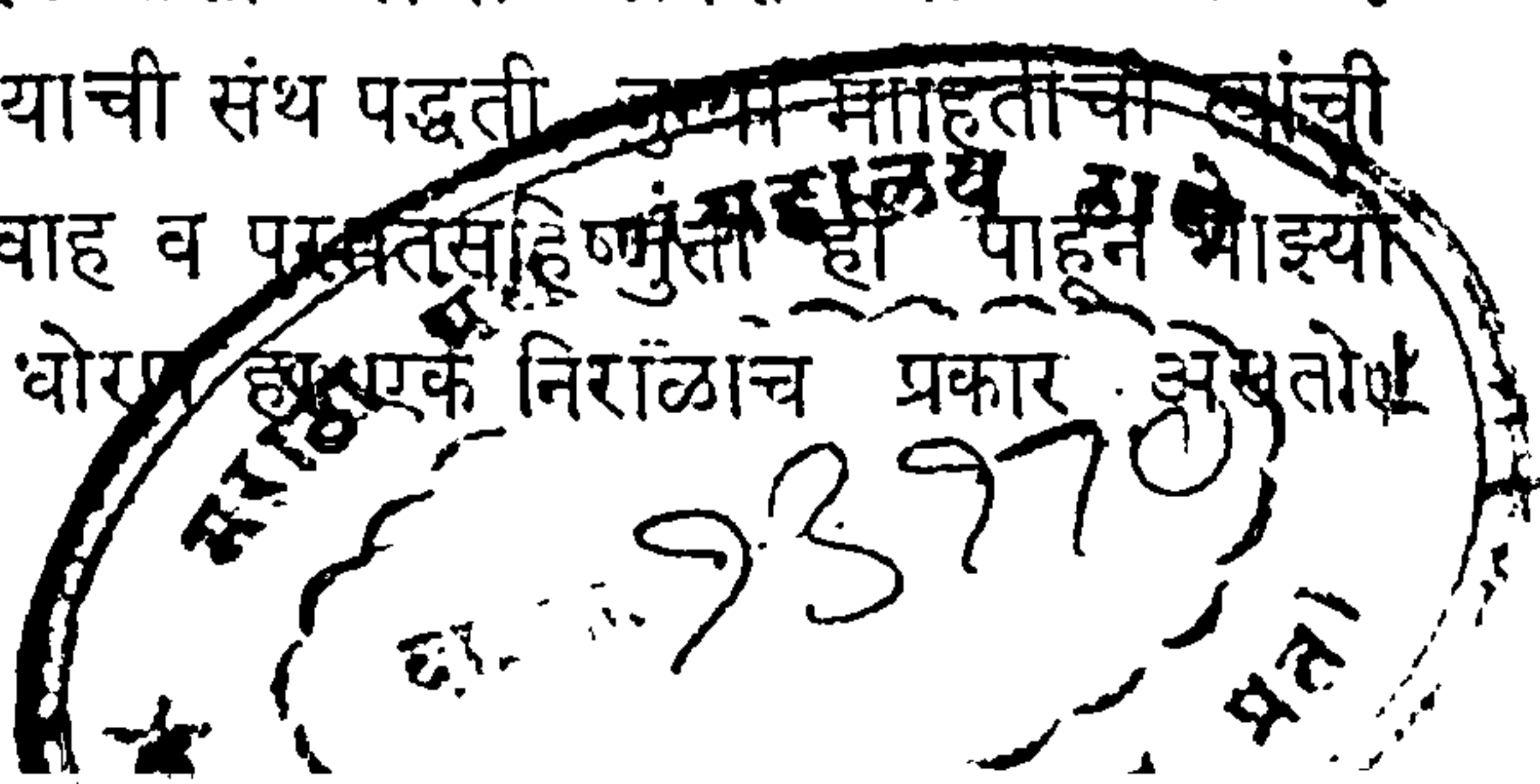
पुढे एके दिवशी सकाळी मंडईत जाता जाता वाटेत या माझ्या मित्राकडे मी जरा टेकलो. तो दाढी करीत बसला होता. दाढीबिडी झाल्यावर त्याने ब्लेड स्वच्छ धुतली आणि धोतराचा सोगो सोडून त्यांच्यावर ठेवून ती तो कोरडी

करू लागला. हे पाहताच मी झटकन पुढे झालो अन् त्याचा हात धरून म्हणालो, “ धोतरे का फाटतात, कळले ? भले महाराज ! यानेच बारीक चिरण्या पडतात; अन् तुम्ही मोठे माहीतगारासारखे ‘ वैठ्या घड्या ’ ‘ वैठ्या घड्या ’ म्हणून पुकारा करता ! ” ब्लेड ब्राजूस सारून पाहतात तो खरोखरच धोतराला चिरणी पडलेली ! रामभाऊ अगदी खजील झाले. ते म्हणाले, “ मी त्या पोराना उगीच की हो मूर्ख ठरविलं ! ” मी म्हटले, “ पण हे इथं थांबून कसं चालेल ! तुमच्या वर्ध्यांच्या मित्राला तुम्ही हे कळविलं पाहिजे ! त्याचाही तुम्ही गैरसमज करून दिला आहे. ” रामभाऊंनी आपल्या फजितीचे वर्णन करून त्याला मोठे पत्र लिहिले व त्याच्या गैरसमजाचा परिहार व्हावा असे केले. पण त्याने परत लिहिले की, माझे मत बदलले हे खरे; पण आमच्या चिंगीचा नवरा, दीर हे सगळे दिवाळीला आले होते यांना मी धोतरे फाटण्याची हकीकत सांगितली आहे ! त्यांचाही गैरसमज घालविला पाहिजे ! मी जावयाला लिहावयाचे म्हटले तरी पण त्यांचा भाऊ विलायतला नुकताच रवाना झाला आहे त्यालाही लिहावे की काय ? अन् त्याने जर आणखी कोणाला सांगितले असले तर त्याने त्या लोकांना लिहावे अशी विनंती त्यास करावी की काय ? हा पाठलाग आपण कुठवर करायचा ? ” या त्याच्या उत्तराने रामभाऊ अगदी नामोहरम झाले. असा गैरसमज सूक्ष्म होत जातो व हाती काही लागत नाही.

प्रो. अण्णासाहेब कर्वे यांच्या सत्तराव्या वाढदिवसाच्या निमित्ताने ‘ रत्नाकर ’ मासिकाने मला कर्वे यांच्या कर्तबगारीवर लेख लिहावयास सांगितले. ‘ यशस्वी समाजसुधारक ’ या नावाचा लेख मी लिहिला. त्यात खुद्द कर्व्यांच्यासंबंधाने असे एक वाक्य छापिले आहे, पण (कर्व्यांचे) हे बोलणे जरा बडबडीचे होईल असे वाटते. ” आता एवढ्या मोठ्या माणसासंबंधाने व त्या शुभ प्रसंगी मी असे कसे लिहीन ? खरोखर लिहिलेले नव्हतेच; पण मुद्रकांनी चूक केली व तपासनिसाठी ती राहू दिली. अर्थात हे वाक्य वाचल्यावर कर्वे यांच्या नातेवाईकांनी, चाहत्यांनी व उपकृतांनी मला खूप नावे ठेविली असतील व अजूनही त्यांच्या मनात तो दंश राहिला असेल—पण खरो गोष्ट निराळी होती. त्या लेखाचे हस्तलिखित अजून माझ्यापाशी आहे. त्यात मूळचे वाक्य असे आहे,— “ पण (कर्वे यांचे) हे बोलणे जरा गडबडीचे होईल असे वाटते. ” यातील ‘ गडबडीचे ’ शब्दाएवजी मुद्रकांनी ‘ बडबडीचे ’ असा शब्द छापिला. ही चूक उमगताच मी हस्तलिखित

मागवून घेतले व संपादकाची खातरी केली. पण प्रकटरीत्या ही दुरुस्ती करण्याच्या कामी मी किंवा संपादकांनी जी आस्था दाखवावयास हवी होती ती दाखविली नाही. आज करू, उद्या करू, असे करता करता ती चूक तशीच राहून गेली व म्हणून वरील मंडळींचा मजवरील रोषही कायमच राहिला असेल. गैरसमज असा साचून राहतो. पदरी पातक नसतांना लोकांचा असा रोष होतो व यामुळे आपल्याला कष्ट होतात. थोड्या चलाखीने हे सगळे वाचले असते पण ते झाले नाही. माझ्या परवाच्या एका लेखात शेवटी शेवटी " तराटणी हवेत चिरत चालली " असे छापिले आहे. माझा शब्दप्रयोग " विरत चालली " असा आहे ! आता तो आपलेला शब्द वाचून कोणी कोणी मनात म्हणाले असतील, " लेखक झाले म्हणून त्यांनी काय वाटेल ते लिहावे काय ! " पण मी तो शब्द मुळी लिहिलाच नव्हता ! आणि ही दुरुस्तीची संधी मी साधिली नसती तर काही वाचकांचा तरी रोष माझ्यावर राहून गेला असता. गैरसमज असे पसरतात.

रा. विनायकराव जोशी हे ' सुधारक ' पत्राचे संपादक होते. ' सुधारक ' चे टिळकांच्यासंबंधीचे धोरण आम्हा विद्यार्थ्यांना त्या वेळी अत्यंत संतापजनक वाटे; म्हणून श्री. जोशी यांच्यासंबंधीही आमच्या मनात अढी असे. गावातून इकडे तिकडे फिरताना हे विनायकराव भेटले म्हणजे आम्ही त्यांच्याकडे अवहेलनेने पाहात अरू. आमच्या त्या तसल्या पाहण्याने विनायकरावांना वाईट वाटत असेल यात काहीच शंका नाही. पण एकदा मित्रांशी बोलता बोलता आमच्या सहज ध्यानात आले की, ज्या गृहस्थांना आम्ही ' सुधारक ' चे जोशी म्हणून समजून अवहेलनेने रोखीत होतो ते गृहस्थ विनायकराव जोशी नव्हतेच ! ते हिराबागेचे चिटणीस असलेले दुसरेच एक गृहस्थ होते. आम्ही त्यांना विनायकराव समजत होतो ! आता चूक कळल्यावर वास्तविक पाहता आम्ही त्यांच्याकडे जाऊन त्यांची माफी मागावयास हवी होती की, आम्ही तुमच्याकडे विनाकारण तिरस्काराने पाहात होतो ! पण ते झाले नाही. पुढे न्यू इ. स्कूलमध्ये मी नोकरी धरल्यावर माझी व विनायकराव ऊर्फ अप्पासाहेब जोशी यांची प्रत्यक्ष ओळख झाली. त्यांची वागण्याची गंभीर दृष्ट, बोलण्याची संथ पद्धती, जुन्या माहतीची त्यांची मनोरंजक खेरात, विनोदाचा संतत प्रवाह व परस्परसहिष्णुता ही पाहून माझ्या ध्यानात आले की, वर्तमानपत्रातील धोरण हा एक निराळाच प्रकार असतो.

गैरसमज नाहीसा होऊन त्यांची माझी मैत्री झाली हे ठीक झाले; पण ज्या गृहस्थाकडे आम्ही तिरस्काराने पाहात होतो त्या विचान्याच्या मनातील अपमानाचे शल्य तसेच राहून गेले याचे मात्र वाईट वाटते.

आमच्या घरी खाली एक चांगला हुशार विद्यार्थी राहात असे. त्याच्या बापाने दुसरे लग्न केले होते व नव्या संसारात तो रतलाम येथे दंग असे. हा पहिला मुलगा पुण्यास एका नातेवाईक बाईपाशी राहात असे. सातव्या इयत्तेत आल्यावर गणपतीने यू. एस्. एफ्.चा कोर्स घेतला. कॉलेजात जावे तर ती खर्चाची बाब व वडिलांकडून अगदी उपेक्षा; अन् दुसरे म्हणजे तेव्हा एफ. वाय. पासून गणित आवश्यक असे व गणपतीला तर गणित येत नव्हते. शिवाय यू. एस्. एफ्. होणाऱ्यांना सरकारी नोकरी मिळण्याची विशेष सवलत; तेव्हा अशी परीक्षा पास होताच गणपतीला येथील बाँवे ऑफिसमध्ये ताबडतोब नोकरी लागली. मिलिटरी अकौंट्सच्या कचेरीला येथे 'बाँवे ऑफिस' म्हणतात, हे सर्व्हास माहित आहे. परीक्षा पास झाली, नोकरी लागली; स्वाभाविकच गणपतीला आनंद झाला; म्हणून फारशा न भेटलेल्या आपल्या बापाला-सुद्धा त्याने समाधानाचे पत्र लिहिले व म्हटले, "मला गणित येत नाही म्हणूनच मी कॉलेजचा नाद सोडला; यू. एस्. एफ्. झालेल्याला कॉलेजमध्ये घेत नाहीत. मला सध्या बाँवे ऑफिसमध्ये ३५ रुपयांची नोकरी लागली आहे." गणपतीचे कोणतेही करणे बापाला पसंत पडत नसे. तो वाईट आहे, खोटे बोलतो असा दुर्ग्रह त्याने करून घेतला होता. या फडर्या माहितगार बापाने गणपतीला उत्तर लिहिले ते मोठे मासलेवाईक होते! त्याने लिहिले, "चि. गणपती यास अनेक आशीर्वाद, वि. वि. तुम्ही यू. एस्. एफ्. पास झाला हे वाचून सौभाग्यवतीला व मला फार आनंद झाला. असेच यश वरचेवर श्रीकृपेने तुम्हांस मिळत जावे. पण तुम्ही मॅट्रिक होऊन कॉलेजात जावे अशी आमची फार इच्छा होती. तथापि आपले शहाणपण चालवून आपण यू. एस्. एफ्. झाला त्यालाही काही हरकत नाही. कॉलेजात जावयास अजूनही काय हरकत आहे? यू. एस्. एफ्. झाला म्हणजे काय बाटला की काय? मॅट्रिक काय, अन् यू. एस्. एफ्. काय; राज्य एका इंग्रज सरकारचेच ना! मग कॉलेजात का नाही जात? तुमच्याच मनात नसले तर कॉलेजवाले तरी काय करणार? तुम्ही लिहिता की, मला गणित येत नाही—नसेल येत; कॉलेजात काय गणिताशिवाय इतर विषय

शिकवीतच नाहीत की काय ? आपण आपले समजले तेवढेच शिकावे; पण तुमच्याच मनात नाही तेथे कॉलेजवाले तरी काय करणार ! पण एका गोष्टीने मात्र तुम्ही आम्हांला अगदी चकित करून सोडले ! आम्ही आपले अशिक्षित असलो म्हणून काय गाढव आहो असे समजता काय ! अहो ! तुम्ही पुण्यास नोकरी आहे म्हणता अन् लिहिता की बाँबे ऑफिसमध्ये नोकरी करतो ! हे कसे काय ? पुण्यात राहून मुंबईला नोकरी करता काय ? काही तरी खरे लिहावे ! का बाप आपला वेडावागडा असला म्हणून त्याला काहीही लिहावे !—कळावे; देव तुम्हाला खरे बोलण्याची बुद्धी देवो हा आशीर्वाद—”

आता या शहाण्या बापाला गणपतीने काय लिहावे ! खऱ्या माहितीच्या अभावी त्याने अनेक गैरसमज करून घेतले होते—हे कसे दूर व्हावयाचे ?

इतिहासप्रसिद्ध माणसांच्या किंवा पुढारी लोकांच्या चरित्रात अशा गैर-समजांनी त्यांना अगदी सतावून सोडल्याची उदाहरणे आहेत. पण ती उदाहरणे टोचळ असतात; आणि आरंभी म्हटल्याप्रमाणे त्यांनी त्यांचे इतकेसे नुकसानही होत नाही; पण आपल्यासारख्या सामान्य माणसांना या गैरसमजाची भारीच जाचणूक होते आणि आपण परस्परांघिषयी विनाकारण वितुष्ट बाळगितो. असलीच नेहमीच्या व्यवहारातली चारपाच उदाहरणे वर दिली आहेत. ती ‘ चिमटीने उचलून ’ नीट न्याहाळून पाहिली तरच त्यातील खरे सौंदर्य ध्यानात येईल असे वाटते.

ललित-लेखक जीविताचे अनुकरण करतात काय ?

पश्चिमेकडील देशात आज दोन अडीच हजार वर्षे वाहात राहिलेल्या सर्व ज्ञानगंगांचे उगमस्थान अॅरिस्टॉटल् हा होय. हिमालयाच्या पाणलोटारून सहस्रावधी नद्यांच्या धारा खाली आलेल्या नकाशात दिसतात. यांनीच आर्यावर्ताचा अर्धाअधिक भाग प्रथम जलमय व सुपीक करून टाकिला आहे. पश्चिमेकडील मानवयोनीत अॅरिस्टॉटल् हा हिमालया-सारखा शोभतो. त्याच्या एकट्याच्या लहानशा मस्तकातून ज्ञानाच्या हजारो धारा बाहेर पडल्या व त्या शतकानुशतक पश्चिमेकडील अनेक वंशखंडांच्या जीवितात मुरत राहून त्यांचे जीवित सुसंस्कृत आणि संपन्न करून टाकित आहेत. मानवी जीवितावर अशा प्रकारची शाश्वत छाप बसविणारा व्यासांशिवाय इतर कोणी तत्त्ववेत्ता आजवर होऊन गेला असेल असे वाटत नाही. त्याची जी विविध प्रवचने चालत त्यात कवीविषयी बोलताना तो म्हणाला की, “कवी अनुकरण करितो.” हे वचन बोलताना त्याच्या मनापुढे शोकपर्यवसायी नाटके होती असे टीकाकार लोक सांगतात. ती तशी असोत किंवा नसोत; कवी अनुकरण करितो म्हणजे काय याचा बोध आपल्याला स्वतंत्रपणेच करून घेतला पाहिजे.

कवींना जीवितात जे दिसते त्याचे चित्रण ते करितात असा या सामान्य विधानाचा अर्थ आहे. या तत्त्ववेत्त्याच्या काळी काव्य-नाटकादी लिहिणारे कवी मानवी जीविताचे केवळ हुबेहूब वर्णन करण्यातच आपल्या कौशल्याचे सार्थक मानीत होते की काय हे माहित नाही. पण अनुमानाने खचित असे वाटते की, तेव्हाचे कवीही असे करित नसावेत. ते मानवी जीविताचे अनुकरण

करीत असतील हे बरोबर आहे. पण जसले कसले मानवी जीवित त्यांना भोवताली दिसत होते तसलेच जीवित, कानामात्रेचाहि फरक न करता ते चित्रित करीत असतील असे वाटत नाही. कारण स्थूलमानानेसुद्धा मानवी जीविताकडे पाहिले तर त्याचा कोणताही खंड असा दिसत नाही की, जो कवींनी किंवा नाटककारांनी कोणत्या तरी दोन टोकांमधून नेमका उचलिला व काव्याच्या किंवा नाटकाच्या साच्यात चपखल बसविला. मानवी जीविताचा कोणताही एखादा तुकडा कवितेत किंवा नाटकात आणून बसविलेला आहे व तो जसा बसावयास हवा तसा बसला आहे असे झालेले नाही, हे कवी व नाटककार स्वतःसुद्धा सांगतील. सृष्टीने चांगले बांधेसूद्ध व कलाकुसरीचे कथानक आपणहून पुरविले आहे व कवीने किंवा नाटककाराने त्याला कवितेचे किंवा नाटकाचे रूप देण्याचेच काम केवळ केले आहे असे झालेले किती ठिकाणी आढळते हे वाङ्मय वाचणाऱ्यांनी अवश्य पाहावे. मला वाटते, अपवादादाखल एखादे नाटक व कदाचित एखादी कादंबरी सापडेल, पण एकंदर जो वाङ्मयसंभार आपल्या डोळ्यापुढे उभा आहे, त्याच्या अवलोकनाने जर काही सिद्ध होत असेल तर ते हे की, हे कसबी लोक माणसांच्या प्रापंचिक जीवनातून केवळ ओबडधोबड असा पाषाण हाताशी घेतात आणि मग आपल्या अपेक्षेची कुशाग्र छिन्नी त्याच्यावर चालवून आपल्याला हवा आहे तसा आकार त्या पाषाणाला देतात. त्यांच्या हाती जो केवळ कच्चा माल लागतो त्याची रुचकर आणि भोग्य वस्तू कशी बनवावी हे आपल्या वासनेच्या संमतीने ते ठरवितात..

मौज अशी आहे की, त्यांनी मूळ वस्तूत इतके कृत्रिम आणून पेरिले तरी त्यांनी प्रापंचातील स्वाभाविक चित्रेच रंगविली आहेत असे आपण म्हणत राहतो. वाङ्मयात वाचावयास सापडणारा सर्व प्रकार हा मूळ सृष्टीच्या घटनेतच जसाच्या तसा सापडतो असे म्हणणे हे, स्वाभाविकपणा वाङ्मयाला आवश्यक आहे, या आपल्या अपेक्षेला जमून दिसते म्हणून आपण म्हणतो. वाङ्मयात स्वाभाविकपणा असावा या आपल्या मूळ अपेक्षेचा अर्थ इतकाच आहे की, अवाच्या सवा, मुलुखानिराळे, एक हात लाकूड तर नऊ हात टल्पी, असे काही असू नये. जे जे वाङ्मयात आलेले असते ते ते केव्हा ना केव्हा तरी आपल्याला जीवनक्रमात खास भेटेल, असेच असावे. वाङ्मयप्रकारात काढलेले सगळेच्या सगळे चित्र स्वाभाविकच आहे याचा अर्थ, या चित्रात

मुलुखानिराळे असे काही नाही, एवढाच आहे. पण 'या चित्राचे निरनिराळे अवयव एकमेकांच्या शेजारी जसे बसविलेले तुम्हांस दिसत आहेत तसेच खुद्द प्रपंचातही दिसतात काय?' असा प्रश्न जर कोणी केला, तर आपणास गांगरल्यासारखे होईल; आणि 'वाङ्मय लिहिणाऱ्याने जे कार्यकारणभाव कल्पिलेले आहेत, ज्या एका वस्तूतून दुसरी वस्तू अवश्य निघालीच पाहिजे असे त्याने दाखविले आहे ते नेहमीच्या स्वाभाविक प्रपंचात तुम्हांस हटकून सापडते काय?' असा प्रश्न कोणी केला तर आपले मूळचे म्हणणे विचार करूनच पुन्हा मांडावयास हवे असे आपणास वाटू लागेल.

वाङ्मयसेवक हा केवळ सृष्टीपुढे दर्पण धरितो असे समजणे चूक आहे. जे सृष्टीत दिसते ते तो घेतो म्हणून त्याचे लिहिणे स्वाभाविक असते, इतकेच काय ते खरे असते. पण त्याला जे दिसते ते तो आपल्या अपेक्षेप्रमाणे पुन्हा जुळवितो. सृष्टीने बनविलेल्या कथानकाचा बनाव त्याला आवडत नाही. त्याची अपेक्षा निराळी असते, त्याची आवड वेगळी असते आणि त्याची रसाची रुची भिन्न असते. कशातून काय उपजावे याची त्याला काही स्वयंभू कल्पना असते. पण प्रपंचातील व्यापाराकडे तो जो पाहू लागतो तो त्याची अपेक्षा फसते. काही नावडतेच त्याच्या डोळ्यापुढे दत्त म्हणून उभे राहते. काही भलतेच रसमिश्रण झाल्याने त्याच्या तोंडाला कडवट चव येते. मग हे प्रपंचातील व्यापार तो एकमेकापासून विलग करितो आणि आपली अपेक्षा, आवड, रुची आणि उपजतबुद्धी यांचा कल पाहून सुटे हे केलेले सगळे अवयव आपल्या योजनेप्रमाणे तो निराळ्या साच्यात बसवितो. याचा अर्थ असा की, प्रपंचातील कापीव ठोकळे तो उचलतो, पण ते मुळामध्ये ज्या नात्यांनी आणि अनुक्रमाने बसविलेले असतात ती नाती व ते अनुक्रम योग्य त्या त्या ठिकाणी तो बदलून टाकितो व आताच सांगितलेल्या आपल्या कलाप्रमाणे तो त्याचा एक नवा साचा बनवितो. प्रपंचातील मूळ ठोकळे उचलले येथपर्यंत त्याचे लिहिणे निःसंशय स्वाभाविक आहे; पण त्याने त्या ठोकळ्यात जी नवी नाती उत्पन्न केली ती मात्र त्याच्याच कृत्रिमांची आहेत असेच म्हटले पाहिजे. 'कवि अनुकरण करतो' हे खरे असेल, पण आपल्या वस्तूचा बनावसुद्धा प्रपंचातील अनुभवाप्रमाणे तो बनवितो हे मात्र खरे दिसत नाही.

ही नवी नाती तो का उत्पन्न करतो हे पाहण्यासारखे आहे. समाजाच्या

जीवनक्रमाचे मनुष्यप्राण्याने काही अवलोकन केले आहे. त्यावरून व मानवी हिताकडे लक्ष ठेवून वन्यावाईटाचे, न्यायान्यायाचे आणि खऱ्याखोऱ्याचे काही अडाखे त्याने बसविले आहेत. या अडाख्यांस धरून मानवी प्रयत्नांची फलश्रुती व्हावी अशी सर्वांप्रमाणे लेखकाचीही अपेक्षा असते. चांगल्याच्या पोटी चांगलेच जन्माला यावे असे त्याला वाटते व त्याला असा नेहमी धाड वाटतो की, वाईटाच्या पोटी बहुधा वाईटच निपजेल. अशा प्रकारची काही एक संगतीची अपेक्षा तो बाळगितो. चांगल्यातून चांगले, सौम्यातून सौम्य, उग्रातून उग्र जर निघाले नाही तर त्याला धक्का बसल्यासारखे होते. म्हणून आपल्या लेखनात तरी तो या चुकीची दुरुस्ती करू पाहतो. कार्यकारणात अपेक्षित असलेली संगती जर मुळात नसली तर ती आपण आणिली पाहिजे असा त्याच्या बुद्धीचा आग्रह असतो. सद्गुणी माणसाला नेहमी यश मिळावे आणि दुर्गुणी माणसाला शेवटी काहीतरी शासन व्हावे अशी बुद्धी त्याच्या मनात कायम झालेली असते आणि म्हणून मूळ प्रपंचात जरी हा अनुक्रम त्याला नेहमी सापडत नसला तरी आपल्या वाङ्मयनिर्मितीत तो अवश्य असावयास हवा असे त्याला वाटते. प्रयत्नशील माणसाला संपत्तिमान होता यावे आणि मूर्ख, ऐदी माणसांना वैभव लाभू नये अशी त्याची इच्छा असते आणि सृष्टीच्या नोंदवहीत जरी त्याला असे नित्य आढळले नाही तरी ते तसे असावयास हवे असे वाटून तो आपली वाङ्मयनिर्मिती तसतशी करितो. याचा अर्थ हाच की, लेखक सृष्टीचे अनुकरण करित नाही.

लेखक शोकपर्यवसायी कथानके लिहितो म्हणून असे वाटण्याचा संभव आहे की, वर सांगितलेले सृष्टीच्या कारखान्यातले वैपरीत्य तो पत्करितो व म्हणून आपल्या कथानकाचे पर्यवसान शोकपर करण्यास तो तयार होतो, पण हे खरे नाही. सृष्टीच्या व्यापारात अपेक्षाभंग सापडतो व त्यावर त्याने आपले कथानक शोकपर केलेले असते असे नाही. त्याच्या वाङ्मयातील शोकपरत्वाची भूमिका अगदी निराळी असते. काम, क्रोध, मोह, मः, मत्सर इत्यादि प्रवृत्तींची प्रास्ताविक रूपे मनुष्याच्या जीविताला अत्यंत उपयोगी असतात. ती उपयोगीपणाची मर्यादा या प्रवृत्तींनी ओलांडिली व मुद्दाम वून कथानकातील नायकाची त्या फरपट काढू लागल्या म्हणजे कथानकाला शोकपरत्वाची बाधा होऊं लागते व त्या अगदीच वेफाम झाल्या म्हणजे कथानक शोकपर्यवसायी होते. लेखक जी

शोकपर्यवसायी कथानके लिहितात ती अर्शा असतात, पण प्रपंचात जी अनेक शोकपर्यवसाने होतात ती केवळ या अतिरेक-तत्त्वाने होतात असे मुळीच म्हणता यावयाचे नाही. प्रपंचातील शोकपर्यवसाने का घडतात कोणास टाऊक! एकापुढे एक काही भलभलतेच घडून येत असते. ते सगळे प्रसंग एका साखळीचे दुवे आहेत असेही म्हणता येत नाही. कोणत्या नात्यांनी आणि कारणांनी ते एकमेकांपुढे आलेले असतात हेही कळत नाही.

शोकपर्यवसाने किंवा आनंदपर्यवसाने मात्र भराभर घडत असतात. आपापल्या प्रपंचातला किंवा इतिहासातला एखादा कालखंड उचलावा व त्यात अचानकत्व, असंगति, अपेक्षाभंग, निराशा आणि आनंद यांचे मिश्रण किती झालेले असते ते पाहावे. प्रथम मुलगा होतो, तो मरतो; पुढे अनुक्रमाने पाच मुली होतात; त्यांच्यातील एक मधली सुरूप म्हणजे आईबापांच्या रूपातील सौंदर्यकला एकत्र केलेली अशी असते; बाकीच्या तिच्या बहिणीशा वाटतात, पण साधारण कुरूपच असतात, नोकरी नीट लागलेली असते; अधिकाऱ्यात बदल होतो; दहा वर्षांनंतर अक्षर चांगले नसल्याचा टपका येतो; बायकोला कळा लागतात; चिमणीच्या नावाने तिकीट घेतले होते त्याचे लॉटरीतून पाच हजार रुपये येतात; थोरलीचा नवरा तिळा फार मारतोय, मध्ये पाच वर्षे खंड पडून मुलगा होतो, नोकरीत वाहवा होते, पक्षघात होतो, जीव जातो— यात कशाला काही मेळ असतो काय ? जीवित असे असते. याचे अनुकरण ललित लेखक कधी करितात ? बहुतेक जीविते अशीच असतात. पण लेखकांचे पाहावे तो त्यांच्या कथानकात काही सुसूत्रपणा असतो, संगती असते, योजना असते; आणि तरीही आपण अनुकरण करितो असे ते म्हणतात व आपण त्याला होकार भरतो. एखाद्या जीवितात सूत्रबद्धता व योजना त्यांना सापडतही असेल, मग ते लिहिणे प्रापंचिक जीवनाचे प्रतिबिंब नव्हे, ते प्रतिनिधिरूप लिहिणे नव्हे, म्हणजे लेखक हे जीविताचे अनुकरण करितात, असे नाही. त्यांनी अनुकरण केले असते तर आताच वर सांगितलेल्या कथानकासारखी कथानके त्यांनी वाङ्मयात घातली असती. पण असे कधीही होत नाही; आणि त्यांनी तशी कथानके घातली तर वाचक तसले वाङ्मय कधीच वाचणार नाहीत. याचा अर्थ वाचकाला व लेखकाला मूळच्यासारखेच सांगणारे वाङ्मय नको असते, असा आहे. मग कवी, नाटककार, कादंबरीकार सृष्टीचे अनुकरण करितात हे म्हणणे इतर एखाद्या अर्थाने कदाचित

खरे असले तरी, वाङ्मयवस्तूविषयी बोलत असता ते मुळीच खरे नाही.

आणखी एक बाब याच दृष्टीने विचारात घेण्यासारखी असते. मानवी जीवितात अशा काही गोष्टी घडून येतात की, त्या पाहून माणसे चकित व स्तंभित होऊन जातात; पण लेखकांना वाटते की, आपल्या ज्ञानाचा जो संचय आहे व आपली जी अनुमानपद्धती आहे तिच्यावरून या कार्याच्या कारणांची काही उपपत्ती बसविता येण्यासारखी आहे व उपपत्तीस धरून वाङ्मय म्हणजेही अनुकरणच झाले, असे तो समजतो. जर एखादी घटना बनली आहे तर तिच्या काही कारण असलेच पाहिजे येथपर्यंत त्यांचे अनुमान बरोबर असते; पण ते कारण दऱवेळी आपल्याला सांगता येण्यासारखे आहे असेही तो आग्रहाने समजतो, ते मात्र बरोबर नाही. दिसत असलेल्या कार्याला कारण असावयास हवे ही अपेक्षा तर्कास धरून आहे; पण आपण केलेली कारणमीमांसा ही दऱवेळी बरोबर आहे असे जे तो समजतो ते मात्र तर्कास सोडून आहे. कारण सृष्टीच्या जड घडामोडीतील प्रत्येक कार्याचे कारण जर आपणास सांगता येत नाही तर तिचे जे सूक्ष्म व्यापार चालू असतात त्यांची कारणे मात्र आपणांस सांगता येतीलच असे त्याने का मानावे हे कळत नाही.

आपले जयापजय व आपले लाभालाभ हे नेहमी आपल्या प्रयत्नातूनच निष्पन्न होत नाहीत, तर अजून अज्ञात असलेल्या इतर काही शक्तींचे व्यापार आपल्या प्रयत्नांवर होत असतात व ते ज्या मानाने अनुकूल किंवा प्रतिकूल असतील, त्या मानाने आपले जयापजय व लाभालाभ सिद्ध होतात किंवा फसतात हे मानवाने पुरते ओळखिलेले आहे. म्हणून प्रत्येक सुसंस्कृत देशाच्या तत्त्वज्ञानात अशा स्वतंत्र शक्तींचे अस्तित्व मानिले आहे. पण मौज अशी आहे की, हा जो अज्ञात शक्तींचा परगणा असतो त्यातील हालचालीहि आपल्याला कळतात असे मानण्याकडे लेखकांचा कल दिसतो—इतकेच नव्हे, तर त्या हालचालींचे धोरणही आपण प्रपंचात ठरविलेले बरेवाईट, खरेखोटे, इत्यादींचे जे अडाखे आहेत त्या अडाख्यांना धरूनच आखलेले असते, असेही मानण्याकडे त्यांची प्रवृत्ती होते. म्हणजे असे की, मानवी प्रयत्नांच्या अवलोकनाने जे न्याय सिद्ध झाले ते न्याय, सृष्टीच्या किंवा परमेश्वराच्या अधिराज्यातसुद्धा जसेच्या तसेच्या तसे चालू राहतात, असे मानण्यापर्यंत त्याची मजल जाते. अन्याय केला असता नुकसान होते असा एक लेचापेचा का होईना पण

अडाखा त्याने बसविलेला आहे. तो सृष्टीही अमलात आणिते अशी त्याच्या नैतिक अनुमानाची उडी असते. “अस्पृश्यता मानणे हे पाप; याने नुकसान होणारच” असे म्हणता म्हणता बिहार प्रांतात झालेले भूकंपही या पापामुळेच झाले असे म्हणण्याचे धाडस महात्मा गांधी करितात. लेखक लोक असलेच साहस अनेकदा करितात. ‘नियतीची खूण’ (Finger of Destiny) असले शब्द ते योजू लागतात; आणि ती योजना व तो हस्तक्षेप आपण बसविलेल्या नियमान्वये होत आहे असे म्हणण्याचे धाष्ट्यही त्यांच्या हातून होते. काही प्रसंगी आपल्याला हवा आहे तसा सर्व परिस्थितीचा जम बसत असलेला दिसतो; पण काही काही वेळा आपण कितीही आटोप दाखविला तरी परिस्थिती विसकटतच चाललेली असते. यालाच नेहमीच्या व्यवहारात ‘योगायोग’ म्हणतात. सगळे जुळून येते तेव्हा ‘योग’ असतो व कोठेतरी फिसकटते तेव्हा ‘अयोग’ असतो. पण योग जमतो तेव्हा आपल्या अंगाला सत्य व न्याय असतातच असे नाही; तसेच जेव्हा अयोग उद्भवतो तेव्हा आपण सत्य व न्याय यांना पारखे झालेले असतो, असे नाही. तथापि असे असले तरी कवी, नाटककार इत्यादी हा योगायोग जशाच्या तसा चित्रित करण्याचे काम करित नाहीत. त्यांच्या कल्पनेची भरारी अनिरुद्ध चालते व त्यांस वाटते की, येथेही आपल्या दंडकाला अनुसरून काही गूढस्थ योजना असावी.

ती आपल्याला, अस्पृष्ट का होईना, पण दिसत आहे.

येथेच थोडी सावधगिरीची सूचना आपण एकमेकांस द्यावयास हवी. जर या लेखकाला काही योजना आहेसे वाटले तर ती हवीहवीशी वाटत असल्यामुळे खरोखरच आहे असे मानण्याकडे त्याच्या बुद्धीचा कल जास्त होतो. जे अस्पृष्ट असेल ते सुस्पृष्ट आहे असे त्यास वाटू लागते. जे केवळ छायांरूप असेल ते देहधारी आहे असे त्यास भासते आणि जेथे केवळ सहज आकस्मिकपणा असतो तेथे बुद्धिपुरस्सरता आहे असे तो मानू लागतो. जे हवे अशी वासना आहे ते वासनेच्या प्रखरपणामुळे ‘आहे’ असे वाटू लागणे स्वाभाविक असते. पण येथेच फसगतीला जागा आहे हे त्याने ओळखावयास हवे. समान परिस्थितीत अन्य काळी वा अन्य स्थळी अशीच प्रतीती येते काय हे त्याने पाहावयास सिद्ध झाले पाहिजे. असे जर काही नियम त्याच्या हाती लागले असले तर हे त्याचे बोलणे बरोबर आहे. एरवी सहज एखादा बनाव बनला पण

याला मात्र योजनेने झाला आहे असे वाटले, इतकेच म्हणता येईल. मोठा भाऊ कागदावर सफाईने काही इंग्रजी लिहीत असला म्हणजे आपल्या स्लेट पाटीवर पेन्सिलीने अनेक तऱ्हेच्या रेघोट्या मारून धाकटा भाऊ मोठ्या आशेने त्याला विचारतो, “दादा ! यात एकही इंग्रजी अक्षर आले नाही काय ?” आता त्याने इतके गिरगटलेले असते यात कोठेतरी एखादे इंग्रजी अक्षर उमटलेलेही असेल व दादा लाडिकपणाने आपल्या भावाला गंमत म्हणून शाबासकी देत असेल. पण आपल्याला हे माहित आहे की, T किंवा D जे काय उमटले असेल ते सहजासहजी उमटलेले आहे, त्यात योजनेचा अंश कसलाही नाही.

ज्या लेखकाला काही योजना दिसल्याचा भास झाला त्याची स्थिती केवळ अशीच आहे. लहान मुले रात्रीच्या वेळी अंगणात निजलेली असतात आणि आकाशात ढगांची उलाढाल चालू असते. या उलाढालीत ढगांना केव्हा केव्हा उंटाचे रूप येते; ते पाहताच “उंट आला !” म्हणून मुले ओरडतात. काही वेळाने ढगांचा आकार हत्तीसारखा होतो. मुले पुन्हा “हत्ती हत्ती” म्हणून ओरडतात. आपल्या लेखकाची स्थिती या अर्भकांच्या स्थितीहून विशेष बुद्धिमत्तेची असते असे मला वाटत नाही. उंट आणि हत्ती हे दिसतात खरे, पण वाऱ्याच्या मनात ते उत्पन्न करण्याची योजना खचित नसते. आपण एखादे वेळी खेडेगावाला गेलो असता एखाद्या जुन्या खोलीत बसावे—म्हणजे समोरच्या जुन्या भिंतीकडे पाहता पाहता तेथे एखादी डोळ्याची आकृती आहे असे वाटू लागते. मग काही वेळाने त्याच्या शेजारी नाकही उमटलेले आहे असे वाटते. असे होता होता बारीक दृष्टी आणि कल्पनेची भरारी यांच्या व्यापारामुळे आपल्याला संबंध चेहरा तेथे दिसू लागतो. आपल्या लेखकांची अवस्था नेमकी हीच आहे. चेहरा दिसला खरा, पण यात कल्पनेचे कार्य किती हे लक्षात घ्यावयास हवे आणि योजनेचा तर अंशही नाही हेही ओळखावयास हवे. लेखकांना जो योजनेचा भास होतो तो या वरील भासासारखाच होय. नाही तर समान परिस्थितीत नेमक्या त्या त्या तऱ्हेच्या योजना अमुक नियमान्वये होतात असे त्यास दाखविता आले असते. गूढ उकलण्याच्या हेतूने ‘मूळचे पाहून सांगावयाचे’ म्हणजे अनुकरण करावयाचे असा त्यांचा हेतू असतो तोही या कामात साधत नाही असे म्हणावयास हवे. अशा प्रकारे स्वतः बसविलेले अडाखे किंवा त्याला

होणारे आभास यांस अनुसरून लेखक मूळ वस्तूत हवे तसे फेरफार करून घेतो व आपले वाङ्मय लिहितो; तरीही अनुकरणाबद्दल आपण त्याची वाहवा करितोच. त्याचे लिहिणे आपल्याला आवडते याचे कारण त्याने जीविताचे अनुकरण केलेले असते हे नव्हे तर त्याने त्यात कृत्रिम केलेले असते हे होय.

पारमार्थिकांनी केलेला रामदासाचा पराभव !

रामदासाइतका दुर्दैवी ग्रंथकार दुसरा कोणी झाला असेल असे वाटत नाही ! रामदास हा अत्यंत श्रेष्ठ दर्जाचा, पहिल्या प्रतीचा ग्रंथकार झाला, पण इतर श्रेष्ठ दर्जाच्या ग्रंथकारांना जे भाग्य लाभते ते रामदासाला लाभले नाही. अशा ग्रंथकर्त्यांना अनुयायीवर्ग लाभतो, अनुकरण करणारे भेटतात, यांच्या प्रमेयांची फोड करणारे असतात, आणि त्यांचे पंथही वाङ्मयात प्रस्थापित होतात. रामदासाला हे वैभव मुळीच लाभले नाही. म्हणून असे वाटते की, रामदास हा ग्रंथकार दुर्दैवी ठरला. रामदासाला शिष्य नव्हते असे नाही. त्याचे अनुकरण झाले नाही असेही नाही आणि त्याच्या प्रमेयावर टीकाग्रंथ जरी झाले नसले तरी त्याचा पंथ प्रस्थापित झाला नाही असेही नाही. रामदासी संप्रदाय अजूनही सर्वांना परिचित आहे, दासबोधाची पारायणे करणारे हजारो लोक आहेत; मनाच्या श्लोकांची गर्जना करून आणि काखेला कुबडी घेऊन हिंडणारे अनेक महंत आहेत; पण हे सारे रामदासाला त्याच्या भक्तिशाखेत लाभलेले वैभव होय. रामदास हा रामाचा भक्त होता. इतर संत विठ्ठलाचे भक्त होते व काही थोडेसे दत्तात्रेयाचे भक्त होते. रामदासाने रामाची भक्ती फैलाविली. पण काही झाले तरी ती भक्ती होती. बरेच लोक विठ्ठलभक्तीत मुरलेले होते, रामदासामुळे काही रामाच्या भक्तीत मुरले एवढाच फरक. या भक्तांना रामदास हा गुरु वाटत होता यात काहीच शंका नाही, पण तो त्यांचा भक्तिमार्गातील गुरु होता. 'ब्रह्माण्ड भेदून रामकथा पैलाड न्यावी' याचा साधासुधा व परंपराप्राप्त अर्थच ते जाणोत. आपल्याला संसारतापत्रयातून मुक्त करणारा हा गुरु आहे; याची चरणसेवा करावी; याने दिलेला

रामनामाचा मंत्र जपावा व देह सार्थकी लावावा असा परमार्थविषयातील, आधीच इतरांनी चोखाळलेला विचार, उपासनाभेदाने त्यांनी बाळगिला होता. आपला गुरु हा आधी होऊन गेलेल्या मोठमोठ्या संतांच्या मालिकेतील एक तेजःपुंज मणी आहे, त्यांनी विठ्ठलभक्ती सांगितली होती, हा रामाची भक्ती प्रतिपादितो एवढाच फरक आहे, असे त्यांच्या मनावर बिंबलेले होते. रामदासाची त्यांना पुरती ओळख झालेली नव्हती. समाजात जो भक्तिमार्गाचा आखाडा पडलेला होता त्यातलेच ते होते; फक्त उपासनेचे दैवत निराळे होते, इतकेच काय ते ! रामदासाच्या मनाचे बहुविध व्यापार त्यांना कळले नाहीत. हा आपला गुरु आजवर झालेल्या गुरूंहून कोणत्या बाबतीत निराळा आहे याचा उमज त्यांना पडलाच नाही.

त्याचे विविधरूप दर्शन झालेले शिष्य काही तरी असलेच पाहिजेत. त्याने शेकडो मठांची स्थापना केली आणि एकविचारे अनेकांना भरविले. केवळ भक्तिप्रसारासाठी इतक्या यातायातीची आवश्यकता नव्हती; इतक्या मठांची स्थापना नको होती; जगाचे नश्वरत्व कोठेही प्रतिपादिता आले असते; आणि दासबोध व तदितर ग्रंथात एवढा अवाढव्य व्यवहारवाद विवरून सांगण्याचे प्रयोजन नव्हते. पण रामदासाने हे सर्व केलेले आहे. त्याच्या ज्या शिष्यांनी हे सर्व पाहिले व ओळखिले ते कोठे गेले ? त्यांचे काय झाले ? त्या शिष्यांचे ग्रंथ कोठे आहेत ? रामदासाचा व्यवहारवाद पुन्हा आवर्जून बोलणारा त्यांचा शिष्य वाङ्मयात कोठे शिल्लक आहे काय ? चुकून-माकून या बाबींचा उल्लेख करणारा कोणी असला तर तो नको. खुद्द रामदासांनी जसा व्यवहारवाद घस-घसून, आवर्जून, टासून सांगितला आहे तसा, त्याचा विधायक बुद्धीने विचार व उच्चार करणारा कोणी शिष्य आहे काय ? मला वाटते, नाही. मग हे सर्व लोक कोठे गेले ? ते असले पाहिजेत यात शंकाच नाही. ओवीच्या प्रत्येक अणुरेणूतून शिष्य उत्पन्न करण्याचे सामर्थ्य प्रकट झाले आहे. या ओव्यातील व्यवहारवादाचा मोह अनावर आहे; एकेक ओवी म्हणजे एकेक बाण आहे; मनोभूमीत गेला की रतून बसलाच पाहिजे. याही उद्गारांनी शिष्य होईनात तर मग कशाने होणार असतात ? सामान्य लेखक की ज्यांना विशेष प्रकारचे चारित्र्य नाही, उत्कटता नाही, पण थोडे लेखनाचे ढंग आहेत त्यांनासुद्धा अनुयायी व शिष्य लाभतात. मग रामदासाविषयी तर बोलावयासच नको.

रामदास परम विरक्त तापसी असून त्रिखंड तुडविलेला चाणाक्ष योगी होता; संघटनाचातुर्याची उतारपेठ होता; स्वतंत्र तत्त्वज्ञान लिहिण्याची कुवत बाळगणारा विचारवंत होता आणि राजवाडे म्हणतात तसा ' महाराष्ट्रवाङ्मयातील उस्ताद ' होता. अशा पुरुषाला शिष्य लाभेनात तर कोणास लाभणार ? मग या सगळ्या शिष्यांचे काय झाले ? व्यवहारवाद अथवा प्रपंचविज्ञान प्रतिपादणे ही काय रामदासाची केवळ करमणूक होती ? आणि परमार्थप्रतिपादन हाच त्याचा जिवाचा केवळ हव्यास होता ? असे मुळीच वाटत नाही. परमार्थाच्या आणि भक्तीच्या प्रतिपादनात रामदास जितका रंगून जातो त्याहीपेक्षा अधिक बारकाईने प्रपंचविज्ञानात तो रंगलेला दिसतो. ते विज्ञान अवश्य सांगावयाचे आहे अशी त्याची भूमिका दिसते आणि ठसवावयाचे आहे असा त्याचा आग्रह दिसतो. ती त्याची रिकामगणाची कामगिरी नाही; ते त्याने सहजासहजी केलेले नाही. चालू काळाशी जुळते बोलत बसावे म्हणून ते बरकरणी केलेले वाकपाटव नव्हे. मनाच्या, चित्ताच्या, विवेकबुद्धीच्या मूळ कंदातून भराभर फुटणारे ते जोरकस पंदे आहेत. ती जिवंत वाणी आहे; वेचक विचारांचा तो संग्रह आहे. त्यात सामान्य विधानांची सारवासारव नाही. त्यात तजेलदार कणाकणांची-तपशिलाची रेखीव मांडणी आहे. त्यात आत्मप्रत्ययाचा कस आहे. अशा वाङ्मयाने शिष्य व अनुयायी निर्माण होणारच होणार. मग ते सर्व कोठे गेले ? त्यांची विरुदावली तुटली की काय ?

अष्टकात दिसून येणारे त्याचे सृष्टिसौंदर्याचे प्रेमही या शिष्यांना एरवीच्या संभाषणात दिसून आले असले पाहिजे. त्यांच्या स्वाभाविक रसिकतेला हेही आवाहन पोहोचले असले पाहिजे. रामदासाच्या प्रपंचविज्ञानाचे स्फुरण जसे त्यांनी पाहिले होते तसे हे रामदासाचे सृष्टिसौंदर्यज्ञानही त्यांनी पाहिलेले असले पाहिजे; हीही रामदासाची शिकवण होती. सह्याद्रीच्या दऱ्याखोऱ्यातून हिंडणाऱ्या आणि अरण्याच्या निविडात एकांताचे सुख अनुभवणाऱ्या या विरक्ताच्या मनाचा व्यापार म्हणजे केवळ इंद्रियदमन एवढाच नसून त्याच्या अंगी कवित्वाची जिवंत स्फूर्ती आहे आणि त्याच्या प्रतिभेचा विलास नाना प्रकारांनी होत आहे हे त्यांनी खुद्द ग्रंथावरून व संभाषणावरून ओळखिले असेल. हीही दासांची शिकवणच होती. त्याच्या अनेक शिष्यांपैकी निदान काहींच्या अंगी तरी हे ओळखण्याची रसिकता असली पाहिजे. त्या शिष्यांनी तो ध्वनी आपत्य

वाङ्मयात कोठे उमटविला नाही काय ? तो कोठे तरी असलाच पाहिजे. मग त्याच्या शिष्यांचे काय झाले ? ते त्याचे शिष्य कोठे गेले ?

रामदासाला भक्तिशाखेत अनेक शिष्य मिळाले, पण त्याने जे प्रपंचविज्ञान प्रतिपादिले, सृष्टिमौंदर्याची जी रुची दाखवून दिली व वाङ्मयाची जी प्रचंड रचना केली त्यातून कोणीच शिष्य त्याला मिळाले नाहीत हे अगदी खरे आहे. रामदासाच्या आधी व ज्ञानेश्वरांच्याही पूर्वीपासून महाराष्ट्रात भक्तीचा डांगोरा झडत होता आणि रामदासानेही दैवत निराळे धरून तोच डांगोरा चालू ठेविला. पण याशिवाय त्याने जो दिव्य संदेश महाराष्ट्र-जनतेला दिला तो प्रपंचविज्ञानाचा होय. प्रपंचातून उठून जावयास हवे, बायकापोरे खोटी आहेत, हे सर्व मायापाश त्याज्य आहेत, असल्या उपदेशाचा पाऊस ज्ञानेश्वरनामदेवांपासून सर्व संतांनी पाडिलेला होता; पण दोन तपांपर्यंत भारतातील लोकांच्या जीविताचे अवलोकन केल्यावर रामदासाला निराळे स्फुरण झाले. जुन्या संतोपदेशाची राजवट त्यालाही एकदम झुगारता आली नाही; परंतु त्याने जो जो अधिकाधिक चिंतन केले तो तो त्याला त्याला दिसू लागले की, या परमार्थग्रस्त लोकांना प्रपंचाचीच जागृती द्यावयास हवी; यांना व्यवहारवाद शिकवावयास हवा; ऐहिक वैभव कसे साधावे याची शिकवण त्यांना द्यावयास हवी; यांच्या भावडेपणाचा निचरा करून यांच्या बुद्धीत पाताळयंत्रिपणा आणावयास हवा; हे लोक देवाच्या नावाने ओरडा करितात खरे, पण प्रपंचाचे कार्य गप्प वसूनच जास्त साधिता येते हे या लोकांना पटविले पाहिजे; हे लोक भीक मागतातच, पण काही हेतू मनांत धरून भिक्षेचा ब्रह्मणा करावा हे यांस शिकवावयास हवे; बोलताना सरळ बोलावे हे युक्तच आहे, पण “ काटीने काटी काढावी ” हा न्याय जास्त उपयोगाचा आहे हे या लोकांच्या मनावर बिंबविले पाहिजे; हे लोक दैवतांची उपासना करितातच, पण रामचंद्र हा बंधविमोचक होता, म्हणून त्याची उपासना करावयास हवी हे यांना आवर्जून सांगितले पाहिजे ! धकाधकीचा मामला या अशक्त लोकांच्या हातून घडणार नाही म्हणून फक्त सशक्तालाच नाना बुद्धी शिकवाव्यात हे रामदासाच्या मनाने कायमचे घेतले होते.

तुकारामत्रोवांनी पारमार्थिक दुःखाने टाहो फोडिला की, “ येणे दुःख माझा फुटो पाहे प्राण ”. रामदासाला हे उंच अर्थाचे पारमार्थिक दुःख होतेच, परंतु लोकांचे ते अनन्वित दुःख पाहून त्याने हंवरडा फोडिला की, “ हे लोक आता

कोठे जातील ? यांचा आपंगिता आता कोण ? ” या “ चिंतेने ऊर फाटतो. ” ही चिंता जर घालवावयास हवी असेल तर “ जैशास तैसा जेव्हा भेटे तेव्हा मजालसी थाटे ” हाच न्याय प्रसृत करावयास हवा; पण आपण स्वतः मात्र “ कळकटपणाची पदवी असो द्यावी ” हा न्याय त्याच्या मनात पक्का झाला. अशा प्रकारे लोकांनी प्रपंच करावा आणि तो कसा करावा हे शिक्षण आता लोकांना दिलेच पाहिजे हा त्याच्या बुद्धीचा निश्चय कायम झाला. “ संसार मुळीच नासका, विवेके करावा नेटका, नेटका करिता फिका, होत जातो ” म्हणून संसाराच्या अंगी फिके पडत जाण्याची मूळचीच जर प्रवृत्ती आहे तर तो नेटका करण्याची शिक्षण आपण दिली पाहिजे म्हणून रामदासाने केवढी प्रचंड ग्रंथरचना केली ! जुन्या संतांच्याप्रमाणे जर केवळ प्रपंचाचे वैयर्थ्य त्याला शिकवावयाचे असते व केवळ भक्तीचा महीमा गावयाचा असता तर त्याला ही ग्रंथरचना करण्याचे काहीच कारण नव्हते. ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम यांच्या अभंगांच्या खाली त्याने नुसती सही केली असती तरी चालले असते. “ आपण एकाएकी एकला, सृष्टीत भांडत चालला, बहुतांमध्ये एकल्याला, यश कैचे ! ” हे संवटनेच्या कामातील मर्म शिकविण्याची त्याला काय आवश्यकता होती ? “ ब्राह्मणांस ग्रामणीने (ग्रामण्याने) बुडविले... .. आम्हीही तेची ब्राह्मण, दुःखे बोलिले हे वचन, वडील गेले ग्रामणी करून, आम्हा भोवते ” अशी सामाजिक तक्रार करण्याची त्याला काय आवश्यकता होती ? “ उदंड बाजारी मिळाले, परी ते धूर्तेची आळिले, धूर्तापारी काहीही न चले, बाजाऱ्यांचे ” हे लोकसंग्रहाचे यशस्वी मर्म विवरून सांगण्याचे त्याला काय प्रयोजन होते ? ज्याला केवळ देवाचीच भक्ती सांगायची होती त्याला आयती प्रस्थापित झालेली विठ्ठलाची भक्ती सोडावयाची आवश्यकता काय होती ? “ प्रयत्न तो देव जाणावा; कष्टेविण फल नाही, कष्टेविण राज्य नाही, केल्याविण होत नाही, साध्य जनी ” हे राजस उद्गार काढण्याचा आग्रह रामदासाने का घरावा ? लेखनक्रिया करी करावी हे सांगण्याची आवश्यकता काय होती ? पढतमूर्खांची लक्षणे रामदासाने कशाला सांगाय्यास हवी होती ?—या सर्वांचे तात्पर्य असे आहे की, रामदासाला प्रपंचविज्ञान शिकवावयाचे होते व ते त्याने मोठ्या साक्षेपाने, मेहनतीने शिकविले आहे. मानवी मनाचा इतका सूक्ष्म शोध मराठीत इतर कोणाही ग्रंथकाराने

केलेला नाही. भावना, संकल्प, विकल्प ही सर्व रामदासाने तपासून पाहिली आहेत आणि त्यांचा व्यापार प्रपंचात कसा चालतो याचे यथारूप वर्णन केलेले आहे. ज्याला केवळ भक्तीच सांगावयाची आहे त्याला हे सांगून काय करावयाचे होते ?

पूर्वीच्या संतांनी प्रस्थापित केलेल्या वैराग्याच्या पीठिकेतून रामदासाला महाराष्ट्र-जनता बाहेरच काढावयाची होती. तो स्वतः विरागी म्हणजे वैरागी राहिला पण ते अशासाठी की, महाराष्ट्रातील गृहस्थाश्रम सुखी व्हावा. येथील गृहस्थ प्रापंचिक होते, पण परमार्थाच्या आणि वैराग्याच्या दाट सावटीखाली त्यांचे गार्हस्थ्य खुरटे राहात होते. मनूने गृहस्थाश्रमाचा महिमा मनमोकळेपणाने वर्णिला आहे आणि व्यासवाल्मीकींनी राम, कृष्ण व पांडव यांच्या प्रपंचाच्या वर्णनांनी वाङ्मय तोंडोतोंड भरून टाकिले आहे. पण संतवाङ्मयाची शिकवण मात्र वैराग्याची आणि प्रपंचाच्या मिथ्यात्वाची होती यात कसलाही संदेह नाही. मनु आणि व्यासवाल्मीकी यांची जनमनावरची छाप संतांच्या वैराग्यप्रतिपादनाने धर्मापुरती टिकली तरी प्रपंचाच्या दृष्टीने लुळीच झालेली होती. राम, कृष्ण हे श्रेष्ठ व पराक्रमी प्रापंचिक हा रामायण-महाभारतातून निघणारा बोध मागे पडून ते केवळ परमेश्वरस्वरूप असून आपण त्यांची भक्ती करावी व जिविताचे सार्थक करून घ्यावे एवढाच काय तो बोध शिल्लक राहिला. प्रपंचातून उठून जाऊन त्यांची भक्ती करता आली तर ती करावी हे संतप्रतिपादनाचे सार होते. लोक प्रपंचातून उठले नाहीत हे खरे; पण त्याचे कारण त्यांना तसे उठता येत नव्हते हे होय. त्यांचा इलाज नव्हता. प्रपंचाचे बंधच मुळी असे आहेत की, ते त्यांना उठू देईनात. पण संतांनी आपल्या तत्त्वज्ञानाने त्यांच्या तोंडाला थोडी कडवट चव आणिली होती हे खोटे नाही. गार्हस्थ्य हे सर्व आश्रमांचे आश्रयस्थान आहे आणि म्हणून तेच युक्तपणाने आचारिले पाहिजे हे तत्त्वज्ञान रद्द होऊन ते नाइलाजाने आचरावे लागत आहे अशी खंती माणसांच्या मनाला होती. म्हणजे कोणतेही कृत्य करतांना लोकांना जो तत्त्वज्ञानाचा आश्रय लागतो तो खिळखिळा झाला होता. रामदासांच्या मनाने असे घेतले होते की, गार्हस्थ्यची उच्च पीठिका पुन्हा प्रस्थापित केली पाहिजे; म्हणून त्याने आपल्या लिखाणात त्या गार्हस्थ्याला, मग ते व्यष्टीचे असो की समष्टीचे असो, यश कसे मिळेल याची मीमांसा परोपरीने केली. त्याने लोकांना

व्यवहारवाद शिकविला. त्याने महाराष्ट्र-भाषेत प्रपंचविज्ञान रचिले. पूर्वीच्या संतपरंपरेतून रामदास आपण होऊन उठला. हे अलौकिक धैर्य त्याने दाखविले. प्रपंचाच्या अवहेलनेचे तत्त्वज्ञान चालू असता एका वैराग्याने प्रपंचावरची लोकांची श्रद्धा स्थिर करावयास सिद्ध व्हावे हा देखावा तेव्हाच्या कित्येकांना उद्वेगकारक तर इतर कित्येकांना हर्षकारक वाटला असेल. लोकांना प्रपंच करावयाचेच होते पण ते त्यांना साखसुरत करावयाचे होते; तत्त्वज्ञानी लोक आपली केवळ गय करितात व म्हणून आपण प्रपंच करितो ही भूमिका त्यांना नको होती. ते प्रपंच करित; पण आपले काही तरी चुकत आहे, कारण संत व तत्त्वज्ञानी लोक आपल्याला या कामात प्रतिकूल आहेत या जाणिवेची रुखरुख त्यांच्या मनाला होती. रामदासाने धैर्य धरून त्यांची ही रुखरुख साफ नाहीशी केली. संतकुळात म्हणजे भक्तिपरंपरेत उत्पन्न होऊनच त्याने जुन्या संतांविरुद्ध गर्जना केली व प्रापंचिकांनी संसार मन लावून आणि यशस्वीपणाने करावा असा नवा संदेश दिला. त्याने प्रापंचिकांना संसाराची सनद दिली; हे रामदासाचे राजकारणच होय.

रामदासाने राजकारण केले की नाही याचा वाद मागे एकदा झाला होता व तो अजूनही लपून लपून चालू आहे. त्या वादाला माझे हे उत्तर आहे. रामदासाने लोकांना प्रपंचाची सनद दिली. त्याने व्यवहार विवरून सांगितला आणि प्रपंचविज्ञान रचिले हेच त्याचे राजकारण होय, राजकारण करणे म्हणजे “ शिवाजीला मदत केलेली असणे, लोकांची संघटना केलेली असणे, गुप्तपणाने कामे करण्याची शिकवण दिलेली असणे ” असा अर्थ जे धरतात त्यांचे समाधान होईसा पुरावा तर उपलब्ध आहेच; म्हणजे या अर्थाचे राजकारण तर रामदासाने केलेच पण याच्याही मागे जाऊन या राजकारणाची जननी जी ‘ प्रवृत्ती ’ तिचेच पुनरुत्थान याच्या हस्ते झाले ! राजकारण प्रवृत्तिवादातून उद्भवते पण तो वादच संतांनी व तत्त्वज्ञानी लोकांनी निवृत्तिवादाच्या ओसाड आणि निश्चल वैराणभूमीकडे पिटाळीत नेला होता; ज्या दूरच्या सीमेपर्यंत तो गेला होता त्या सीमेपासूनच पुन्हा त्याला परत आणण्याचे काम करणे रामदासाला भाग होते. म्हणून राजकारणाची उत्थानभूमी जी प्रपंचबुद्धी तीच उच्छिन्न होण्याच्या वाटेला लागली असता तिला पुन्हा नवजीवन देणे हे राजकारण होऊन बसले होते. हिंसा ही ‘ मनोवाक्कायकर्मभिः ’ म्हणजे आचारात, उच्चारात

फार काय, विचारात म्हणजे मनातसुद्धा होता उपयोगी नाही असे तत्त्वज्ञान रूढ होऊन, बळ धरून बसले म्हणजे मग, विंचवाला जोडा मारिला तरी हरकत नाही, नव्हे मारावाच, ही शिकवण देणे हे अवश्यच होऊन बसते. तेच राजकारण बनते; कारण जेथपर्यंत पीछेहाट केलेली असेल तेथून पुन्हा सुरुवात करावी लागते ! रामदासाला हेच करावे लागले; आणि त्याचे वैभव हे की, प्रवृत्तिवादाचे आरंभस्थान पुन्हा चाळवून, जागृत करून, त्याने प्रपंचावर आलेला हीनत्वाचा आरोप तर उडवून लाविलाच, पण 'तामस, तामस' म्हणून हिणविलेल्या तेव्हाच्या प्रत्यक्ष राजकारणातसुद्धा हात घातला ! शिवाजीच्या राजकारणाशी रामदास एकजीव झालेला होता. त्याने शिवाजीला राजकारणाचा मंत्र दिला हे मात्र खरे नव्हे; किंवा शिवाजीशी तो बरोबरीने राजकारणात वागला हेही खरे नव्हे. शिवाजीच्या प्रत्यक्ष राजकारणाला लागून मागे चिकटलेले व त्याच्या यशाला उपयोगी पडणारे राजकारण रामदासाने केले हे मात्र खचित. हे सर्व त्याच्या वाङ्मयावरून कळून चुकते. शिवाजीचे राजकारण अत्रोल कृत्यांनी भरलेले आहे; तर रामदासाच्या राजकारणाला शतसहस्र शब्दांनी वाच्यता मिळाली आहे.

पण हे सर्व खरे असले तरी रामदासाला पारमार्थिकांच्या हस्ते पराभव खावा लागला हे काही खोटे नाही ! एवढा वाग्मट, पण पारमार्थिक वाचाटांनी याला चूप बसविले; एवढा वाङ्मयमल्ल, पण पारमार्थिक जडभरतांनी त्याची चीतपट केली. त्याचे शिष्य शिष्य म्हणून होते तेसुद्धा केवळ श्रद्धालू पारमार्थिक होते. त्यांनी त्याचे गळू चोखिले असेल पण ते केवळ गुरुभक्ती म्हणून; यांनी कोयनेच्या डोहात उडी टोकून बाहेर काढिले असेल पण ते केवळ गुरुभक्ती म्हणून; त्यांनी त्याची चंची आणण्यासाठी सर्पदंश करून घेतला असेल पण ते केवळ गुरुभक्ती म्हणून ! ते सर्व शिष्य रामदासाच्या पारमार्थिक ऐश्वर्याने भारून गेलेले होते. त्यांचा जीव रामदासावर लागला होता, पण रामदासाचा जीव 'शिवबा' वर लागला होता आणि 'शिवबा' तर प्रपंच करणाऱ्यांचा अग्रेसर होता. स्वतःचा प्रपंच त्याने केलाच पण महाराष्ट्रातील लक्षावधी प्रपंच त्याने नव्याने उभे केले आणि त्यांचे ऊर्जित साधिले. या शिष्यावर रामदासाचा जीव लागला होता. तेच त्याचे कैवल्य झाले होते. अवघे भारतखंड धुंडिल्यावर मनाला उत्पन्न झालेले अस्वास्थ्य घालविणारा शिवबा नावाचा नवजवान कर्मयोगी

भेटताच रामदासाला आनंदाचे भरते आले. तसेच शिवाजी वारल्यानंतर रामदासाने हाय खाल्ली, त्याला सर्व “ भकास ” झाले. रामदासाचे चरित्र वाचावे म्हणजे त्याच्या मनःप्रकृतीत आणि मग शरीरप्रकृतीत पडलेला हा फरक ध्यानात येतो. आपल्या ह्या प्रपंचशूर शिष्याच्या मरणाने रामदासाचे अंतःकरण विद्ध होऊन गेले; पण त्याचे जे इतर शिष्यगण होते त्यांची लगोलग सुरु झालेली वादावादी बवितली म्हणजे ते केवळ रामदासाचे पारमार्थिक शिष्य होते एवढाच बोध शिष्टक उरतो.

दासबोध आणि तदितर ग्रंथ यात रामदासाने सांगितलेल्या प्रपंचविज्ञानाचे बीज परमार्थाने रुक्ष बनलेल्या महाराष्ट्रभूमीत दग्ध होऊन गेले. त्याचेच वाङ्मय लिहिणारा, त्याची वाढ करणारा किंवा तोच संदेश पुन्हा पुन्हा उत्कर्षाने सांगणारा एकही शिष्य रामदासाला लाभला नाही. त्याचे सर्व प्रपंचविज्ञान त्याच्या ग्रंथातच स्थगित झाले. पुढे झालेले सगळे कवी परमार्थात आणि राम-कृष्णांच्या भक्तिपर कथात गुंतून गेलेले दिसतात. जणू काही रामदासस्वामी झालेच नव्हते आणि त्यांनी मर्दणाने प्रपंच करावा हा दिव्य संदेश दिलाच नव्हता. पुन्हा जिकडून तिकडून परमार्थविचाराचे आणि भक्तीचेच पीक वाङ्मयात आले आणि अशा रीतीने रामदासाचा दिव्य संदेश मागे पडला. खुद्द शिवाजीला मात्र उत्तम शिष्यशाखा लाभली आणि रामदासासारखा 'कोणीही समकालीन जोरकस वाङ्मयसेवक पाठीवर नसतानासुद्धा थोरल्या महाराजांचे आम्ही शिष्य आहोत असे अभिमानाने म्हणणाऱ्या पेशव्यांनी शेवटी दिल्लीचे तख्त गाठले. परंतु खुद्द रामदासाच्या शिष्यशाखेत आणि इतर वाङ्मयभक्तात खास त्याचे असे कोणीच उरले नाही. फार काय सांगावे, एकनाथ-तुकारामासारखा रामदास हाही एक भक्तिज्ञान सांगणारा संत होऊन गेला एवढेच वर्तमान शिष्टक राहिले ! आणि त्याच्या मठामठातून “ सदा सर्वदा योग तूझा घडावा ” एवढीच रामाची प्रार्थना चालू राहिली ! रामाचीच कथा आपल्या गुरूने एवढी का वानिली याचे गुरूने प्रत्यक्ष सांगितलेले ज्ञान या मठातून लुप्त झाले. परंतु प्रपंचवादाची ही घसरगुंडी येथवरच थांबली नाही; रामदासाला त्याच्या शिष्यांनी दिलेल्या तडाख्यातला हाच काही शेवटचा नाही. ‘ प्रपंचवादाचा झंडा ’ ‘ आनंदवनभुवना ’ त फडकविणे हे काही स्वामींचे जीवितकार्य नव्हते तर परमार्थवादाचा पुरस्कार करणे हेच त्यांच्या जीविताचे जिव्हार होते असे सावेश

प्रतिपादनारे त्यांचे शिष्यवर आजही शिल्क आहेतच ! अशा रीतीने परमार्थाचा पुन्हा विजय झाला ! आणि पारमार्थिकांनी रामदासाचा पराभव केला !!

मराठा ग्रंथ संग्रहालय, ठाण. स्वयंसेवक
अनुक्रम...७३५९९९..... वि: .निवंध.
क्रमांक .....१९६६..... बोंद वि: २५-२-७९

REFBK-0013110